

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

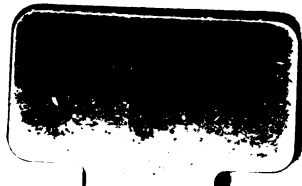
About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

600095240Q

**EPISTOLA AD DIOGNETUM
IUSTINI**

PHILOSOPHI ET MARTYRIS

NOMEN PRAE SE FERENS.

**TEXTUM RECENSUIT
TRANSLATIONE LATINA INSTRUXIT
PROLEGOMENIS ET ADNOTATIONIBUS ORNAVIT
INDICES ADIECIT**

IOANN. CAROL. THEOD. OTTO,
philosophiae et theologiae doctor, in Caes. Reg. facultate evangelico-theologica
Vindobonensi professor publ. ord., societatum aliquot literariorum sodalis.

**EDITIO SECUNDA
EMENDATIO ET AUCTION.**

**LIPSIAE
T. O. WEIGEL.
MDCCCLII.**

110. L. 234.

P R A E F A T I O.

Inter praestantissima antiquitatis christianae monumenta optimo iure numeratur Epistola Diogneto inscripta: quaecumque enim ea continentur, sanctissima mentis christianae penetralia nobis recludunt, et Christianorum qui tum erant egregiam repraesentant ac prorsus singularem vitae conditionem vividissimis coloribus depictam. Haec Epistola omni ex parte maximi est momenti.

Primum sententiam accuratius exposui in libello „De Epistola ad Diognetum S. Iustini Philosophi et Martyris nomen prae se ferente“ (Ienae apud Frider. Mauke 1845), quem consensu et auctoritate ordinis theologorum summe venerabilis in universitate Ienensi pro venia docendi adipiscenda d. 27. m. Novembris 1844 publice defendi. Triennio post vir de christiana antiquitate meritissimus Bunsenus („Ignatius von Antiochien und seine Zeit“ p. 244) peculiarem librum de eadem Epistola, quam ad Marcionem refert, se scripturum promisit: nondum vero prodiit. Meis autem vestigiis ingressus superiori anno Hoffmannus libellum „Justinus des Märtyrers Brief an Diognetus, griechisch und deutsch, mit Einleitung und Erläuterungen“ (Neisse 1851. 4°) edidit: sed nimia brevitate usus est, meum libellum supra memoratum measque in Epistolam adnotationes (Corp. Apologg. christi. saec. sec. Vol. III. p. 156 ss.) quum excerpserit. Ipsemet occasione oblata paucis quid de Epistola sentiam nuper in Lipsiensi Repertorio Gersdorfiano (1852. N. 2. p. 68—76) dixi *).

Itaque alteram prioris libelli, cuius nulla iam restant exemplaria, editionem paravi: eamque emendatiorem et auctiorem. Non solum enim in prolegomenis de illa disputavi Epistola aurea, sed ipsam quoque, quo facilius divulgaretur, graece adiunxi; praeterea translatione latina, adnotationibus, indicibus ornavi. Argumenta quae contra authenticam

*) Duo ibi peccata typographica corrigo: p. 70. v. 21. p. uralte l. reelle et p. 73. v. 38. p. unvollkommene l. vollkommen.

Iustinianam a viris doctis prolata sunt ostendi parum valere, praeter unum a scribendi ratione desumptum. Probavi Epistolam, Marcioni gnostico haud tribuendam, si quidem a Iustino philosopho et martyre originem non habeat, tamen ad aetatem eius pertinere. Ultimam vero Epistolae partem ab auctore partis prioris, quisquis demum fuerit, minime profectam evici. In recensione textus constituenda codicem optimae notae Argentoratensem, cuius lectiones Eduardus Cunitzius olim mihi transmisit, potissimum respexi. Quo factum est ut et lacunas genuinis verbis vel literis explerem et saepenumero a scriptura recederem per Henricum Stephanum propagata, cui omnes Epistolae editores adhaeserunt. Non autem licet scriptorem coniecturis tentare nisi ubi summa corruptelae sit evidentia: ac tum demum certam coniecturam quamdam lectioni codicum absurdae praetuli. Contribuit nonnullas quibus uterer coniecturas Wesselus Albertus van Hengel theologus Leidensis. Bis hucusque edidi Epistolam emendatam, annis 1843 et 1849. Haec nunc editio eius prodit tertia, ita quidem, ut ab altera (anni 1849) passim discedat. Etenim rationibus subductis textum vulgatum his quoque locis mutavi: c. 2 (not. 9) pro ἀργυρέους dedi ἀργυροῦς et c. 8 (n. 41) p. ἦν d. ταύτην. Insuper verba c. 3 (n. 17) τὸ δὲ δοκεῖν τινα παρέχειν τῷ μηδενὸς προσδεομένῳ et c. 9 (n. 49) ἠέσχετο λέγων αὐτὸς τὰς ἡμετέρας ἀμαρτίας ἀνεδέξατο expunxi. Adnotationes, quibus Epistolam ornavi, sunt criticae et exegeticae. Criticarum autem ea ratio est ut historia κτλσεως Epistolae clare perspicatur; haud opus fuit editionis Hoffmannianae respectum habere, quum Epistolam ex mea editione altera repetierit. In exegeticis, quarum perpaucae tantum ab aliis praeparatae erant, eam viam ingressus sum ut accurato commentario opus instruerem nihilque in iusto brevitate studio praetermitterem quod ad rem faceret. Scholia codicis Argentoratensis integra suppeditavi. — Ubi libros Iustini sive indubitatos sive addubitatos laudavi, usus sum altera editione quae („Corpus Apologetarum Christianorum saeculi secundi“ Vol. I ss.) Ienae a. 1847 ss. prodiiit.

Quod reliquum est, Deum T. O. M. precor ut hos labores meos ad severum studium antiquitatis christianae promovendum facere iubeat.

Scripsi Vindobonae feriis paschalibus a. 1852.

Carolus Otto.

PROLEGOMENA.

I. DE CODICIBUS EPISTOLAE SCRIPTIS ET IMPRESSIS.

§. 1.

Tres sunt codices manu exarati, quibus Epistola ad Diognetum continetur: Argentoratensis, apographon Stephani, apographon Beureri.

Codex Argentoratensis¹⁾ est bombycinus, sive ex charta gossypina, foliisque minimi modi 260 constat recentiori tempore numeratis. Eo offeruntur: 1°. Τοῦ ἁγίου Ἰουστίνου φιλοσόφου καὶ μάρτυρος Περὶ μοναρχίας. 2°. Τοῦ ἁγίου Ἰουστίνου φιλοσόφου καὶ μάρτυρος Λόγος παραινετικὸς πρὸς Ἕλληνας. 3°. Ἰουστίνου φιλοσόφου καὶ μάρτυρος Ἐκθεσις πίστεως περὶ τῆς ὁρθῆς ὁμολογίας ἥτοι περὶ τριάδος. 4°. Τοῦ αὐτοῦ Πρὸς Ἕλληνας. 5°. Τοῦ αὐτοῦ Πρὸς Διόγνητον. Accedunt ab alia manu eaque recentiori: 6°. Τῆς Σιβύλλης Ἐνθραλας στοῖχοι (tres tantum paginas complectentes). 7°. Χρησμοὶ τῶν ἐλληνικῶν θεῶν. A priori autem manu sunt: 8°. Athenagorae Supplicatio pro Christianis. 9°. Eiusdem liber De resurrectione. Quae denique sequuntur scripta Cyrilli Alexandrini, posterioris aetatis tractatus contra Armenios, alia huiusmodi, manum aperte recentiorem produunt. Pars codicis antiquior, qui ut vides Epistolam quoque ad Diognetum praebet, saeculo decimo tertio exarata est. Fuit quondam Ioannis Reuchlini, quod inscriptio indicat manu illius viri in aversa parte involucri lignei facta (*Liber graecus Iohannis Reuchlin phorcen*), postea in Maurimonasterium in Alsatia superiori (*Ex libb. Abb. Maurimonast.* 1560) situm, denique tempestate violentae Francici regni conversionis superiori saeculo factae in urbanam Argentorati bibliothecam pervenit. A muribus autem nidum sibi in eo parantibus admodum corrosus est, sed tantummodo altera eius pars detrimentum cepit. Contigit mihi ut Epistolam ad fidem egregii huius codicis, ab Eduardo Cunitz theologo Argentoratensi in meum usum diligenter collati, possem recensere. Vir*ille doctissimus inter alia haec mihi perscripsit: „Die Schrift im

1) Gust. Haenel *Catalogg. librorum mstorum* etc. (Lips. 1830. 4°) p. 466.

Codex ist durchweg ziemlich gleichförmig und sorgfältig gehalten.²⁾ Auffallend sind die unleserlichen Stellen, welche gerade mit den im gedruckten Texte vorkommenden Lücken zusammenfallen, obgleich meistens sich noch erkennen lässt dass sie ursprünglich beschrieben waren; doch sind, im Allgemeinen, besonders die ersten Blätter sehr verblichen und auch auf manchen folgenden die Schlusswörter der Zeilen und auch die oberen Ecken der Seiten oft sowohl durch Feuchtigkeit als auch durch Reibung sehr verwischt. Die Randglossen sind von der Hand des ursprünglichen Librarius. Die sehr auffallende Uebereinstimmung unseres Strassburger Codex mit den Lesarten des Beurerischen Apographon, welche in den Noten Sylburgs angegeben sind, liessen mich anfangs glauben unsere Handschrift sei dieses Apographon selbst, da es sich leicht denken liess dass der Freiburger Professor von dem Codex zu Maursmünster Kenntniss hatte. Aber es finden sich doch auch manche ausdrückliche Abweichungen, welche wohl hinreichen die Verschiedenheit dieser Handschriften zu beweisen.“

Apographon Stephani, olim penes Isaacum Vossium (in Anglia), nunc asservatur in bibliotheca publica universitatis Lugduno-Batavae.³⁾ Id testimonio suo comprobavit Jacobus Geel, praestantissimus bibliothecae illius praefectus, qui, rogatus ut codicis manu exarati mihi notitiam impertiret, in haec verba rescripsit: „Diligenter explorando persuasi mihi, Iustini Martyris Epistolam ad Diognetum, quam cum multis aliis scriptis continet Cod. Vossian. 30, ipsum esse exemplum quod Henricus Stephanus ex nescio quo codice descripsit quodque editioni primae a. 1592 inserviit. Stephani manus est, nisi vehementer fallor. In margine adscriptae sunt eadem coniecturae, quas Stephanus fecisse recentiores Iustini editores testantur; ipsam enim editionem a. 1592 ad manum non habeo.“⁴⁾ Quod autem rem conficit: in codice post Epistolam ad Diognetum sequitur Oratio ad Graecos, quam Stephanus una cum Epistola illa separatim vulgavit. Partim contuli cum editione Paris. 1742: — nihil discriminis.“ Assensus est W. A. van Hengel, theologus Leidensis, quem de eodem codice inspiciendo literis adii. Respondit is insuper: „Codice varios tractatus contineri. Lindenbrogii autem, qui illorum possessor antè Vossium fuerit, cura factum videri ut uno volumine coniungerentur

2) Ex hoc eximiae notae codice, eodem quo scriptus est caractere, exemplum in *Corp. Apologg.* Vol. III. Proll. p. XVI. proposui.

3) *Catalogg. librorum mstorum Angliae et Hiberniae* (Oxon. 1697. Fol.) Tom. II. P. I. p. 60. *Catalog. librorum tam impressorum quam mstorum bibliothecae publicae*

universitatis Lugduno-Batavae (Lugd. ap. Bat. 1716. Fol.) p. 396. Cf. Bern. de Montfaucon: *Bibliotheca bibliothecarum mstorum nov.* (Par. 1739. Fol.) Tom. I. p. 676.

4) Perpaucas tantum coniecturas Stephanus margini non adscripsit: e.g. de correctione c. I αὐτόν τε τὸν κόσμον in margine codicis nihil comparat.

omnes. Epistolam explere septemdecim et quod excurrit paginas formae quadratae. Variorum qui codice contineantur tractatum primum esse Amphilochoii episcopi Vitam Basilii (*Διήγησις εἰς τὸν βίον Βασιλείου*), alterum Epistolam ad Diognetum: *τοῦ αὐτοῦ πρὸς Διόγνητον*, tertium Orationem ad Graecos: *Ἰουστίνου τοῦ αὐτοῦ πρὸς Ἕλληνας*.⁵⁾ Huic tractatui subiectum esse: *τοῦ αὐτοῦ πρὸς Διόγνητον Ἐπειδὴ ὁρῶ κράτιστε Διογνητε* Haec scripta iam ante sunt.“ Verba *τοῦ αὐτοῦ* ante *πρὸς Διόγνητον* offensionem non praebent: quae quidem Stephanus repetiit ex antiquo codice quem descripsit; ibi scilicet alia Iustini scripta praecedebant. Itidem in codice Argentoratensi titulus *τοῦ αὐτοῦ πρὸς Διόγνητον* legitur; tertius enim tractatus ibi insignitus est verbis: *Ἰουστίνου φιλοσόφου καὶ μάρτυρος* —. Quare Stephanus quoque in editione (p. 1) Epistolae praefixit: *Ἰουστίνου φιλοσόφου καὶ μάρτυρος Ἐπιστολὴ πρὸς Διόγνητον*. Solum vocabulum „Ἐπιστολὴ“ suapte Marte exhibuit. Verbis autem tertio tractatui subiectis Stephanus indicavit in codice veteri, ex quo Epistolam et Orationem transscripsit, hanc Orationem ante illam Epistolam fuisse collocatam: id quod ipse in editione (p. 104) testatur. Pariter in codice Argentoratensi Orationem (*τοῦ αὐτοῦ πρὸς Ἕλληνας*) sequitur Epistola. Stephanus vero illos libros, potiorum priori loco collocans, ordine inverso a. 1592 edidit. Hoc valde queritur quod multae lacunae vel lacunulae in codice, quo usus sit, fuerint aut saltem literae ita *ἐξέτηλοι* ut oculos omnino fere fugiant. Iam id unum adiicio. Silentio quidem ille, ut mos tum erat, praeterit ex cuius bibliothecae cimeliis codicem veterem protraxerit quem descripsit, dicit tamen eum praeter ista duo scripta Iustiniana continere nonnulla ex iis quae iam a patre Roberto Stephano edita sint. Inde conicere possis Henricum Stephanum illo usum esse codice qui hodie Argentorati asservatur: eo quippe praeter Epistolam et Orationem continentur tractatus De monarchia, Cohortatio ad Gentiles, Expositio rectae fidei: quae quidem scripta una cum multis aliis etiam in principe Roberti Stephani Operum Iustinianorum editione a. 1551 habentur. Quamquam haud crediderim Stephanum filium codice Argentoratensi usum esse: nam interdum lectiones, quas ex antiquo suo codice memoravit, valde differunt a lectionibus quas Argentoratensis clare ac perspicue prima manu praebet.

Apographon Beureri Orationem ad Gentiles et Epistolam ad Diognetum complectitur. Professor autem ille Friburgensis praeter translationem adiecit de quorundam locorum emendatione iudicium,

5) „Videri nomen *Ἰουστίνου* a scriba praepositum esse verbis *τοῦ αὐτοῦ*, postquam ea iam scripsisset.“

ab Henrico Stephano, qui apographo Beureriano usus est, in editione utriusque illius scripti (a. 1592) p. 98—106 repetitum. Idem Stephanus (l. c. p. 64 et 97) contendit sese cum Beurero („sed ego ante illum“) unum eundemque descripsisse veterem codicem. Quod si verum est, sequitur ut aut Stephanus non diligenter in exscribendo codice versatus sit (quod quidem facile crediderim)⁶⁾ aut Beurerus quemquam alium praeterea inspexerit, sive eum qui hodie Argentorati invenitur sive huic certe simillimum. Nam lacunas, in Stephani exemplo obvias, Beurerus persaepe in apographo iisdem explevit verbis quae in codice Argentoratensi evidenter exhibentur manu prima; idem de multis lectionibus valet diversis a Stephanianis. Insuper Stephanus in praefatione editionis refert Beurerum cupiisse „librum quendam qui Theosophia vocatur (is non aliud quam oraculorum synagogen quandam habet) simul cum his Iustini opusculis in lucem venire“, neque alia ratione nisum esse „quam quod in eodem illo volumine unde haec Iustini sumpta sunt inveniatur“. Talia oracula sane reperiuntur in codice Argentoratensi. Curatius vero quam Stephanus discrepantes apographi lectiones Fridericus Sylburgius in edit. Opp. Iustin. p. 403 et 432 s. enotavit. Qui quidem in praefatione (p. V) ait: „Et quoniam ante aliquot annos Francofurtum ad nos a Ioanne Iacobo Beurero, graecae linguae apud Friburgum Brisgoiae professore, duarum illarum ab Henrico Stephano seorsum editarum orationum exemplar, ex eodem codice vetere quo Stephanus est usus descriptum, missum fuerat, si qua ex mutua collatione observatu digna inveniebamus, ea quoque, ne quis suae symbolae frustraretur gratia, suo loco intexuimus.“ Apographon illud Beureri, si coniecturae locus dandus, Glasco-vii hodie reperitur. Ibi enim codex servatur membranaceus formae quadratae, anno 1453(?) exaratus, qui teste Haenelio⁷⁾ „Iustini Orationes“ continet. Quum nuntium de hoc codice adhuc acceperim nulum, nescio equidem quanam Iustini scripta voce Orationum significentur. Beurerus Orationem ad Gentiles et Epistolam ad Diognetum

6) Indigentiam vir summus passim in monumentis veterum edendis non vitavit. Fatendum tamen erit eum data opera et scientem decipisse neminem. Franc. Passovius in *Rawmeri Histor. Taschenb.* Tom. II (Lips. 1831) p. 590: „Stephanus würde seiner ihm zur andern Natur gewordenen Vielthätigkeit haben entsagen müssen, wenn er mit der bis in's Kleinste gehenden Sorgfalt hätte arbeiten wollen, durch die sein trefflicher Zeitgenosse Friedrich Sylburg seinen Namen fast sprüchwörtlich gemacht hat. Absichtliche

Unredlichkeit aber lag seiner ganzen Sinnesart so fern, dass, gegen solche in literarischen Dingen ihn vertheidigen zu wollen, Beleidigung wäre.“ Add. C. Sintenis: Zur Ehrenerklärung des Henr. Stephanus, in *Schneidewini Philolog.* Tom. I (Stolb. 1846) p. 134 ss. Coll. Breitenbach: Zur Frage über die Codices des Henr. Stephanus, in *Bergkii et Caesaris Zeitschr. für d. Alterthumswissensch.* (Cassel. 1847) N. 123 s. p. 979 ss.

7) L. c. p. 790.

ex veteri aliquo exemplari descripsit. Ea vero Epistola etiam nomine Orationis appellabatur: id quod Stephanus testatur, de suo codice msto in edit. p. 104 sic referens: „Oratio haec (h. e. *πρὸς Ἑλλήνας*) in eo exemplari unde excerpta est praecedit illam ad Diognetum Epistolam, quae et ipsa ab aliis Oratio vocatur.“ Idem l. c. p. 98 ait: „Oratio ad Diognetum etiam apud Beurerum est posterior.“ Quae quum ita sint, non temeraria videtur ista coniectura. Sed obstat annus (si recte habet) quo codex dicitur exaratus esse.

§. 2.

Epistolam ad Diognetum una cum Oratione ad Graecos primus Parisiis (in 4°) Henricus Stephanus edidit. Titulus est: „*Ἰουστίνου τοῦ φιλοσόφου καὶ μάρτυρος Ἐπιστολὴ πρὸς Διόγνητον καὶ Λόγος πρὸς Ἑλλήνας*. Iustini philosophi et martyris Epistola ad Diognetum et Oratio ad Graecos, nunc primum luce et Latinitate donatae ab Henrico Stephano. Eiusdem Henr. Stephani annotationibus additum est Io. Iacobi Beureri de quorundam locorum partim interpretatione partim emendatione iudicium. Tatiani, discipuli Iustini, quaedam. Excudebat Henricus Stephanus. Anno M.D.XCH.“¹⁾ Editio quidem e prelo iam exierat, tamen nondum prodierat in publicum, quia theologi illius Friburgensis interpretatio et emendationes diu expectatae nondum in Stephani manus venerant. „Et quoniam,“ inquit²⁾, „illum quosdam difficiles locos aliter interpretatum esse videbam, ac praesertim diversas a meis coniecturas illius inveniebam, cum alibi, tum vero ubi lacunae aut lacunulae aut saltem literae *ἐξίτηλοι* et oculos fugientes in nostro exemplari erant (uno enim eodemque usu sumus: sed ego ante illum), et te lector tanti viri fraudandum iudicio non censebam: annotationes aliquot, in quibus vel diversas a meis eius emendationes vel diversam interpretationem tibi proponerem, superioribus adiicere decrevi, atque id ut decreveram effectum reddidi.“ Caeterum Stephanus, doctissimus grammaticus, in scriptis illis emendandis sic versatur, ut interdum non tam sanandi quam ornandi textus sustineat partes.

Qui sequuntur editores Epistolae ad Diognetum pendent omnes a principe illa Henrici Stephani editione: Fridericus Sylburg „S. Iustini Phil. et Mart. Opera quae undequaque inveniri potuerunt.“ Heidelbergae a. 1593. Fol. p. 381 ss. Adiecit quae Stephanus in editione

1) De alia editione a. 1595 iam Mich. Maillaire dubitavit: *Annali. typograph.*

Tom. III. P. 2 (Hagae Comit. 1725. 4°) p. 810.

2) P. 97 s.

et Beurerus in apographo de textu Orationis ad Graecos et Epistolae ad Diognetum emendando monuerant. Federicus Morel „S. Iustini Phil. et Mart. Opera“. Parisiis a. 1615. Fol., denuo a. 1636, dehinc (vitiose) Coloniae 1686. p. 494 ss. Prudentius Maran „S. Iustini Phil. et Mart. Opera quae exstant omnia.“ Parisiis (sive Hagae Comitum) a. 1742. Fol. p. 233 ss. et iterum (mendose) Venetiis a. 1747. Fol. p. 246 ss. Andreas Gallandi „Bibliotheca veterum patrum“ Tom. I. Venetiis a. 1765. Fol. p. 320 ss. Fridericus Oberthür „Opera patrum graecorum“ Vol. III. Wirceburgi a. 1779. p. 2 ss. Hermannus Olshausen „Historiae ecclesiasticae veteris monumenta praecipua“ Vol. I. P. 2. Berolini a. 1822. p. 171 ss. Georgius Boehl „Opuscula patrum selecta“ P. I. Berolini a. 1826. p. 124 ss. Carolus Iosephus Hefele „Patrum apostolicorum opera“ Tubingae a. 1839. p. 125 ss. et edit. 2. a. 1842. p. 223 ss. Algernon Grenfell „The Epistles of Barnabas, Clement, Ignatius, Polycarp, and the Epistle to Diognetus.“ Londini a. 1844. p. 147 ss.

Novam equidem Epistolae ad Diognetum recensionem exhibui, auxilio codicis Argentoratensis adiutus: „S. Iustini Phil. et Mart. Opera“ Tom. II. Ienae a. 1843. p. 464 ss. Itaque lacunas, quibus textus inde a Stephano vulgatus deformatur, explevi locosque emendavi corruptos; simul uberiores adnotationes adieci. Iteratis curis meis Epistola illa prodiit in altera Operum Iustinianorum editione, Tom. II. a. 1849, h. e. „Corp. Apologetarum christianorum saeculi secundi“ Vol. III, p. 156 ss. — Inde priori Epistolae recensione mea usus est Hefele in editione Operum patrum apostolicorum tertia a. 1847. p. 300 ss. Alteram recensionem meam eamque emendatiorem Hoffmann repetiit: „Justinus des Märtyrers Brief an Diognetus, griechisch und deutsch, mit Einleitungen und Erläuterungen.“ Neisse 1851. 4°. p. 10 ss.

Exegeticas adnotationes dederunt perpaucas Stephanus, Sylburgius, Maranus, Boehlius; uberiores equidem praebui in meis editionibus: unde Hoffmannus suas excerpfit.

§. 3.

In latinum sermonem primus Epistolam ad Diognetum transtulit Henricus Stephanus in editione. Hanc translationem Sylburgius, Morellus et auctor Maximae Bibliothecae vett. patrum Lugdun. 1677. Fol. Tom. II. P. 2. p. 141 ss. iteraverunt. Emendatiorem pluribus locis exhibuit Maranus, unde in Bibliothecam Gallandianam l. c. et in Collectionem selectam SS. ecclesiae patrum, accurantibus Caillau et Guil-

lon, Tom. I. Parisiis (in aliis exempl. Lipsiae) 1829. p. 468 ss. aut Mediolani 1830. p. 372 ss. transiit. Denuo correctam Hefeleanae editiones altera et tertia praebent. Neque egomet respui meliorem constituere.

Eandem Epistolam germanice verterunt Otto Glüsing „Briefe und Schriften der Apostolischen Männer.“ Hamb. 1723. p. 425 ss., Aug. Gabr. Gehle „Brem- und Verdische Bibliothek“ Vol. I. Fasc. 2. Hamb. 1753. p. 221 ss., J. M. Sailer „Briefe aus allen Jahrhunderten der christlichen Zeitrechnung“ Fasc. I. Monac. 1800. p. 37 ss., Anonymus quidam „Sämmtliche Werke der Kirchen-Väter“ Tom. I. Cambridon. 1830. p. 121 ss., Fr. Xav. Karker „Die Schriften der apostolischen Väter“. Vratisl. 1847. p. 103 ss., Hoffmann l. c.

Translatio francica invenitur: Eptre à Diognet, attribuée à S. Justin, dans laquelle l'Auteur sur les ruines de l'idololatrie et du judaïsme établit les fondemens de la religion chrétienne. Traduite de l'original grec [par P. le Gras]. A Paris. 1725. 12°.

II. DE ARGUMENTIS CONTRA AUTHENTIAM EPISTOLAE IUSTINIANAM PROLATIS.

§. 4.

Egregiae huius ad Diognetum Epistolae authentiam Iustinianam perdiu nemo literatus in dubium vocavit, ut Georgio Bullo, claro illi presbytero Anglicano, anno 1685 liceret scribere¹⁾: „Ea Epistola quin Iustini sit genuina, nemo doctus (quod sciam) hodie dubitat.“ Primus Seb. le Nain de Tillemont²⁾, criticus sagacissimus, S. Iustino Philosopho et Martyri eam abiudicandam censuit. Quam sententiam plerique secuti sunt: Nic. le Nourry³⁾, Cas. Oudin⁴⁾, Const. Roncaglia⁵⁾, Io. Phil. Baratier⁶⁾, Ios. Aug. Orsi⁷⁾, Nath. Lardner⁸⁾, Andr. Gallandi⁹⁾, Gottfr. Lumper¹⁰⁾. Dein graviora

1) *Defens. fidei Nicuanae* (Oxon. 1685. 4°) p. 114.

2) *Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique*. Tom. II. (Par. [1691] ed. 2. 1701. 4°) p. 493 s. coll. p. 73 et 371 s.

3) *Apparat. ad Biblioth. maximam vet. PP.* Tom. I. (Par. 1703. Fol.) p. 445—447.

4) *Commentar. de scriptoribus eccles. antiquis*. Tom. I (Lips. 1722. Fol.) p. 202 s.

5) *Animadv. ad Nat. Alexandri Histor. eccles.* Tom. V ([Luc. 1734] Bing. ad Rhen, 1786. 4°) p. 33.

6) *Disquis. chronol. de successione anti-*

quissima episcoporum Roman. (Ultraj. 1740. 4°) p. 76 s.

7) *Istor. eccles.* Tom. I (Rom. 1747. 4°) p. 271.

8) *Glaubwürdigk. der evangel. Gesch.* aus d. Engl. übers. v. Dav. Bruhn, Part. II. Tom. I (Berol. et Lips. 1750) p. 204 s.

9) *Biblioth. vet. PP.* Tom. I (Venet. 1765. Fol.) Prolegg. p. LXVIII—LXXI. — *Dissertatio Gallandiana est recusa in Sprengeri Thesauro rei patristicae*, Tom. I (Wirceb. 1784. 4°) p. 77—85.

10) *Histor. theol.-crit.* P. I (August. Vin-

quaedam argumenta maxime ex doctrina Epistolae petita adiecerunt Io. Ad. Moehler¹¹⁾, Georg. Boehl¹²⁾, C. D. von Grossheim¹³⁾, Christ. Ern. Herbig¹⁴⁾, Mich. Permaneder¹⁵⁾, Car. Ios. Heffele¹⁶⁾, Alg. Grenfell¹⁷⁾, alii¹⁸⁾. Tandem Car. Semisch¹⁹⁾ quaecumque ad sententiam istam adstruendam poterant proferri, diligenter composuit et in iustum ordinem redegit.

Sed non defuere viri docti qui oppugnatam defenderent Epistolam et Iustino vindicarent. Quorum ex numero sunt Guil. Ern. Tentzel²⁰⁾, Sam. Basnage²¹⁾, Io. Alb. Fabricius²²⁾, Remy Ceillier²³⁾, Io. Frid. Cotta²⁴⁾, Chr. Aug. Kestner²⁵⁾, Lud. Otto Baumgarten-Crusius²⁶⁾, Lobeg. Lange²⁷⁾, Andr. Gottl. Rudelbach²⁸⁾, Hoffmann²⁹⁾, alii³⁰⁾.

del. 1783) p. 183—190 et P. II (ib. 1784) p. 110 s.

11) *Ueber den Brief an Diognetos*, in: von Drey all. Theolog. Quartalschr. Tübing. 1825. Fasc. III. p. 444—461. Inde rec. in: J. A. Möhler's *Gesamm. Schriften u. Aufsätze*, herausg. von Joh. Jos. Ign. Dollinger, Tom. I (Ratisb. 1839) p. 19—31. Adde: J. A. Möhler's *Patrologie*, herausg. von F. X. Reithmayr, Tom. I (ib. 1840) p. 164—174.

12) *Opuscul. PP. sell.* P. I (Berol. 1826) p. 109—115.

13) *De Epistola ad Diognetum quae fertur Iustini Martyris*. Lips. 1828. 4°.

14) *De scriptis quae sub nomine Iustini Phil. et Mart. circumferuntur* (Vratisl. 1833) p. 83—91.

15) *Biblioth. patr.* Tom. II. Vol. I (Landsh. 1842) p. 51—54.

16) *Patr. apostol. Opp.* (Tubing. [1839. Prolegg. p. XIX s. ed. 2. 1842. Prolegg. p. LVIII—LXI] ed. 3. 1847) Prolegg. p. LXXV—LXXX.

17) *The Epistles of Barnabas, Clement, Ignatius, Polycarp, and the Epistle to Diognetus*. (Lond. 1844) Introd. p. XIII.

18) Steph. Wiest *Institut. patrolog.* (Ingolst. 1795) p. 92. — Dan. von Coelln in *Allg. Hall. Literatur-Zeitung* 1828. N. 48. p. 391. — Henr. Theoph. Tzschirner *Der Fall des Heidenth.*, herausg. von C. Wilh. Niedner, Tom. I (Lips. 1829) p. 217 s. — Io. Car. Lud. Gieseler *Lehrb. der Kirchengesch.* Tom. I. ed. 3. (Bonn. 1831) p. 172. — Car. Aug. Credner *Beiträge zur Einleit. in die bibl. Schriften*. Tom. I (Hal. 1832) p. 50. — Car. Lud. Wil. Grimm in *Roehrii Krit. Prediger-Biblioth.* Tom. XXII. Fasc. III (Neostad. ad Orl. 1841) p. 518 s. — Aug. Neander *Allg. Geschichte d.*

christl. Religion u. Kirche. Sect. I. Tom. II. ed. 2 (Hamb. 1843) p. 1157 s. — I. A. Dorner *Entwicklungsgesch. d. Lehre von der Person Christi*. P. I (Stattg. 1845) p. 178 s. — Ios. Fessler *Institut. patrolog.* Tom. I (Oenip. 1850) p. 193 s. — Hi omnes rem breviter tegerunt.

19) *Justin der Märtyrer*. P. I (Vratisl. 1840) p. 172—186.

20) *Exercit. sell.* (Lips. 1692. 4°) s. *Miscellan. eccles.* (ibid. 1708. 4°) P. I. p. 189—192 et 438 s.

21) *Annal. polit.-ecclesiast.* Tom. II (Rotterod. 1706. Fol.) p. 129.

22) *Biblioth. graec. cur. Harles*. Vol. VII (Hamb. 1801. 4°) p. 65.

23) *Histoire générale des auteurs sacrés et ecclés.* Tom. II (Par. 1730. 4°) p. 39 s.

24) *Versuch einer ausführl. Kirchen-Historie des N. T.* Tom. II (Tubing. 1771.) p. 737 s.

25) *Die Agape oder der geheime Wellbund der Christen* (Ien. 1819) p. 394 s.

26) *Lehrb. der christl. Dogmengesch.* Sect. I (Ien. 1832) p. 172. *Compend. der christl. Dogmengesch.* Sect. I (Lips. 1840) p. 82.

27) *Roehrii Krit. Prediger-Biblioth.* Tom. XXV (1844) p. 995.

28) *Zeitschrift für d. gesammte Luther. Theologie u. Kirche* 1843. Fasc. I. p. 138. 1845. Fasc. I. p. 95 s. *Eiusdem Christliche Biographie* Tom. I (Lips. 1849) p. 19.

29) *Iustinus der Mär. Brief an Diognetus*, gr. u. deutsch, mit Einleitung u. Erläuterungen (Neisse 1851. 4°) p. 1—9. *Censuram huius libelli feci in Gersdorffii Repertor. d. gesamm. deutschen Litteratur* (Lips.) 1852. N. 2. p. 68 ss.

30) Io. Georg. Walch *Histor. eccles.* N. T. (Jen. 1744. 4°) p. 617. — Aug. Gabr. Gebhe *Brem- u. Verdische Biblioth.* Tom. I. Fasc. II (Hamb. 1753) p. 221. —

Pauci tantum, quid statuerent incerti, rem in medio reliquerunt. Quorum in numerum referendi sunt Io. Ern. Grabe³¹⁾, Theoph. Stolle³²⁾, Prud. Maran³³⁾, Io. Matth. Schroeckh³⁴⁾, alii³⁵⁾.

§. 5.

Ad externa primum quod attinet argumenta, qui S. Iustino Epistolam ad Diognetum censuerunt denegandam esse, plerique fere omnes praeunte Lardnero crediderunt¹⁾ veterum codicum manu scriptorum, quibus continetur, inscriptiones nomen Iustini Philosophi et Martyris neutiquam exhibere, ut non tantum ab Henr. Stephano, qui primus eam edidit, sed eruditorum etiam multorum consensu tributa sit Iustino ex mera coniectura, scilicet propterea quod Iustinianam cogitandi dicendique rationem multimodis redoleat et multa insuper cum scriptis sancti illius Patris habeat communia. Sic autem factum esse ut ex singulari ista editione deinceps in eas quae quotquot innotuerint Iustini opera complectantur editiones recepta sit. Summus hic error viris doctis condonandus. Nam, ut ex ipsorum scriptis huc pertinentibus perspicuum est, neque Stephanianam Epistolae editionem quippe rarissimam in manibus habuerunt neque ullum codicem manu exaratum inspexerunt. Enimvero ex iis quae supra exposui clare patescit Stephanum hanc Epistolam et ad Graecos Orationem, quam una in lucem protraxit, non inani coniectatione sed veteris codicis, quo ustus est, auctoritate Iustino tribuisse.

Fuerunt alii, ut Fabricius²⁾, qui putarent Epistolam in codice Vossiano bibliothecae Leidensis, h. e. in apographo Stephani, Amphilochio episcopo tribui. Variorum qui illo co-

Io. Georg. Th. Graesse *Lehrb. einer allgem. Literärgesch. aller bek. Völker der Welt.* Tom. I. Sect. II (Dresd. et Lips. 1838) p. 939.

31) *Spicileg. SS. Patr. seculi secundi* (Oxon. 1700) p. 165.

32) *Aufricht. Nachricht von den Leben, Schriften u. Lehren der Kirchenvät.* (Ien. 1733. 4°) p. 56.

33) *Opp. Justin.* (Par. 1742. Fol.) Prolegg. p. LXXIV s.

34) *Christl. Kirchengesch.* ed. 2. Tom. III (Lips. 1777) p. 45.

35) *Vit. Ant. Winter Patrologie* (Mouac. 1814) p. 279. — Franc. Wenz. Goldwitzer *Bibliographie d. Kirchenvv. u. Kirchenll.* (Landish. 1828) p. 14. — Io. Nep. Löcherer *Lehrb. d. Patrolog.*

(Mogunt. 1837) p. 34. — I. A. Anne-garn *Handb. d. Patrolog.* (Monast. 1839) p. 26. — Io. Car. Th. Otto *De Iustini Mart. scriptis et doctrina* (Ien. 1841) p. 53 — 60. — Const. Kontogonis *Φιλο-λογική και κριτική ιστορία των . . . αγίων πατέρων και των συγγραμμάτων αυτών* (Εν Αθήναις 1846) p. 196.

1) Lardner *Glaubwürdigk.* P. II. T. I. p. 205. — Wiest *Institt. patr.* p. 92. — Moehler *Ges. Schrift.* T. I. p. 19. — Boehl *Opuscc.* P. I. p. 109. — Von Grossheim *De Epist. ad Diogn.* p. 4.

2) Ioann. Albert. Fabricius *Deductus argumentorum et syllabus scriptorum qui veritatem religionis christianae adv. atheos etc. lucubrationibus suis asseruerunt* (Hamb. 1725) p. 48. — Van Senden *Geschichte*

dice continentur tractatum primus quidem in fronte gerit nomen Amphiloehii, quippe auctoris vitae Basilii³⁾: sed hoc nihil refert ad Epistolam ad Diognetum. Doctissimus van Hengel, iam supra laudatus, ita mihi scripsit: „In apographo Stephaniano nomen Amphiloehii nusquam legitur. Epistolae titulus sic se habet: τοῦ αὐτοῦ πρὸς Διόγνητον. Iam praepositus quidem est tractatus ita inscriptus: ΤΟΥ ΕΝ ΑΓΙΟΙΣ ΠΡΟΣ ΗΜΩΝ ΑΜΦΙΛΑΧΙΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ Λήγῃς εἰς τὸν βίον ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ cet. Sed illud τοῦ αὐτοῦ cum eo nihil commune habet. Ipse literas vidisti, quibus nomina auctorum exhibentur, in altero minores, in altero maiores esse, atque sic iam manuum prodi diversitatem. Et praecedens ab alio homine, quam sequens, profectum esse multa sunt quae luculenter doceant. Differunt inter se chartae materies et color, literarum forma, tota scribendi ratio. Hoc illud centum annos, nisi amplius temporis spatium, antiquitate superat.“ Illud vero τοῦ αὐτοῦ unde ortum sit, supra (§. 1) dixi.

§. 6.

Nonnulli autem, Oudinum secuti, negaverunt Epistolam ad Diognetum vere esse a Iustino Martyre profectam¹⁾, quandoquidem neque Eusebius *Hist. eccl.* IV. c. 18 neque Hieronymus *De vir. illustr.* c. 13 in recensendis Iustini operibus mentionem illius fecerint. Ast hoc argumentum, ex silentio ductum, per se parum habet quo commendetur²⁾ Quid? Omnino iis infringitur quae Eusebius l. c. enumeratis pluribus Iustini scriptis profitetur: Πλεῖστα δὲ καὶ ἕτερα παρὰ πολλοῖς φέρεται ἀδελφοῖς τῶν αὐτοῦ πόνων. Ne opus quidem Iustinianum „contra haereses“ ille historiae ecclesiasticae auctor memoravit. Hieronymus vero in catalogo scriptorum ecclesiasticorum fere nihil praebuit nisi quod in Eusebii historia ecclesiastica invenit. Ex ea nimirum pendet. Noli ad Photii *Bibliothec.* cod. 125. p. 94 s. ed. Bekk. silentium provocare; is enim in Bibliotheca eos tantum libros descripsit quos legerat in Assyria legatione, absente Tarasio fratre, cui illam dedicavit.

der Apologetik, übers. von Quack u. Binder, P. I. (Stuttg. 1846) p. 189.

3) Fabricii *Biblioth. gr.* Vol. VIII. p. 505 s.

1) Oudin *Comment.* T. I. p. 202. — Lardner *Glaubwürdigk.* P. II. T. I. p. 204 s. — Hefele *Opp. PP. apostl.* p. LXXVIII. — Neander *KG. S. I. T. II.* p. 1157.

2) Recte Ceillier *Hist. gén.* T. II. p.

39: „Le silence des anciens n'est pas toujours une preuve convaincante de la supposition d'un ouvrage; et s'il en étoit une, il prouveroit également que la Lettre à Diognet n'est ni d'un Auteur plus ancien que S. Justin même. Les ouvrages d'Athenagore sont reçus de tout le monde, comme étant incontestablement de cet Apologiste. Cependant ni Eusèbe, ni S. Jérôme n'en ont rien dit.“

§. 7.

Iam interna quae vocantur argumenta recenseamus. Ac primum quidem chronologica sub examen vocabo; multa enim putabantur Iustini Martyris temporibus nequaquam convenire.

Plurimi autem, Tillemontii parentes auctoritati, hoc urgent¹⁾, Epistolae nostrae auctorem apostolorum se esse discipulum fateri. C. 11: ἀλλὰ ἀποστόλων γεόμενος μαθητής. Idcirco esse eum aetatis S. Iustino Martyre superioris; huic enim, qui anno circiter Christi CL floruerit, illud non convenire. At vero Iustinus, qui non ita multo post apostolorum tempora vivebat, optimo iure poterat sibi illum imponere titulum, qui stricte intellegi non debet; nihil enim aliud illis verbis scriptor exprimit, nisi ipsum factum Christianum ac mera evangelii doctrina, qualem tradiderint apostoli, institutum esse eique animum accommodasse²⁾. Non alio sensu Pseudo-Basilii³⁾ piscatorum discipulum se esse fatetur. Idem profiteri nostro licebat scriptori. Exemplo etiam esse potest symbolum quod vocatur apostolicum, ita appellatum non propterea quod ad ipsos apostolos auctores referretur, sed quod conveniret eorum doctrinae⁴⁾. Verum enimvero, ut quae res sit dicam, verba illa nullam prorsus habent offensionem, quia ad spuriam Epistolae partem pertinent.

§. 8.

Tum Tillemontius quique eum secuti sunt¹⁾ inde, quod res christiana in exordio Epistolae dicatur nova res, quae nunc demum apparuerit (c. 1: τί δὴ ποτε καινὸν τοῦτο γένος ἡ ἐπιτήδευμα εἰσῆλθεν εἰς τὸν βίον νῦν καὶ οὐ πρότερον)²⁾, con-

1) Tillemont *Mémoire*. T. II. p. 494. — Nourry *Apparat*. T. I. p. 445. — Ondin *Comment.* T. I. p. 202s. — Roncaglia *Animadv.* T. V. p. 33. — Barattier *Disq. chronol.* p. 77. — Orsi *Istor. eccl.* T. I. p. 271. — Gallandi *Biblioth.* T. I. p. LXVIII. — Lumper *Histor.* P. I. p. 184. — Moehler *Ges. Schrift.* T. I. p. 19 s. et *Patrol.* T. I. p. 164. — Grimm *Krit. Pred.-Biblioth.* T. XXII. F. III. p. 518s. — Permaneder *Biblioth.* T. II. Vol. I. p. 51s. — Grenfell *The Epistles of Barn.* etc. p. XIII.

2) Methodius ap. Photium *Biblioth.* cod. 234. p. 298. ed. Bekk.: Ἰουστίνος δὲ ὁ Νεαπολίτης, ἀνὴρ οὕτε τῷ χρόνῳ πόρρω ὢν τῶν ἀποστόλων οὕτε τῇ ἀρετῇ.

3) *Opp.* Basil. Epist. 355.

4) Adiciō locum ev. Joann. 9, 28, ubi Pharisei de se praedicant: Ἡμεῖς δὲ τοῦ Μωυσέως ἐσμὲν μαθηταί. Ne obicias secundum eam analogiam fuisse nostro loco scribendum: ἀλλὰ Χριστοῦ, sive κυρίου, γεν. μαθητής. Utrumque enim hoc vocabulum in Epistola, de qua agitur, nusquam invenitur.

1) Tillemont *Mémoire*. T. II. p. 494. — Nourry *Apparat*. T. I. p. 445 s. — Roncaglia *Animadv.* T. V. p. 33. — Barattier *Disq. chronol.* p. 76. — Orsi *Istor. eccl.* T. I. p. 271. — Gallandi *Biblioth.* T. I. p. LXVIII. — Lumper *Histor.* P. I. p. 184. — Moehler *Patrol.* T. I. p. 164. — Permaneder *Biblioth.* T. II. Vol. I. p. 52. — Hefele *Opp. PP. apostl.* p. LXXXVIII.

2) Consimiliter scriptor c. 2 doctrinam

cludunt illam non tanto post ecclesiae christianae primordia scriptam esse quanto Iustinus Martyr aetatem degerit, ideoque ei denegandam esse. Vana conclusio. Nam inter duas aetates distinguitur sic, ut christiana aetas opponatur longe remotiori³⁾. Comparat videlicet animo scriptor originis christianae religionis epocham cum originis tempore antiquissimarum religionum tam Gentilium quam Iudaeorum. Itaque ei, quippe reputanti secum quot saecula Christi aetatem remque ab hoc in mundum introductam praecesserint, licebat aetatem a Christo nato exorsam ut praesentem atque rem christianam ut recentem fingere. Iustinus in *Apol.* I. c. 63 disertis verbis: Ὑῶς Θεοῦ, inquit, καὶ ἀπόστολος Ἰησοῦς ὁ Χριστός ἐστι, πρότερον λόγος ὢν, καὶ ἐν ἰδέᾳ πυρὸς ποτὲ φανείς, ποτὲ δὲ καὶ ἐν εἰκόνι ἁσωμάτων· νῦν δὲ διὰ θελήματος Θεοῦ ὑπὲρ τοῦ ἀνθρώπου γένους ἀνθρώπος γενόμενος ὑπέμεινε καὶ παθεῖν κτλ. In eadem Apologia, Antonino Pio eiusque filiis adoptivis nuncupata, c. 29 de Antinoo ab Hadriano inter deos relato ait: Οὐκ ἄτοπον δὲ ἐπιμνησθῆναι ἐν τοῖτοις ἡγησάμεθα καὶ Ἀντινόου τοῦ νῦν (h. e. nostro tempore: Antinous enim confertur cum paganorum diis longe ante inter deos relatis) γεγενημένον, ὃν καὶ πάντες ὡς Θεὸν διὰ φόβον σεβεῖν ὥρμητο, ἐπιστάμενοι τίς τε ἦν καὶ πόθεν ὑπέρχεν. Pariter bellum a Bar Cochba excitatum, posteaquam diu finitum erat, vocatur ὁ νῦν γεγενημένος (γενόμενος) πόλεμος l. c. c. 31 et *Dial. c. Tr.* c. 1. Etiam alii Patres christianismum tamquam recens conditum designant. Exempla ut in medium producarn, Tertullianus eum vocat sectam novellam (*Apolog.* c. 21) ac novitiolam paraturam (l. c. c. 47). Idem Christianos esse hesternos profitetur (l. c. c. 37). Ipse Eusebius quarto Christi saeculo eadem loquendi ratione utitur in *Praepar. evang.* I. c. 1: Ταῦτα πρόπαλαι θεῖοις χρησιμοῖς ἀνακείμενα, νῦν εἰς ἡμᾶς αὐτοὺς διὰ τῆς τοῦ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ διδασκαλίας πέφηνεν. Idem in *Hist. eccl.* c. 4: Νέοι, inquit, σαφῶς ἡμεῖς, καὶ τοῦτο καινὸν ὄντως ὄνομα τὸ χριστιανὸν ἀρετίᾳ παρὰ πᾶσιν ἔθνεσι γινώσκεται⁴⁾.

§. 9.

Porro sunt qui eodem Tillemontio facem praeferente¹⁾ Episto-

christianam λόγον καινὸν vocat. C. 9: . . . νῦν δὲ σωτῆρα δείξας.

3) Pape *Handwörterb. d. griech. Sprache* T. II (Bruns. 1843) p. 254: „Nῦν, nun, jetzt, sowohl von dem gegenwärtigen Augenblick, als von einem längern Zeitraume, der der Vergangenheit und Zukunft entgegengesetzt wird, im Gegensatz von παλαι.“

4) Multos praeterea alios simili ratione dicentes inducit C. Kortholt *De christianae religionis novitate a gentibus exprobrata*, in: *Tractat. de calumniis paganorum in vet. Christianos sparsis* (Kilon. 1668) p. 69. Coll. Eiusd. *Commentar. in Iustinum Mart.* (in fine edit. Colon.) p. 31 et 55.

1) Tillemont *Mémoire*. T. II. p. 494. — Nourry *Apparat*. T. I. p. 446 s. —

lam, de qua agitur, Iustino Martyri opinentur suppositam esse, quod stante adhuc templo Hierosolymitano sit scripta. Nituntur autem in verbis c. 3 obviis, quibus Iudaei aperte dicantur per sanguinem et nidorem et holocausta facere deo sacrificia; nam eversis Hierosolymis temploque diruto (anno Christi LXX) sacrificia ab illis fieri desiisse. Locus hic est: *Οἱ δὲ γε θυσίας αὐτῷ δι' αἵματος καὶ κνίσσης καὶ δλοκαυτωμάτων ἐπιτελεῖν οἰόμενοι καὶ ταύταις ταῖς τιμαῖς αὐτὸν γεραίρειν*²⁾. Attamen vero urgendum est istud οἰόμενοι, quod quo sensu possit accipi edocebimur, si *Dial. c. Tr. c. 10* contulerimus: . . . *ὑμεῖς, εὐσεβεῖν λέγοντες καὶ τῶν ἄλλων οἰόμενοι διαφέρειν*. Templo in cineres redacto, quum Iudaei non amplius in eo sacrificarent, nonne licuit dicere illos per sacrificia putare se deo pergratum facere? Etsi Iudaeis ademta fuerat sacrificia Hierosolymis deo offerendi facultas³⁾, scriptori tamen, discrimen Christianos inter atque illos exponenti, in universum veluti praecipuam superstitionem licebat ista taxare, quippe quae post quam per vim erepta erant populus iudaicus mente semper retineret ac voluntate, insuper sperans fore ut pristinus ipsi cultus restitueretur.⁴⁾ Provoco ad exemplum Flavii Iosephi, qui anno XCIII. p. Chr. n. (*Antiqq. iudd. III. c. 10*) de sacrificiis non aliter disputavit ac si templum adhuc exstiterit. Ipse Iustinus in *Dial. c. Tr. c. 117* claris verbis pronuntiat: *Θυσίας, . . . τὰς ἐν παντὶ τόπῳ τῆς γῆς γινομένας ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν, προλαβὼν ὁ θεὸς μαρτυρεῖ εὐαρέστους ὑπάρχειν αὐτῷ· τὰς δὲ ὑφ' ὑμῶν (Iudaeos indicat) καὶ δι' ἐκείνων ὑμῶν τῶν ἱερῶν γινομένας ἀπαναίνεται*.⁵⁾ -

§. 10.

Venimus iam ad alterum internorum argumentorum genus, quod videtur gravissimum. Recentiores enim critici prae caeteris contendunt in Epistola ad Diognetum data doctrinas ab iis quae in scriptis vere Iustinianis, h. e. in utraque Apologia et in Dialogo cum Tryphone¹⁾, tradantur adeo diversas inesse, S. Iustinus Martyr ut

Roncaglia *Animadv.* T. V. p. 33. — Baratier *Disq. chronol.* p. 77. — Orsi *Istor. eccl.* T. I. p. 271. — Gallandi *Bibliothec.* T. I. p. LXVIII. — Lumper *Histor.* P. I. p. 84 s.

2) Similiter c. 3: *οὗτοι καθάπερ προσδεομένη τῷ θεῷ λογιζόμενοι παρέρχεν.*

3) Non Iudaeis sacrificia offerre licebat nisi Hierosolymis: *Dial. c. Tr. c. 46*;

Clemens Rom. *Ep. I. ad Corinth.* c. 41.

4) Friedmann und Graetz *Die angebliche Fortdauer des jüdischen Opferscultus nach der Zerstörung des zweiten Tempels*, in: *Bauri et Zelleri Theolog. Jahrbücher* (Tub.) 1848. Fasc. III. p. 338 ss.

5) Non provoco ad testimonia S. Hilarii aliorumque ad rem illustrandam a Mariano *Opp. Iustin.* p. LXXV laudata.

1) Horum scriptorum authenticia certa est

illius Epistolae auctor fuisse nequeat. At sunt tamen haud pauca quae respondeam. Ante vero, quam ad adversariorum argumenta accedam examinanda, in memoriam revoco id quod Guil. Muenschier, toto animo ac cogitatione his in rebus versatus, in simili causa — nempe Dialogi *γνησιότητα* defendens — scite admonuit. Qui quidem: „Primum,“ inquit,³⁾ „consentientes me habiturum confido artis criticae peritos, si iudicium, quo libri, uni scriptori attributi, ob sententiarum aliquarum diversitatem et repugnantiam ad diversos auctores referantur, curam et cautionem maximam postulare contendam. Vel acuti scriptores non semper sibi constant contrariasque interdum sententias defendunt vel ex memoriae aut attentionis vitio vel ex animi quadam fluctuatione vel ex studio sententiam suam lectorum captui accommodandi. Minus accurate igitur ageremus saepissimeque falleremur, si hanc legem criticam scriberemus: Libri, quorum quaedam sententiae inter se pugnant, eiusdem auctoris esse non possunt. In primis ad eos scriptores, qui ea, quae scribant, diligenter expendere et notionibus satis distinctis et definitis operam dare non solent, ista lex applicari sine aperto errandi periculo non potest. Nec igitur in ecclesiae Patres quadrat, quorum plurimos minus accuratos in scribendo fuisse neque semper sibi constare omnibus notum est.“ Ea maxime de Iustino valere, neminem vere criticum, qui eius scripta attente perlegerit, scio infitiatum esse³⁾. Exemplis id probare possem: a quibus tamen enumerandis abstineo, quum infra occasio data sit passim memorandi nonnulla huc spectantia.

Unum superest quod attingam. Amabant quum Apologetae fere omnes tum Iustinus noster nonnunquam optimo iure κατ' εὐνοίαν disputare, h. e. in quaestione quadam instituta non semper ita versabantur ut plene eam cumulateque perficerent, sed in ea ut hoc tantum exponerent et illustrarent quod pro re nata summi erat momenti. Quocirca, ut quod volebant certius assequerentur, unius eiusdemque materiae pro tempore et loco nunc partem hanc nunc illam curatius tractabant, simul Gentilium ingenio et cogitandi rationi sapienter se attemperantes⁴⁾. Formalis igitur differentia est, non materialis. Unde

et explorata. Sed Iustiniana origo Orationis ad Gentiles, Cohortationis ad Gentiles, libelli De monarchia, tractatus De resurrectione a multis criticis in dubium vocata est. Adeas meam de his scriptis expositionem in *Erschii et Gruberi Allgem. Encyclopädie d. Wissenschaften u. Künste*. Sect. II. s. v. „Iustinus der Apologet.“

2) An *Dialogus c. Tryph. Iustino Mart. recte adscribatur* (Marb. 1799. 4°) p. 16.

3) Vel in iis scriptis, de quorum authenticia nemo hodie dubitat, parum sibi constat. Fr. Chr. Schlosser *Universalhist. Uebersicht der Gesch. d. alten Welt*. T. III. P. III (Francof. ad M. 1832) p. 107: „Zuerst ist ganz deutlich, dass die beiden Verteidigungen des Christenthums in einem ganz andern Geist geschrieben sind, als das Gespräch mit dem Iuden Tryphon.“

4) Recte Semisch *Iustin d. Mart. P.*

sequitur, etiamsi in Epistola nostra evidenter nonnulla ostenderentur quae contra sententias in genuinis Iustini scriptis obvias repugnent, nondum posse certo ac liquido concludi alium quemdam diversumque a Iustino illam scripsisse.

§. 11.

Primum sententiae, quae de deorum cultu inter Gentiles vigente proponuntur, repugnare sibi existimantur. Etenim Grossheimio praeunte Semischius aliique viri docti¹⁾ Iustinum asserunt putare deos Gentilium esse spiritus realiter existentes, scilicet daemones, Epistolae vero auctorem c. 2 eos habere pro meris simulacris: unde alium quam Iustinum Epistolam exarasse colligunt. Is enim in Apologia maiori docet homines, qui res quae fiebant ratione non diiudicarent, a daemonibus adeo terculamentis perculsos esse ut metu correpti ac malos daemones esse ignari eos deos appellarent et eo quemque designarent nomine quod sibi quisque daemon imposuisset (*Apol. I. c. 5*). Addit autem horum daemonum, qui sacrificia et cultum ab hominibus praeter rationem viventibus petant (*l. c. c. 12. coll. Apol. II. c. 5*), et nomina et figuras referre deorum statuas (*Apol. I. c. 9*).

Observandum igitur est Martyrem deos (daemones) inter atque ea quibus repraesentantur (simulacra) distinguere. Unam autem alteramve huius sententiae suae partem, id quod critici illi prorsus non considerarunt, in Gentilium cultu impugnando solet pro re nata maxime respicere. Et id suo iure. Quemadmodum enim in rebus aliis, sic hic quoque fons ei est Vetus Testamentum secundum alexandrinam Septuaginta virorum interpretationem. Quodsi pronuntiat deos Gentilium esse daemones, nititur Ps. XCVI. 5, ad quem aliquoties (*Dial. c. Tr. cc. 79. 83*) provocat: *Πάντες οἱ θεοὶ τῶν ἐθνῶν δαιμόνια*. Iis vero locis, quibus illos nil nisi simulacra esse contendit, animum intendit ad I Parall. XVI. 26: *Πάντες οἱ θεοὶ τῶν ἐθνῶν εἰδωλά*. Denique loco ante memorato, *Apol. I. c. 9*, quo plene suam exponit sententiam, procul dubio illas interpretationes mente contexit; id quidem patet ex *Dial. c. Tr. c. 55*, ubi: *Τὸ ἅγιον πνεῦμα*, inquit, *διὰ τοῦ ἁγίου Δαυὶδ εἶπεν· Οἱ θεοὶ τῶν ἐθνῶν, νομιζόμενοι θεοὶ, εἰδωλά δαιμονίων εἰσιν, ἀλλ' οὐ θεοί*.

I. p. 156: „Iustinus entwickelt niemals einen Begriff nach allen seinen Momenten an Einer Stelle, sondern hebt immer nur je nach Verschiedenheit der Veran-

lassung die eine oder die andere Seite desselben einseitig heraus.“

1) Von Grossheim *De Epist. ad Diogn.* p. 7s. — Herbig *De scriptt. Iust.*

Adde c. 73: *Ὁὐκ ἔστιν ὁμοίος τοῖς τῶν ἐθνῶν θεοῖς· ἐκεῖνα γὰρ εἶδωλὰ ἔστι δαιμονίων²⁾*.

Ratione autem habita Gentilium, qui ista tempestate ad id stultitiae delapsi erant ut re vera effigies colerent neque ea quae designabant, satis clarum est cur Martyri tantummodo alteram illius doctrinae partem plerumque tractare licuerit: ad hanc enim disputandi methodum errori castigando maxime accommodatam perversa Gentilium opinione agendique ratione ista provocabatur. Optime sic taxare et reprobare poterat quae in usu erant vitaeque communi: nimirum illi neutiquam deos colebant, sed dumtaxat deorum simulacra: in quibus omnem fiduciam reponabant³⁾. Quod quidem etiam effecit ut in Epistola quaestio de cultu Gentilium divino non ita omnibus suis numeris et partibus absolveretur, ad ipsam idololatriae originem ut recurretur. Inutile sanq̄ hoc et praeter rem fuisset⁴⁾. Audiamus quid scriptor (c. 2) dicat. Primum ad opinionem popularem se demittens admonet Diognetum gentilem, ut non solum oculis sed etiam ratione perspiciat, cuius substantiae aut cuius formae (*τίνος ὑποστάσεως ἢ τίνος εἶδους*) sint quos Gentiles et vocent et existiment (*οὓς ἐρεῖτε κ. νομίζετε*) deos. Dein ostendit simulacra ista e varia materia studiis artificum (*ἣν ἕκαστον μεταμεμορφωμένον*) ficta eaque surda, caeca, omnis sensus expertia, putredini obnoxia (*καφά, τυφλά, ἄψυχα κτλ.*) esse. „Idcirco sunt Gentilibus odio Christiani, quia hos esse deos non arbitrantur. Quid? Gentiles quum deos suos lapideos et testaceos haud custoditos colant, argenteos autem et aureos noctu includant atque interdium, ne furto auferantur, custodes apponant, multo magis quam Christiani eos contemnunt, irrident, contumelia afficiunt.“ Consimiliter Iustinus insigni illo loco *Apol. I.* c. 9, quo daemonum mentionem eum vidimus iniecissee, de statutis loquitur quae dii vocentur a Gentilibus⁵⁾: Christianos minime eos colere quos illi, postquam

p. 84. — Semisch *Justin d. Märtyr. P. I.* p. 179 a. — Hefele *Opp. PP. apostl.* p. LXXVII.

2) Comp. *De resurr.* c. 5. p. 222. Similiter Irenaeus *adv. haeres.* IV. c. 24. § 2: „Doctrina, deos gentium non solum non esse deos, sed et idola esse daemoniorum.“ *Ib.* III. c. 6. § 3: „Quemadmodum apud David: *Dii gentium idola daemoniorum.*“ Clemens. Alex. *Protrept.* c. 4. § 62: *Πάντες οἱ θεοὶ τῶν ἐθνῶν δαιμονίων εἰσὶν εἰδωλα.*

3) Coll. *de resurr.* l. c.: *Τῶν γὰρ ἐθνῶν ἀπάντων ἐπὶ τὰ εἶδωλα πεπιστευκότων καὶ πεπεισμένων ὅτι πάντα δυνατόν αὐτοῖς ἔστιν κτλ.*

4) Analogiam praebent quum alia tum

Iustini iudicium de philosophia gentili. Semisch l. c. p. 127: „Nach dem Urtheile Iustins war die griechische Philosophie ein Konglomerat grober Irrthümer mit Beimischung einer partiellen Wahrheit. Diese Ansicht herrscht ebensowohl in den Apologien und dem Dialoge als in der Mahnrede, aber mit dem Unterschiede, dass in dem Dialoge und besonders in der Mahnrede der erste Faktor derselben am entschiedensten hervortritt, während die Apologien vorzugsweise den zweiten Faktor hervorheben.“

5) Petr. Halloix *Vit. et docum. S. Iustini Mart.* (Duaci 1622) in: *Illustr. ecclesiae orient. Script.*, qui ... sec. Chri-

effinxerint et in fanis collocaverint, deos appellent, siquidem haec sint inanimata et mortua. Οὐδὲ θυσίαις πολλαῖς καὶ πλοκαῖς ἀνθῶν τιμῶμεν οὓς ἄνθρωποι μορφώσαντες καὶ ἐν ναοῖς ἰδρύσαντες θεοὺς προσωνόμασαν, ἐπεὶ ἄψυχα καὶ νεκρὰ ταῦτα γινώσκουμεν. Satis notum esse eos, qui dii vocentur, artificum studiis ficta esse ex materia, quam variis modis tractent. Immo saepe ex vasis inhonestis forma tantum artificiose immutata et effigie inducta deos ab istis cognominari. Ut ipsa verba proferam: *Τί γάρ, inquit, δεῖ εἰδῶσιν ὑμῖν λέγειν, ἃ τὴν ὕλην οἱ τεχνῖται διατιθέασιν ἕοντες καὶ τέμνοντες καὶ χώνευνοντες καὶ τύπτοντες; Καὶ ἐξ ἀτίμων πολλὰς σκευῶν διὰ τέχνης τὸ σχῆμα μόνον ἀλλάξαντες καὶ μορφοποιήσαντες θεοὺς ἐπονομάζουσιν.* Coll. *Epist. ad Diogn. c. 2*: Οὐχ ὃ μὲν αὐτῶν λιθοξύος, ὃ δὲ χαλκεύς, ὃ δὲ ἀργυροκόπος, ὃ δὲ κεραμεὺς ἐπλασεν; . . . Οὐ τὰ νῦν ἐκ τῆς αὐτῆς ὕλης ὄντα σκευὴ γένοιτ' ἂν, εἰ τύχοι τῶν αὐτῶν τεχνιτῶν, ὅμοια τοιούτοις (h. e. τοῖς εἰς τὴν μορφὴν τῶς θεῶν ἐκτυπωθεῖσιν); Talibus rebus corruptioni obnoxiiis et assiduam curam requirentibus dei nomen imponere Iustinus *Apol. I. l. c.* non tantum a ratione alienum esse, verum etiam contumeliam in deum commissam censet. Concludit exclamatione: Ὡς τῆς ἐμβρονησίας, ἀνθρώπους ἀκολάστους (artifices notat vitiis deditos) θεοὺς εἰς τὸ προσκυνεῖσθαι πλάσσειν λέγεσθαι καὶ μεταποιεῖν, καὶ τῶν ἱερῶν, ἐνθα ἀνατίθενται, φύλακας τοιούτους καθιστάναι, μὴ συνορῶντας ἀθέμιτον καὶ τὸ νοεῖν ἢ λέγειν ἀνθρώπους θεῶν εἶναι φύλακας! Coll. *Epist. ad Diogn. l. c.*: Οὐχ ὃ μὲν τις (sc. deorum) λίθος ἐστίν . . . χρηζῶν ἀνθρώπου τοῦ φυλάξαντος; . . . Οὐ πολὺ μᾶλλον αὐτοὺς χλευάζετε καὶ ὑβρίζετε, . . . φύλακας παρακαθίσαντες, ἵνα μὴ κλαπῶσιν; Ex illis patet Martyrem lubentius contra simulacra disputasse, quam contra daemones illis repraesentatos. Certe ista disserendi ratione melius excitabat sensum Gentilium moralem, eosque ut suae ipsorum puderet stultitiae efficiebat. Perpaucos supra citavi locos quibus divinum inter Gentiles cultum ad daemones refert. Sed liceat ex multis locis quibus, etiamsi occasio data erat, ne verbo quidem daemonum mentionem iniecit saltem hosce afferre. Homines gentiles εἰδωλόλατρες esse dicit *Dial. c. Tr. c. 130*; eos dei nomen inscribere τοῖς χειροποιήτοις *c. 35* contendit. *Apol. I. c. 53*: Ἐρῆμα γὰρ ἦν πάντα τὰ ἔθνη ἀληθινοῦ θεοῦ, χειρῶν ἔργοις λατρεύοντα. Christum autem effecisse ut a simulacris (ἀπὸ τῶν εἰδώλων), quae adorassent, accederent ad deum: *Dial. c. Tr. c. 11*. Illa scilicet esse res inanimas, ex

sti saec. floruerunt, vult. et docum. (ib. gentium et eorum oblationibus eadem 1636. Fol.) p. 280 s.: „De diis autem tractantur in Apologia ad Antoninum Pium.“

materia fabrefactas; cf. c. 69: *Συνεῖναι ὑμῖν δυνατόν, πῶς καὶ τοῖς ἐρήμοις γνώσεως Θεοῦ, λέγω δὲ τοῖς ἔθνεσιν, οἳ καὶ ὀφθαλμοὺς ἔχοντες οὐχ ἑώραν οὐδὲ καρδίαν ἔχοντες συνέσαν, τὰ ἐξ ὕλης κατασκευάσματα προσκυνοῦντες, ὁ λόγος προέλεγεν ἀρνηθῆναι αὐτὰ καὶ ἐλπίζειν ἐπὶ τοῦτον τὸν Χριστόν.* Verbis οἳ καὶ . . . *συνέσαν* alludit ad Ps. CXIII. 5. 6. Eadem occurrit sententia in *Epist. ad Diogn.* l. c.: *τέλεον δ' αὐτοῖς* (diis vestris, rebus inanibus et caducis) *ἰσομοιοῦσθε.* Evidens ibi allusio est ad imprecationem eiusdem Psalmi v. 8, in idolorum cultores factam: *Ὅμοιοι αὐτοῖς γένοιντο οἱ ποιοῦντες αὐτὰ καὶ πάντες οἱ πεποιθότες ἐπ' αὐτοῖς.* *Comp. Dial. c. Tr. c. 55:* *Καὶ ἐπάγει κατάραν τοῖς ποιοῦσιν αὐτὰ καὶ προσκυνοῦσι.* Videsis ibid. not. 5. Gentilibus, qui Christum agnoverint, *πατρικούς καὶ ὕλικούς (materiales) Θεοὺς* periisse: l. c. c. 134⁶).

Itaque illis in locis omnibus, quibus alii addi possunt, de daemonibus ne γὰρ quidem. Quippe amat Iustinus *οἰκονομικῶς* rem isto modo tractare. Eodemque modo res tractatur in Epistola. Quid? Licet in ea optimo iure origo idololatriae non exponatur, indicatur tamen verbis c. 2. obviis: *μὴ δεδουλῶσθαι Χριστιανούς τοιούτους* (quales dii Gentilium sunt) *θεοῖς*, h. e. *huiusmodi diis* (materia fabrefactis) *in servitutem redactos sive addictos non esse.* Aliud enim sonat *μὴ δεδουλῶσθαι*, aliud *μὴ δουλεύειν*, licet hoc ex illo sequatur. Qui dicuntur deo vero *δουλεύειν* non tamen et *δεδουλῶσθαι* dici solent. Itaque sic haud dubie locutus est auctor, ut hanc servitutem, qua falsis diis servitur, tamquam coactam et per improba daemonum commenta extortam ab altera distingueret. *Apol. I. c. 58:* *Daemones τοῖς γήϊοις καὶ χειροποιήτοις* (h. e. simulacris) *προσῆλωσαν καὶ προσηλοῦσι* sc. *τοὺς ἀνθρώπους.* Ibidem c. 14. lectores admonentur ut sibi a daemonibus caveant: *ἀγωνίζονται γὰρ ἔχειν ὑμᾶς δούλους καὶ ὑπηρέτας*, h. e. *servos quorum etiam ministerio ntantur.* *Coll. Apol. II. c. 5:* *Τὸ ἀνθρώπειον γένος ἑαυτοῖς ἐδούλωσαν.* Auctor autem, ne Epistolam nimis extendat, non vult de istorum machinationibus disputare, id quod ipse verbis l. c. adiectis significat: . . . *πολλὰ μὲν καὶ ἄλλα εἰπεῖν ἔχομι· εἰ δὲ τινι μὴ δοκῶν καὶ ταῦτα ἱκανά, περισσὸν ἡγοῦμαι καὶ τὸ πλεῖον λέγειν.*

Haec iam sufficiant ad adversarios refellendos. Quibus vix ac ne vix quidem licebat ex illis de idololatria dictis elicere argumentum, etiam eo nomine quod Iustinus hac in materia tractanda fluctuat nec sibi met satis constat. Nam, ut exemplum producam, in Apologia maiori

6) Etiam in *Act. marty. Justin. et socc.* c. 5 (*Corp. Apoll. Vol. II. p. 272*) martyres Rustico praefecto, exhortanti ut diis

sacrificet, respondent: *Ἡμεῖς . . . εἰ-δωλοὺς οὐ θύομεν.*

(II. cc.) idololatriam a solis daemonibus repetit, in minori (c. 5 coll. c. 9) ab eorum parentibus, malis angelis, qui, ex quo cupiditatum moribus emancipati sint, eguerint sacrificiis; daemones obiter tantum memorat. Adeas ibid. p. 182. not. 13. Non proveco ad dubiam Cohortationem ad Gentiles, quae, etsi dedita opera de idololatriae origine loquitur, nusquam tamen daemonum mentionem facit, sed in prorsus aliam descendit sententiam; docet enim deorum simulacra originem debere falsae loci Genes. I. 26 interpretationi. C. 34: *Εἰ δὲ καὶ τὸν περὶ τῶν ἀγαλμάτων τις ἐξετάζῃ λόγον, πόθεν δρμώμενοι οἱ πρῶτοι τοὺς θεοὺς ὑμῶν κατασκευάσαντες ἀνθρώπων μορφὰς ἔχειν αὐτοὺς διέγνωσαν, εὐρήσει καὶ τοῦτο ἀπὸ τῆς θείας ἱστορίας αὐτοὺς μεμαθηκότας. Τῆς γὰρ Μωυσέως ἱστορίας ἐκ προσώπου τοῦ θεοῦ λεγούσης· Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καὶ ὁμοίωσιν, ὡς οὕτως εἰρησθαι τῶν ἀνθρώπων κατὰ τὴν μορφήν δοικόντων τῷ θεῷ, οὕτω κατασκευάζειν τοὺς θεοὺς αὐτῶν ἤρξαντο, ἐκ τοῦ ὁμοίου τὸ ὅμοιον δημιουργεῖν οἰόμενοι.* Neque idem tractatus multorum deorum cultum a daemonibus repetit, sed a serpente (Gen. III. 5: *ἔσσεθε ὡς θεοί*), qui deos appellaverit eos qui non erant, ut homines, arbitrati alios etiam deos esse, se quoque deos fieri posse crederent; protoplastos autem nomen deorum prognatis ex se hominibus tradidisse. Cf. c. 21. p. 72⁷⁾. Diversae hae sententiae de deorum cultu inter Gentiles vigente aliquatenus quidem possunt cum sententiis consociari a Martyre in Apologiis et in Dialogo expositis, sed tantum artificiose nec tam facile quam illa in Epistola ad Diognetum pronuntiata.

§. 12.

Tum Moehlero, Grossheimio, Semischio, aliis viris erudit⁸⁾ quae de sacris Iudaeorum ritibus in nostra Epistola c. 3 et 4 dicuntur doctrinae in Dialogo cum Tryphone propositae adeo adversari videntur, ut illa ad eundem atque hic auctorem referri nequeat. At vero, res si accuratius expenditur, ista repugnantiae species diluetur.

Contendunt illi, potissimum Semischius, in Epistola (c. 3) ritum Iudaeorum sacrificum eodem loco haberi cum Gentilium cultu;

7) Pari modo alii Patres eadem de re fluctuant in uno eodemque tractatu, ut Cyrillus *adv. Julian.* IV. (Opp. ed. Aubert. T. VI.) p. 121 s. coll. III. p. 91. — In Apologia prima (cc. 10. 23) Iustinus dicit daemones perfecisse, nefanda ut facinora Christianis affigerentur; in Dialogo (c. 17) anticipatae il-

lius malae opinionis auctores Iudaeos vocat.

1) Moehler *Ges. Schrift.* T. I. p. 20 et *Patrol.* T. I. p. 164. — Von Grossheim *De Epist. ad Diogn.* p. 9ss. — Herbig *De scriptis. Iust.* p. 85 s. — Semisch *Iustin. d. Mär.* P. I. p. 180 s. — Guericke *Handb. d. Kirchengesch.* ed. 5 (Hal. 1843) p. 222.

illum non divinitus institutum putari, sed inventum ab hominibus. Iustinum contra in Dialogo cum Tryphone Iudaeo sacrificia docere lege divina esse praescripta, maxime propter conflatum in solitudine adorat-
tumque vitulum aureum, Iudaei ut in posterum simulacra respuerent ac dei essent memores. Cf. *Dial. c. Tr.* cc. 19. 22. 67. 92. Attamen illi viri docti non respexerunt, qui cardo sit disputationis in Epistola institutae. Scriptor enim de causa illa et origine rei apud Iudaeos sacrificialis ne verbum quidem facit, idque summo iure (agit enim cum pagano), sed, ut in idololatria impugnanda, vehementer illorum per-
versam de re ista perstringit opinionem, quae tum temporis admodum vige-
bat. Inde autem, quod cur antiquitus praescripta sint sacrificia silentio praetereat, certo conicere non poteris ipsum de origine illo-
rum divina dubitasse. Dicit Iudaeos rectius quam Gentiles sentire, quandoquidem non plures deos sed unum agnoscant et colant. In hoc tamen eos cum Gentilibus consentire, quod, falsas notiones de numine divino fovescentes, sacrificiis se illi tamquam indigenti putent per-
gratum facere. Dum videlicet opinentur se aliqua praebere deo, nullius sane rei indigo (τῷ μηδενὸς προσδεόμενῳ — οὐδενὸς ἂν αὐτὸς προσδέοιτο τούτων ὧν τοῖς ὀλομένοις διδόναι παρέχει αὐτός), eumque sic honorare, nihil ipsos vidēti differre ab iis qui sensu carentia eodem honore studiose prosequantur, quae percipere honorem non possint. Hoc igitur sibi vult auctor: Uni quidem deo Iudaeos servire, sed ita, quasi eorum servitio indigus sit. Hanc cavillatur ridiculam Iudaeorum opinionem. Pariter Iustinus in Dialogo saepius data opera contra illos hoc urget, sacrificia non sic facienda esse ac si deus iis indigeat. C. 22: *Διὰ τὰς ἁμαρτίας τοῦ λαοῦ ὑμῶν καὶ διὰ τὰς εἰδωλολατρίας, ἀλλ' οὐ διὰ τὸ ἐνδεὲς εἶναι τοιοῦτων προσφορῶν, ἐντελλάτο ὁμοίως ταῦτα γίνεσθαι.* Ibidem: οὐτε ὡς ἐνδεὲς τὴν ἀρχὴν ἐντελλάτο ποιεῖν sc. θυσίας. Adiciat c. 67. p. 230. B. Propter stultam opinionem istam cultus Iudaeorum non videbatur a cultu Gentilium differre. Quibus pariter inculcat Martyr deum haudquaquam indigere sacrificiis. Loco enim incluto *Apol. I.* c. 9. post quam de idololatria locutus est addit c. 10: *Ἀλλ' οὐδέ εσθαι τῆς παρὰ ἀνθρώπων ὑλικῆς προσφορᾶς προσ-εὐχήσαμεν τὸν Θεόν, αὐτὸν παρέχοντα πάντα ὀρῶντες.* Repetit c. 13 deum ἀνευδεῖν esse αἱμάτων καὶ σπονδῶν καὶ θυμιαμάτων. Iudaei autem ad opinionem istam adducti erant a magistris, qui, id quod Iustinus in *Dial. c. Tr.* c. 114 iis exprobrat, docebant summum numen manus et pedes et animam habere instar animalis compositi ideoque affectus et appetitus. Eundem errorem Iudaeis attribuunt Origenes *Hom. III. in Genes.*, Eusebius in *Psalm.* (*Collect. nov. PP.*

et scriptt. ed. Montf. T. I) p. 313 et 336, Cyrillus c. Iul. VIII (Opp. ed. Aubert. T. VI) p. 256. Observat Philo hunc errorem actionibus magis quam verbis declarari: τὴν μὲν ἀτοπίαν τοῦ λόγου ὅτι ἀνθρώπομορφον τὸ θεῖον ἀποδιδράσκοντες, τὴν δὲ ἐν τοῖς ἔργοις ἀσέβειαν ὅτι ἀνθρώποπαθεῖς ἐπανορθούμενοι — *De sacrificiis Abel. et Cain.* (ed. Hoesch.) p. 146.

Porro scriptor (c. 4) non tantum meticulousam Iudaeorum circa cibos cautionem et circa sabbata celebranda superstitionem eludit, sed perstringit quoque eorumdem de circumcisione iactantiam atque simulatam in ieiuniis et noviluniis servandis religionem; haec omnia ingenue profitetur esse ridicula. Iudaeos enim primum dicit iniuste facere, quod alio tamquam recte creata admittant, alia ut inutilia reiiciant. Deinde eos impie agere, quod deum mentiantur vetare quidquam, quod quidem honestum sit, sabbati die facere. Tum de carnis imminutione tamquam electionis testimonio gloriari irrisione dignum censet. Denique quod et menses et dies certos observent atque temporum vices aut ad festos dies aut ad luctus pro suo arbitratu distribuunt, dementiae ipsos argumentum exhibere. Iustinum vero critici illi contendunt docere universam legem ritualement Iudaeis divinitus imperatam olim esse propter iniquitates eorum cordisque duritiam (*Dial. c. Tr.* cc. 18. 46); mandata de cibis sabbatisque observandis a deo esse Iudaeis data ut continuo memoriam eius in animis haberent (cc. 19. 20), circumcisionem autem secundum carnem illos accepisse ut quum a reliquis gentibus tum a Christianis segregarentur et legitimas propter animi contumaciam poenas solverent: non enim aliam esse notam, qua prae caeteris mortalibus agnoscantur (cc. 16. 92). Haec docet Iustinus. Ubi vero docet? Nusquam nisi in Dialogo. Ibi cum Iudaeis agit, non cum Gentilibus. Quid igitur? Iudaeis primarius fons erant Veteris Testamenti libri: ex his igitur ortus legis iis demonstrandus; Gentilibus fons erat vita quotidiana: ex hac igitur iis ostendendum quales Iudaei apparebant. Illic praecipue ratio habenda legis initio datae a deo; hic potissimum oculi advertendi ad legem temporis decursu deformatam a Iudaeis. Perversum hoc studium auctor Epistolae maxime respuit, quo ducti ultra legem a deo primitus sancitam progrediantur suo arbitratu et ea gloriantur. Itaque eos partim *πολυπραγμοσύνης* accusat, propter curiosum ipsorum studium permulta coacervandi ad cultum dei pertinentia, partim *ἀλαζονείας*, quam in omnibus legibus observandis exhibebant.

Totam autem doctrinam de sacris Iudaeorum ritibus licebat scriptori ista ratione proponere, quod non aetatis quae Christi adventum in terram antecessit, sed aetatis ab hoc adventu coeptae

rationem haberet. Pariter Iustinus in Dialogo cum Tryphone docet: „Vetus rex ritualis non aeterna est (c. 40. not. 6) sed populo iudaico data propter eius iniquitates et cordis duritiam, nec necessaria ad salutem nanciscendam, prout ex historia patet patriarcharum, qui etsi illam non observarunt deo tamen placuerunt (cc. 19. 20 ss. 46. 67. 92), ideoque non nisi typus eorum quae ad Iesum eiusque res pertinent (cc. 40. 41. 42): unde concludendum est eam temporalem fuisse ac particularem²⁾ habuisseque finem in Christo, dei filio a prophetis praenuntiato, qui lex nova et aeterna universo mundo praedicatus est“ (cc. 11. 23. 30. 43. 67). Lex adversus legem posita priorem abrogat. *Νόμος κατὰ νόμον τεθείς τὸν πρὸ αὐτοῦ ἔπαυσε, καὶ διαθήκη μετέπειτα γενομένη τὴν προτέραν ὁμοίως ἔστησεν* — c. 11. Contendit legem antiquitus datam deo, quandoquidem novam dederit, prorsus displicere: hunc igitur Iudaeorum sacrificia, quibus non egeat, respuere (cc. 22. 41. 117), neque iam hircorum et ovium sanguine aut vitulae cinere simulaeve oblationibus placari (c. 13): nempe sacrificia, ad tempus data, Christi morte sublata esse (cc. 40. 46). Deum post filii adventum reprobare panem absque fermento, quo sumto ipsius voluntatem impletam putent (c. 12); iam deum sabbata reicere, quibus, quod inertes sint per unum diem, pii sibi esse videantur (cc. 12. 23); iam deum nolle circumcisionem olim in signum, non vero ad opus iustitiae institutam (cc. 23. 28. 137), in qua male plurimum gloriantur (c. 12); iam deum repudiare falsa ieiunia (cc. 15. 40). Novae legi obsequendum esse. Iudaeos autem, idque praesertim culpa magistrorum (cc. 112. 113, coll. c. 115), omnia carnali modo (*σαρκικῶς*) intelligere et *εὐσέβειαν* putare esse, si, dum legem observent, dolo animi et omni sint nequitia cumulati (c. 14). Absconditum dei consilium et novam legem eos ignorare (c. 123). Non considerantes, cur et quod ad tempus olim data sit lex ritualis³⁾, etiam post, quam Christus advenit, per sanguinem et nidorem et holocausta facere se deo sacrificia autumabant. At vero abrogata lege etiam illa sublata erant; quae igitur post Christi adventum fiebant, non talia erant qualia deus antiquitus praeceperat: videlicet non iam offerebantur propter populi peccata, sed utique propter dei penuriam. Ita, idque luce clarius patet, Iudaei hand videbantur differre a Gentilibus, qui etiam sacrificia propterea faciebant quod deos iis indigere opinabantur. Omnino

2) Aliter statuit de lege ethica; namque Moſen dicit multa praescripsisse *φύσει καλὰ καὶ δίκαια*. Qui fecerint quae sint natura et perpetuo praeclara (*τὰ καθόλου καὶ φύσει καὶ αἰώνια καλὰ*) deo gratos esse. *Dial. c. Tr. c. A5.*

3) C. 12: *μὴ νοοῦντες, διὰ τί ἡμῶν προσετέγγη*. Negabant ob peccata illam datam esse; c. 67: *ὅτι διὰ τὸ σκληροκάρδιον τοῦ λαοῦ ἡμῶν διὰ Μωυσέως τινές τῶν ἐντολῶν τεθειμέναι εἰσὶν, ἀναλύειν περὶ φώμενος*.

autem Iudaei, quum legem mosaicam ad tempus praescriptam et Christi adventu abrogatam obstinate retinerent, anxie observarent, additamentis curiose augerent, eius observantia gloriarentur, ex ea omnem pendere iustitiam ac salutem putarent, perverse et sentiebant et agebant. Haec igitur Epistolae sententia, uti vides, nequaquam repugnat Iustinianae, sed eius consequentiam continet. Scriptori vero, quum tantummodo Iudaeorum suae, h. e. christianae, aetatis rationem haberet⁴⁾; de veteris legis et origine et abrogatione expositionem licebat praetermittere. „Si enim,“ recte Lumperus⁵⁾ ait, „Diogneto, gentili omnis revelationis inscio, abrogationem legis mosaicae ostendere voluisset, oportuisset ei totam revelationis oeconomiam exponere, quod prolixitate sua argumentum Epistolae longe superasset. Ad haec potuit opportune ex hoc capite religionem mosaicam impugnare, quum religionem christianam ex adverso capite commendare in animo habuerit. Atque hoc est argumentum, quod in sua Epistola ulterius prosequitur.“

Cum illo argumento aliud arcte cohaeret a Boehlio excogitatum et aliquot viris literatis⁶⁾ probatum. In eo cernitur, quod, quum Iustinus non solum accurata legis mosaicae et prophetarum cognitione instructus sit, sed etiam ex sacris Veteris Testamenti libris, quorum divinitatem quam maxime veneratus sit, ad defendendam religionem christianam argumenta saepissime petierit, huius contra Epistolae auctor libros Veteris Testamenti parum curaverit, quandoquidem neque ullum ex iis locum alleget neque verbo quidem divinam iis vindicet auctoritatem. Tale argumentum quippe ex silentio elicatum nihil valere constat. Verum enimvero utraque illa re haud erat opus. Agitur enim cum Gentili, non cum Iudaeo. Martyr in proluxa Cohortatione ad Graecos, si ab eo profecta est, perraro Veteris Testamenti libros citavit. Quid? In Apologia priori usque ad c. 32 et in tota Apologia posteriori nullum locum, etiamsi interdum copia data erat, allegavit ex Vetere Testamento. Nihilosecius, id quod viri illi non animadverterunt, et in brevi nostra Epistola aliquoties illud in usum suum convertit; qua re ostendit se id nec ignorasse nec contempsisse. C. 2 verba τέλειον δ' αὐτοῖς ἐξομοιοῦσθε apertam allusionem continent ad imprecationem *Psalms*. CXIII. 8 in cultores simulacrorum factam. C. 7 verbis τίς αὐτοῦ τὴν παρουσίαν ὑποστήσεται; ad illud *Malach.*

4) Huc forsitan respiciens Neander non aperte negat Epistolae scriptorem de divina legis origine dubitasse, sed caute ait *KG. S. I. T. II.* p. 1157: „Er scheint den jüdischen Kultus nicht von göttlicher Stiftung abzuleiten.“ Coll. Schroeckh *KG. T. III.* p. 45. — Halloix *Illustr. ecclesiae orient. Scriptt. T. II.* p. 280: „De

Iudaeis quidem ea, quae profert, valde iis similia sunt, quae in Tryphone.“

5) *Histor. P. I.* p. 192.

6) Boehl *Opuscc. P. I.* p. 112 s. — Permaneder *Biblioth. T. II.* Vol. I. p. 52. — Hefele *Opp. PP. apostl.* p. LXXVII. — Grenfell *The Epistles of Barn. etc.* p. XIII.

III. 2 evidenter respicit: *τίς ὑποστήσεται ἐν τῇ ὀπτασίᾳ αὐτοῦ;* C. 9 *τροφέα, πατέρα, διδάσκαλον κτλ.* dicta sunt ratione habita locorum *Iesaiæ XI. 2. 3 et XII. 2. C. 10: οὗς* (sc. *ἀνθρώπους*) *ἐκ τῆς ἰδίας εἰκόνης ἔπλασε coll. Genes. I. 27^γ).*

§. 13.

Sed novae surgunt obiectiones velut hydrae capita. In doctrina enim de Christi persona et munere censet Semischius¹⁾ adeo Epistolam differre a sententia Iustini Martyris, ab hoc auctore ut confecta esse nequeat.

Ad personam Christi quod attinet, ipse Semischius concedere coactus est auctorem Epistolae in universum consentire cum Iustino; in singulis tantum ab eo discedere. Numne vero eandem putas materiam semper iisdem esse verbis exponendam? Levis discrepantia dumtaxat in eo cernitur, quod in Epistola id de quo Martyr plerumque solet simpliciter dicere amplificatur et exornatur. Provocat ille vir doctus ad illustrem locum c. 7: *Αὐτὸς ἀληθῶς ὁ παντοκράτωρ καὶ παντοκτίστης καὶ ἀόρατος θεός, αὐτὸς ἀπ' οὐρανῶν τὴν ἀλήθειαν καὶ τὸν λόγον τὸν ἅγιον καὶ ἀπερινόητον ἀνθρώποις ἐνίδρυσεν καὶ ἐγκατεστήριξε ταῖς καρδίαις αὐτῶν, οὐ, καθάπερ ἄν τις εἰκάσειεν, ἀνθρώποις ὑπερέστην τινὰ πέμψας ἢ ἄγγελον ἢ ἄρχοντα ἢ τινα τῶν διεπόντων τὰ ἐπιγεια ἢ τινα τῶν πεπιστευμένων τὰς ἐν οὐρανοῖς διοικήσεις, ἀλλ' αὐτὸν τὸν τεχνίτην καὶ δημιουργὸν τῶν ὅλων, ὃς τοὺς οὐρανοὺς ἔκτισεν, ὃς τὴν θάλασσαν ἰδίῳις ὅροις ἐνέκλεισεν, οὗ τὰ μυστήρια πιστῶς πάντα φυλάσσει τὰ στοιχεῖα, παρ' οὗ τὰ μέτρα τῶν τῆς ἡμέρας δρόμων ἔληψε φυλάσσειν ὁ ἥλιος, ὃς πειθαρχεῖ ἢ σελήνη νυκτὶ φαίνειν κελεύοντι, ὃς πειθαρχεῖ τὰ ἄστρα τῷ τῆς σελήνης ἀκολουθοῦντα δρόμῳ, ὃς πάντα διατέτακται καὶ διώρισται καὶ ὑποτέτακται, οὐρανοὶ καὶ τὰ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, γῆ καὶ τὰ ἐν τῇ γῇ, θάλασσα καὶ τὰ ἐν τῇ θαλάσσῃ, πῦρ, ἀήρ, ἄβυσσος, τὰ ἐν ὕψει, τὰ ἐν βάθει, τὰ ἐν τῷ μεταξύ. Τοῦτον πρὸς αὐτοὺς ἀπέστειλεν.* Largior equidem verbis illis amplitudinem Christi perquam illustrari; nihil tamen iis uberius explicatur nisi haec sententia Iustiniana: Summum numen, mere spirituale et ab omni mortali concretionem segregatum,

7) Non provo ad verba c. 9 *αὐτὸς τὰς ἡμετέρας ἁμαρτίας ἀνεδέξατο*, quae ad *Iesai. LIII. 4. 11* alludunt. Haec scilicet verba, quum genuina non sint, e textu pieci.

1) *Iustin d. Martí. P. I. p. 181 ss.* — Non-

nulla eorum, quae Semischius habet, iam Grossheimius *De Epist. ad Diogn.* p. 12 ss. et Herbigius *De script. Iust.* p. 88 ss. proposuerunt, sed confuse et perplexe, ut qui sint nervi causae plurimae non cognoscas.

ad homines misisse divinum logon, per quem rerum universitatem construxerit gubernetque. *Apol. II. c. 6*: τὴν ἀρχὴν δι' αὐτοῦ πάντα ἐκτίσε καὶ ἐκόσμησε. *Apol. I. cc. 59. 64. Dial. c. Tr. c. 61. Coll. Cohort. ad Gent. c. 15*: τὸν τοῦ Θεοῦ λόγον, δι' οὗ οὐρανὸς καὶ γῆ καὶ ἡ πᾶσα ἐγένετο κτίσις.

At dicitur l. c. deos logon inter homines collocasse, iis non ministrum aliquem mittens aut angelum aut principem. Haec opinatur Semischius Iustinum pronuntiare non potuisse, quum Christum interdum tamquam dei ὑπηρετήν vel ἄγγελον vel ἄρχοντα describat. Sed iustam loci de quo agitur desidero interpretationem. Nexu enim curatius perspecto haec elucet sententia: Deum non naturam aliquam inferiori loco positam ad homines misisse, sed logon ipsi proximum. (*Apol. I. c. 32*: ἡ δὲ πρώτη δύναμις μετὰ τὸν πατέρα πάντων καὶ δεσπότην Θεὸν καὶ υἱὸς ὁ λόγος ἐστίν.) Verba enim οὐχ ὑπηρετήν τινὰ πέμψας κτλ. graviter opponuntur iis quae sequuntur: ἀλλ' αὐτὸν τὸν τεχνίτην καὶ δημιουργὸν τῶν ὄλων. Observandum autem est pronomen indefinitum τινὰ non frustra ad ὑπηρετήν appositum esse; haec verba (irgend ein Diener) aliquem indicant qui ex ordine est ministrorum. Talem vero nusquam Martyr logon describit: alioquin eum caeteris ministris parem posuisset eiusque maiestatem minuisset. Contra Iudaeos disputans tantum dicit logon — numero quidem a patre diversum, non vero voluntate (*Dial. c. Tr. c. 56*) —, quando deus interventu eius cum patriarchis egerit, ministrare voluntati divinae (ὑπηρετεῖν τῷ θελήματι s. τῇ βουλῇ s. θελήσει τοῦ Θεοῦ), h. e. divinam voluntatem ad illos perferre. *Dial. c. Tr. cc. 58. 61. 113. 126. 127*. Pariter in Epistola nostra l. c. logos talis describitur qui supremi dei voluntatem exsecutus sit: ὃ (τῷ λόγῳ) τὴν θάλασσαν ἰδίῳις ὅροις ἐνέκλεισεν . . . Τοῦτον πρὸς αὐτοὺς ἀπέστειλεν sc. αὐτὸς ἀληθῶς ὁ παντοκράτωρ κ. παντοκτίστης κ. ἀόρατος Θεός. Verba ὑπηρετήν τινὰ πέμψας omnino in universum pronuntiata sunt: Deum non aliquem ex numero spirituum sibi ministrantium misisse ad homines — ita ut quae sequuntur, ἢ ἄγγελον ἢ ἄρχοντα, accuratorem designationem contineant: ex classe aut ἀγγέλων aut ἀρχόντων. Certe ἄγγελος hic non id quod nuntius est. Hanc enim significationem vox semper apud Iustinum obtinet ubi de Christo dicitur. Ἄγγελος, inquit, καλεῖται (in V. T.) διὰ τὸ ἀγγέλλειν τοῖς ἀνθρώποις ὅσαπερ βούλεται αὐτοῖς ἀγγεῖλαι ὁ τῶν ὄλων ποιητής (*Dial. c. Tr. cc. 56. 86. Apol. I. c. 63*) vel ἐκ τοῦ ὑπηρετεῖν τῇ γνώμῃ αὐτοῦ (*Dial. c. Tr. c. 127*). Itaque nomen a munere repetiit, id quod etiam ex *Dial. c. Tr. c. 57* patescit, ubi narrat ex tribus angelis, qui Abrahamo ap-

paruerint (*Genes. XVIII. 2*), duos fuisse τῷ ὄντι ἀγγέλους, tertium (logon) tantummodo hoc nomine nuncupari. In Epistola nostra designatur angelus stricte sic dictus, τῷ ὄντι ἄγγελος³): talem non misisse deum ad homines. Conspirat igitur Epistola etiam hac in re cum doctrina Iustiniana. Scriptor autem (οὐ, καθάπερ ἂν τις εἰκάσειεν, κτλ.) errorem praecavet, in quem facile aliquis poterat incidere, quum angeli curam hominum et terrestrium rerum gerere crederentur. *Apol. II. c. 5*: Ὁ Θεὸς τὸν πάντα κόσμον ποιήσας . . . τὴν μὲν τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ὑπὸ τὸν οὐρανὸν (h. e. rerum terrestrium) πρόνοιαν ἀγγέλοις, οὓς ἐπὶ τούτοις ἔταξε, παρέδωκεν⁴). Inde concludo ea quae in Epistola sequuntur, ἣ τίνα τῶν διαπόντων τὰ ἐπίγεια, adiecta esse ad notionem ἀγγέλου illustrandam⁴). Denique quod ad vocem ἄρχων attinet, Iustinus quidem Christam semel, *Apol. I. c. 12*, βασιλικώτατον καὶ δικαιοτάτον ἄρχοντα μετὰ τὸν γενήσαντα Θεὸν appellat. At vero quum in Epistola I. c. deus dicatur nullum ἄρχοντα ad homines misisse, nihilo tamen secius paullo post (in eodem capite) logos βασιλεὺς aperte nominatur (sic etiam Iustinus quum alibi tum in *Dial. c. Tr. c. 86*: ἀπὸ τοῦ πατρὸς ἔλαβε τὸ βασιλεὺς sc. εἶναι): concludendum est, ne discrepantia oriatur in uno eodemque scripto, illud ἄρχων quoque angelum quemdam designare. Cui quidem explicationi favent non modo verba ἣ ἄγγελον, quae praecedunt, verum etiam verba τινὰ τῶν πεπιστευμένων τὰς ἐν οὐρανοῖς διοικήσεις, quippe explanationis gratia procul dubio adiecta. Firmat interpretationem nostram Iustinus, a quo *Dial. c. Tr. c. 36* angeli, ad hanc classem referendi, οἱ ἐν τοῖς οὐρανοῖς ταχθέντες ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἄρχοντες vocantur; ibidem, exemplum coelestis eorum muneris exhibens, narrat eos aperire portas coelorum.

Monuit praeterea Semischius Iustinum Iudaeos reprehendere quidem quod Christum non cognoverint (*Apol. I. c. 63*), at Epistolae auctorem I. c. eum ἀπερινόητον (incomprehensibilem) vocare. Quid vero sibi velit hoc vocabulum, vir ille doctus minus perspexit. Certe in tota Epistola Christiani tales depinguntur, qui logi, posteaquam in Iesu persona apparuit, cognitione fuerint imbuti. Quid igitur? Verbis ὁ λόγος ὁ ἅγιος καὶ ἀπερινόητος designatur ὁ πᾶς

2) Id viderunt iam Gehle *Brem- u. Verdische Biblioth. T. I. F. II. p. 230* et Sailer *Briefe aus allen Jahrh. Fasc. I. p. 47*. Quare recte verterunt: „einen Engel.“

3) Idem ante Iustinum docuere Her-

mas *Past. I. vis. 3. c. 4* et Papias ap. *Routh. Reliq. sacr. T. I. p. 14*.

4) Non erat necessarium scribere τουτέστιν ἣ τίνα κτλ. vel simile quid, quum verba appositionis locum obtinere et parenthesis includi possint. Iustinus quoque coniunctionem interdum omisit.

λόγος (s. λογικὸν τὸ ἄλόν), quippe qui ante, quam homo factus est, comprehendi non potuerit ab hominibus, quia tantummodo particulam eius (σπέρμα s. μέρος τοῦ λόγου h. e. λόγον σπερματικόν) habebant (*Apol. II.* c. 8. al.); tandem a deo e coelis in terram missus Iesu personam assumpsit, totus ut cognosceretur ab hominibus in eorumque animis habitaret (l. c. c. 10. al.)⁵⁾. Nihil igitur discriminis. Verbis ἀνθρώποις ἐνίδρυνσε καὶ ἐγκατεστήριξε ταῖς καρδίαις αὐτῶν Christiani designantur. Simili modo in *Apol. I.* c. 32 iidem vocantur οἱ πιστεύοντες ἄνθρωποι, ἐν οἷς οἰκεῖ ὁ λόγος.

Addit Semischiuss Iustinum declarare Christi potentiam in glorioso reditu magnam fore (*Dial. c. Tr.* c. 31), auctorem vero Epistolae profiteri illum reditum a nemine posse sustineri. Is enim c. 7 dicit: Πέμψει (deus) αὐτὸν κρίνοντα· καὶ τίς αὐτοῦ τὴν παρουσίαν ὑποστήσεται; Sed verba, ut iam (§. 12 fin.) observavi, ex *Malach. III.* 2 desumsit: quod quidem omnes hucusque et editores et interpretes fugit. Et plane de Christo iudice loquitur, ut ὑποστήσεται referendum sit ad malos: his nimirum Christi adventus ad iudicium formidandus. Consentit Martyr in *Dial. c. Tr.* c. 121: Εἰ δὲ ἐν τῇ ἀτίμῃ καὶ ἄειδεῖ καὶ ἐξουθενημένῃ πρώτῃ παρουσίᾳ αὐτοῦ τοσοῦτον ἐλαμψε καὶ ἴσχυσεν, ὥς ἐν μηδενὶ γένει ἀγνοεῖσθαι αὐτὸν καὶ ἀπὸ παντὸς μετάνοιαν πεποιῆσθαι ἀπὸ τῆς παλαιᾶς κακῆς ἐκάστου γένους πολιτείας, ὥστε καὶ τὰ δαιμόνια ὑποτάσσασθαι αὐτοῦ τῷ ὀνόματι καὶ πάσας τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς βασιλείας τούτου τὸ ὄνομα παρὰ πάντας τοὺς ἀποθανόντας δεδοικέναι, οὐκ ἐκ παντὸς τρόπου ἐν τῇ ἐνδόξῃ αὐτοῦ παρουσίᾳ καταλύσει πάντας τοὺς μισήσαντας αὐτὸν καὶ τοὺς αὐτοῦ ἀδίκως ἀποστάντας, τοὺς δὲ ἰδίους ἀναπαύσει, ἀποδιδόνς αὐτοῖς τὰ προσδοκώμενα πάντα;

Denique censet Semischiuss aliquid momenti ad denegandam Iustino Epistolam habere diversam interpretationem loci Iesaiiani LIII. 4: τὰς ἡμετέρας ἁμαρτίας ἀνεδέξατο. Hunc locum a scriptore c. 9 ad deum, sed a Iustino *Apol. I.* c. 50 et *Dial. c. Tr.* c. 13 aequae ac reliqua illius oraculi membra ad Messiam referri. Monendum est ista verba Iesaiana a librario quodam in textum Epistolae infulta esse; ut infra in adnotationibus criticis ad h. l. demonstravi.

Transeamus ad ea quae de Christi munere proponuntur: haec quoque Semischio⁶⁾ videntur doctrinae repugnare Iustinianae. Dicit

5) *Dial. c. Tr.* c. 88: Τότε (in baptismo) γένεσθαι αὐτοῦ λέγων (deus) γίνεσθαι τοῖς ἀνθρώποις, ἐξέτερον ἢ γνώσις αὐτοῦ ἐμελλε γίνεσθαι. Ibi (not.

22) simillimam Methodii sententiam attuli.

6) Adstipulatur Hefele *Opp. PP. apostol.* p. LXXVIII.

ex Martyris sententia logon salutare suum negotium iam tempore patriarcharum aggressum esse omnesque ad eundem referendas Veteris Testamenti theophanias; consilium autem de hominum salute conceptum, per illum post quam homo factus esset perficiendum, iis per prophetas praedictum esse: quocirco logo post, quam homo factus Iesu personam assumpsisset, aliqua ex parte nihil fuisse faciendum praeterquam quod Veteris Testamenti prophetias adimpleret. Laudat vir doctus *Apol. I. cc. 31. 32. 33. 52. 62. 63. Dial. c. Tr. cc. 56. 58. 113. 136.* At vero ex eius qui Epistolam nostram scripserit opinione logon opus redemptorium incepisse demum ex eo tempore quo homo, natus sit; nihil scriptorem dicere de christophaniis et vaticiniis in Vetere Testamento exhibitis, sed statuere revelationem ante natum Christum factam huic soli contigisse, quocum solo pater consilium ineffabile communicaverit: ob diuturnam hanc dei reticentiam homines quidem veritos esse ne esset ipsorum immemor, filii tamen adventum iis omnem hac in re scrupulum exemisse. Locus est c. 8: Οὗτος (deus) ἦν μὲν αἰεὶ τοιοῦτος καὶ ἔστι καὶ ἔσται, χρηστὸς καὶ ἀγαθὸς καὶ ἀόργητος καὶ ἀληθής, καὶ μόνος ἀγαθὸς ἐστίν· ἐννοήσας δὲ μεγάλην καὶ ἀφραστον ἔννοιαν ταύτην ἐκοινώσατο μόνῳ τῷ παιδί. Ἐν ὅσῳ μὲν οὖν κατεῖχεν ἐν μυστηρίῳ καὶ διετήρει τὴν σοφίην αὐτοῦ βουλήν, ἀμελεῖν ἡμῶν καὶ ἀφροντιστεῖν ἐδόκει· ἐπεὶ δὲ ἀπεκάλυψε διὰ τοῦ ἀγαπητοῦ παιδὸς καὶ ἐφανερώσε τὰ ἐξ ἀρχῆς ἡτοιμασμένα, πάνθ' ἅμα παρέσχεν ἡμῖν, καὶ μετασχεῖν τῶν εὐεργεσιῶν αὐτοῦ καὶ ἰδεῖν καὶ ποιῆσαι. Τίς ἂν πώποτε προσεδόκησεν ἡμῶν; Πάντ' οὖν ἥδει παρ' ἑαυτῷ σὺν τῷ παιδί οἰκονομικῶς. Scriptor duarum aetatum habet rationem: christianae et eius quae antecessit. De illa autem, qua res christiana in mundum introducta est per logon incarnatum, Diognetus exquisiverat ⁷⁾. Ea igitur scriptori maxime respicienda erat. Neque attinebat homini gentili, omnis quippe revelationis inscio, totam revelationis oeconomiam sic exponere ut ad ipsas fuerit christophanias ac prophetias Veteris Testamenti recurrendum: id quod insuper prolixitate sua primarium Epistolae argumentum longe superasset. Iustinus quoque, summo plerumque studio suam lectoribus sententiam attemperans, disquisitionem accuratorem de mediatorio logi nondum incarnati negotio non quovis loco putabat instituendam, nec semper sibimet satis constabat. Quare in Apologia prolixiori obiter tantum tangit christophanias in Vetere Testamento narratas, lubentius vaticinia ad Christum pertinentia in medium proferens. In Dialogo contra saepenumero Christum patriarcharum

7) C. 1: τί δὴ ποτε καινὸν τοῦτο γένος ἢ ἐπιτήδευμα εἰσῆλθεν εἰς τὸν βίον.

chis apparuisse dicit. In Apologia minori neglecta externa cognitionis causa loquitur de logophaniis ante Christi ἐνσάρκωσιν in animis hominum factis, quibus ex parte aliqua potuerint verum et cognoscere et dicere. At minime in Dialogo cum Tryphone λόγον illum θεῶν σπερματικόν commemorat. Nolo ad Cohortationem ad Gentiles provocare, quae claris verbis negat Veteris Testamenti theophanias ad Christum, τὸν λόγον, referendas esse⁸⁾, quum negotium is suum salutare inceperit demum ex tempore quo hominem assumeret. Cf. cc. 21 et 38. Constat autem omnes fere Patres antiquos in exponenda hac de Christi munere doctrina mirifice fluctuasse. Exemplum ut afferam, quod nescio an sit instar omnium, Tertullianus *adv. Marc. c. 27*: „Profitemur,“ inquit, „Christum semper egisse in dei patris nomine, ipsum ab initio conversatum, ipsum congressum cum patriarchis et prophetis.“ Ibidem: „Ille est qui descendit, ille qui interrogat.“ At l. c. III. c. 10 de deo ait: „Creator meus per rubum quoque et ignem, idem postea per nubem et globum cum homine congressus est.“ Quae quum ita sint, minime liquida est conclusio ista, ex qua Iustino tribui Epistola nostra nequeat. Neque est opus ut hanc doctrinam cum ea quae in Apologia maiori et in Dialogo proposita est conciliem, sed, ne quid videatur meae disquisitioni deesse, et hoc tentabo. Etenim docet Iustinus summum numen, quum sit mere spirituale, ab omni mortali concretionem segregatum esse ideoque nec ad terram descendisse nec hominibus apparuisse, sed numine intermedio usum esse, scilicet logo (h. e. Christo), per quem efficaciam in illos exseruerit (*Apol. I. c. 62. Dial. c. Tr. cc. 56 ss. 127. al.*). Haec haud dubie etiam in Epistola causa est cur consilium illud de salute generis humani conceptum cum solo logo communicaverit: ἐννοίαν ἔκρινώσατο μόνῳ τῷ παιδί. Interveniens autem, pergit ille, logo vel spiritu sancto⁹⁾ deum quidem omnia de servatore ad homines mittendo praedixisse (*Apol. I. c. 61*), sed tam arcane ut nec prophetae propriam ipsorum oraculorum significationem et gravitatem perspicue intellexissent neque alius quisquam ante adventum Christi degens (*Dial. c. Tr. cc. 52. 76. 90. al.*). Quam ob causam non adeo offendunt verba Epistolae: (Deus usque ad Christi adventum) κατεῖχεν ἐν μυστηρίῳ καὶ διετήρει τὴν σοφὴν αὐτοῦ βουλήν. Homines nimirum eam non cognoscebant. Ac licebat, ut supra monui, scriptori dicere deum non aperte prolocutum esse suum consilium; nam cum

8) In *Dial. c. Tr. c. 60* aperte stultus vocatur qui audeat dicere deum in terram descendisse.

9) Neque hac in re sibi constat Iusti-

nus; inspirationem enim prophetarum, quam alias spiritui sancto adscribit, interdum logo diserte tribuit. Cf. *Apol. I. cc. 33. 36. Apol. II. c. 10*.

proposito haud conveniebat gentili homini de revelationis modo in Vetere Testamento exhibito plura exponere. Similiter illud consilium, non clare sed abscondite in Vetere Testamento indicatum, a Iustino *Dial. c. Tr. c. 123* vocatur *βουλὴ Θεοῦ κεκρυμμένη*, quam ne Iudaei quidem intelligere potuerint. Cur vero deus, qui noluit hanc *βουλὴν* cognosci, non intra silentium sese tenuit sed vaticiniis usus est? Propterea ut incredibiles res ad Christum pertinentes, quum evenissent, ex eo quod essent praedictae crederentur (*Apol. I. c. 33*). Itaque vaticinia norma erant, ad quam logi, posteaquam in Iesu persona apparuit, facta et fata exigi possent¹⁰). Cur autem mystice ea proposuit, ut non intelligerentur? Primum propter daemones, qui, res christianas vaticiniis praenuntiatas imitando, facile efficere possent ne Christus divinus logos ab hominibus agnosceretur (*Apol. I. c. 54. al.*)¹¹); deinde propter Iudaeos, ne scilicet testimonia de ipsorum reprobatione et gentium vocatione expungerent (*Dial. c. Tr. c. 52. not. 2*). Absconditum vero illud consilium, de salute hominum conceptum et ista ratione temporum decursu praeparatum, ait Martyr per Iesum Christum clare patefactum esse, qui mystice olim praedictorum (*τῶν ἀγνοουμένων προφητειῶν*) interpret dei voluntate exstiterit (*Apol. I. c. 32, coll. cc. 31. 52. al.*). Consona fere habet Epistola I. c.: (*Deus*) *ἀπεκάλυψε διὰ τοῦ ἀγαπητοῦ παιδὸς καὶ ἐφανερώσε τὰ ἐξ ἀρχῆς ἡτοιμασμένα*, h. e. *quae inde ab initio* (non: *ἐν ἀρχῇ* s. *τὴν ἀρχὴν*), decursu temporum, *parata erant*. Quo id modo factum esset, non erat exponendum scriptori. Coll. *Dial. c. Tr. c. 131: δι' οὗ* (sc. *Χριστοῦ*) *ἐκλήθημεν εἰς σωτηρίαν τὴν προητοιμασμένην παρὰ τοῦ πατρὸς ἡμῶν*.

Etiā de causa, qua commotus deus ante Christi adventum depravationem humani generis invalescentem non prohibuerit sed salutaris illius consilii executionem in longinquum tempus distulerit, Semischius censet auctorem Epistolae longe aliter sentire atque Iustinum. Illum enim ita docere: Deum sivilisse homines ad tempus usque quo Christus venerit incertis motibus agitari, non quidem quod peccatis eorum gauderet, sed ut, quum illo tempore ex operibus vita aeterna indigni fuissent inventi, nunc divina benignitas istos ea dignaretur, et, quum manifestum fecissent ipsos non posse suis viribus in regnum coeleste ingredi, per potentiam dei id posse daretur (c. 9). Iustinum contra docere: Deum illud consilium propterea tam diu non

10) *Apol. I. c. 33: Οἱ ἀπομνημονεύσαντες πάντα τὰ περὶ τοῦ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐδίδαξαν, οἷς ἐπιστεύσαμεν, ἐπειδὴ καὶ διὰ Ἡσαΐου ... τὸ προφητικὸν πνεῦμα ... ἔφη.*

11) Sic factum ut ipse diabolus damnationem suam in Vetere Testamento praedictam non cognoverit. Cf. *Fragm. III—VI* (*Corp. Apoll. Vol. III*) p. 246 ss.

exsecutum esse, quod hominibus liberum dederit arbitrium et naturalem hanc vim auxilio logi sui adhaerere, ut rem peragendam, dummodo voluissent, potuerint ipsi absolvere; quodsi peccata admiserint, excusationi nullum dari posse locum. At, amabo te, ubi Iustinus ait deum ob facultatem recta faciendi hominibus concessam illius consilii executionem in longum tempus distulisse? Hoc dicit: Homines facultatem habere libera animi inductione et fugiendi turpia et honesta sectandi (*Apol. I. c. 43. Apol. II. c. 7*); quum igitur ratione praediti aptique ad intelligendum nati sint, nullam iis apud deum relinqui excusationem (*Apol. I. c. 28, coll. Dial. c. Tr. cc. 45. 88*), quumque praeterea particulam logi divini acceperint, cuius auxilio intelligerent quid esset honestum quid primum, minime eos ἀνευθύνους esse (*Apol. I. c. 46, coll. Apol. II. cc. 8. 13*). Paulisper vero fluctuans urget etiam hocce: Homines ne logi quidem ope plenam rerum divinarum cognitionem sibi parare potuisse, quandoquidem illius tantam particulam acceperint; potuisse eos quidem διὰ τῆς ἐνούσης ἐμφύνου τοῦ λόγου σποράς divinam veritatem cognoscere, sed subobscurè (ἀμυδρῶς: *Apol. II. c. 13. al.*). Quocirca oportebat deus, istum hominum statum commiseratus, totum λόγον h. e. Christum mitteret, illis ut auxilium ferret. Soli Christiani, inquit, nequitiam κατὰ σπερματικοῦ λόγου μέρος vitam instituunt, sed κατὰ τὴν τοῦ παντός λόγον, ὃ ἐστὶ Χριστοῦ, cognitionem (*Apol. II. cc. 8. 10. al.*). Ex Iustini igitur sententia homines ante Christi ἐνσάρκωσιν viuentes minime res divinas omni ex parte cognoscere poterant, sed insuper, praesertim malis daemonum artibus prorsus obcaecati, in errores deinceps inducebantur gravissimos, neque iam amplius poterant internoscere verum a falso (*Apol. I. c. 5. Apol. II. c. 5. al.*). Itaque auxiliator iis necessarius erat. Martyr non modo Iudaeos, quod non omnia dei mandata observaverint, sed et Gentiles omnes, quod per multa perpetraverint mala facinora, maledictioni obnoxios esse asserit: at voluisse benignissimum deum ut pro hominibus ex omni genere suus Christus maledictiones omnium in se susciperet (*Dial. c. Tr. c. 95*). Illi vocantur ἔρημοι γνώσεως Θεοῦ (l. c. c. 69, coll. *Apol. I. c. 53*), hi ἰσχυροὶ dicuntur εἰς τὸ κακοποιῆσαι μόνον, γινῶναι δὲ βουλήν Θεοῦ ἀδύνατοι (*Dial. c. Tr. c. 123*). Similiter in Epistola nostra l. c.: homines manifestum fecisse operibus h. e. peccatis suis τὸ καθ' ἑαυτοὺς (per semet ipsos, für sich) ἀδύνατον εἰσελθεῖν εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ. Illud ἀδύνατον dictum est ratione habita cupiditatum (ἐπιθυμιῶν), quibus homines obsecundantes adeo a recta via abducti sint ad mala opera, ut prorsus prohiberentur quominus in regnum intrarent (paullo ante: ἐλεγχθέντες ἐκ τῶν ἰδίων

ἔργων ἀνάξιοι ζωῆς): itaque auxiliatore coelesti iis opus fuisse. Minime negat scriptor libera homines animi inductione egisse. Immo initio illius capitis dicit: deum nos sivilisse incertis motibus ferri ὡς ἐβουλόμεθα. Igitur potuissent turpia fugere, honesta ut sectarentur. Ille ipse fatetur deum hominibus rationales facultates dedisse (c. 10: οἷς λόγον ἔδωκεν οἷς νοῦν, οἷς μόνοις ἄνω πρὸς αὐτὸν ὁρᾶν ἐπέτρεψε — coll. *Apol.* II. c. 7: μηδὲν εἶναι κακίαν μηδ' ἀρετήν, ... παρὰ ... λόγον καὶ νοῦν ἐστι). Unde sequitur iis nullam relinqui excusationem. Coll. *Apol.* I. c. 28: ὥστ' ἀναπολόγητον εἶναι τοῖς πᾶσαν ἀνθρώποις παρὰ τῷ θεῷ· λογικοὶ γὰρ καὶ θεωρητικοὶ (paullo ante: νοητὸν τὸ γένος ἀνθρώπινον) γεγένηνται. Etiam Epistolae auctor addit: manifestum factum esse ὅτι ὁ μισθὸς αὐτῆς, scil. τῆς ἀδικίας, κόλασις καὶ θάνατος προσεδόκατο. Deum tamen et benignissimum et potentissimum improbitatis nostrae memorem se non ostendisse, sed filium suum pretium redemptionis (λύτρον) pro nobis dedisse. Pariter Iustinus in *Dial.* c. Tr. c. 95 docet omne genus humanum propter peccata maledictioni obnoxium esse, sed voluisse deum pro sua benignitate ut suos Christus maledictiones omnium in sese susciperet.

§. 14.

Respiciendum est denique ad placita anthropologica et soterologica, quorum nonnulla Semischius¹⁾ diversa opinatur a Iustinianis.

Namque Iustinum animae relativam adscribere immortalitatem h. e. dei voluntate concessam (*Dial.* c. Tr. cc. 5. 6), scriptorem contra Epistolae putare animam sua natura h. e. per se immortalem esse. Male provocat ad c. 6. Hoc enim loco, quo pulcherrima comparatio animam inter et Christianos instituitur, ille non nisi in universum dicit animam in corpore habitare et invisibilem esse et immortalem (ἀθάνατον); ne verbo quidem addit illam sua natura corruptionis expertem esse, nec id potest ex iis extorqueri quae disputavit. Et Iustinus, de animae immortalitate nihil dubitans (*Apol.* I. c. 18. al.), praeter istum locum ex Dialogo (c. 5 s.) citatum nusquam adiecit illam dei voluntate non perire. Neque erat cur plenam semper de hac re sententiam proponeret²⁾.

1) Justin d. Märt. P. I. p. 184 s. — Pauca eorum, quae Semischius proponit, iam Grossheimius *De Epist. ad Diogn.* p. 18 ss. et Herbigius *De script.*

Iust. p. 87 indicarunt, idque minus accurate.

2) Non provoco ad tractatum *De resurr.* c. 10, ubi not. 9 consulas.

Porro Semischius. ait Iustinum docere ex hominibus ante Christi ἐνσάρκωσιν degentibus eos qui legi morali et divino logo obtemperaverint iustos ac salvos factos esse. Hoc elicit ex *Apol. I.* cc. 8. 43 et *Dial. c. Tr.* cc. 45. 93. At Epistolae auctorem contendere homines ante Christum natum viventes, quum naturalibus viribus sibi introitum in regnum divinum parare non potuerint et logi divini fuerint auxilio destituti, certam de vita aeterna spem concipere non potuisse. C. 9: Ἐλέγξας οὖν ἐν μὲν τῷ πρόσθεν χρόνῳ τὸ ἀδύνατον τῆς ἡμετέρας φύσεως εἰς τὸ τυχεῖν ζωῆς, νῦν δὲ τὸν σωτῆρα δείξας δυνατόν σώζειν καὶ τὰ ἀδύνατα. Haec verba explicantur praecedentibus: ἐν τῷ τότε (ante Christum) χρόνῳ ἐλεγχθέντες ἐκ τῶν ἰδίων ἔργων ἀνάξιοι ζωῆς . . . καὶ τὸ καθ' ἑαυτοὺς φανερώσαντες ἀδύνατον εἰσελθεῖν εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ. Homines enim conditionem animi (φύσιν³⁾) talem exhibebant, ut cupiditatibus (ἐπιθυμίαις) inservirent malaque facinora perpetrarent. Vitam igitur aeternam per semetipsos consequi non poterant, sed opus erat servatore. Atque Iustinus quidem, ut supra (§. 13) probavi, saepius dicit potuisse eos qui ante Christi adventum fuerint ope sibi insiti λόγου σπερματικοῦ meliora (ex parte) cognoscere ac pietati studere, nusquam tamen quod ad Gentiles attinet eos apertis asserit verbis aeternam salutem consecutos esse⁴). Locus *Apol. I.* c. 8 supra citatus huc non quadrat, quum in eo de Christianis sermo sit. Ex Iudaeis autem in *Dial. c. Tr.* c. 45 fatetur eos deo gratos esse et salutem consecuturos (διὰ τοῦ Χριστοῦ σωθήσονται) qui fecerint τὰ καθόλου καὶ φύσει καὶ αἰώνια καλά, scilicet in lege mosaica. Attamen paucos tantum salute dignos censet esse. Quapropter, id quod rem conficit, non semper necessarium putat respicere ad paucos illos excipiendos, sed, quemadmodum fit in Epistola I. c., de universis hominibus loquitur. Ut locum in medium producam, qui mirifice cum illo consentit, in *Dial. c. Tr.* c. 95 disertis verbis proficitur omne genus humanum (πᾶν γένος ἀνθρώπων) maledictioni obnoxium esse:

3) Fr. Car. Meier *Komment. über den Br. P. an die Epheser* (Ien. 1834) p. 56 s.: „Φύσις bezeichnet nicht blos die angeborene, mit seinem Ursprunge auf's innigste zusammenhängende Beschaffenheit des Menschen, sondern auch die auf dem Grunde natürlicher Anlagen, unter dem Einflusse von Sitte und Gewohnheit, doch nicht ohne die Möglichkeit freier Selbstbestimmung und Selbstthätigkeit gewordene geistige Beschaffenheit: Gesinnung, Charakter und Gemüthsart des Menschen, = indoles.“ Pariter Baumgarten-Crusius ad loc. *Ephes.* 2, 3 (p. 60). Cf.

ἀπιστος φύσις Ps. - Iust. *Quaest. Christi. ad Gent.* I. Conf. cc. 2. 4. 5. *Epist. ad Zen. et Ser.* c. 2: φύσεώς εἰμι τοιαύτης.

4) Quare Caveus *Scriptt. eccles. histor. liter.* (Lond. 1688. Fol.) p. 39: „Certe non memini me observasse, Iustinum alicubi affirmare Gentiles, extra christianae religionis professionem positos, salvandos fore, neque ad hanc rem sufficere nudam philosophiae cognitionem, verum id sibi tantum voluisse, quotquot inter illos innato τῷ λόγῳ, ratione scilicet, ad deum colendum vitamque optime instituendam

et Iudaeos, quod non omnia accurate observaverint, et multo magis Gentiles omnes, quod simulacra coluerint et alia nefarie fecerint. Igitur Christo auxiliatore opus fuisse: τὸν ἑαυτοῦ Χριστὸν ὑπὲρ τῶν ἐκ παντὸς γένους ἀνθρώπων ὁ πατὴρ τῶν ὅλων τὰς πάντων κατὰρας ἀναδέξασθαι ἐβουλήθη.

Addit Semischius Iustinum docere poenas damnatorum aeternas esse (*Apol. I. cc. 28. 52. Dial. c. Tr. cc. 45. 130*), Epistolae vero scriptorem finem iis constuere, quum dicat c. 10: ὁ (scil. τὸ πῦρ τὸ αἰώνιον) τοὺς παραδοθέντας ἀπὸ μὲχρι τέλους κολλάσει. At nihil tamen impedit quo minus illud ad finem usque communi usu dicendi (ev. Luc. XVIII. 5) pro perpetuo dictum putemus. Hanc sententiam scriptor voluit exprimere¹⁾. Omnino autem tam alii Patres quam Iustinus in doctrina de rebus post mortem futuris non ubique consona habent. Unum saltem exemplum maxime huc spectans ut afferam, in *Apol. II. c. 7* aperte dicit deum finito supremo iudicio deletionem totius mundi introducturum, qua etiam mali homines desinant esse. Ἐπιμένει ὁ Θεὸς τὴν σύγκυρσιν καὶ κατάλυσιν πρὸ παντὸς κόσμου· μὴ ποιῆσαι, ἵνα καὶ οἱ φαῦλοι ἄγγελοι καὶ δαίμονες καὶ ἄνθρωποι μὴ κέτι ᾧσι, διὰ τὸ σπέρμα τῶν Χριστιανῶν. Adde *Dial. c. Tr. c. 5*: αἱ δὲ (πονηραὶ ψυχαὶ) κολλάονται, ἕστ' ἂν αὐτὰς καὶ εἶναι καὶ κολλάεσθαι ὁ Θεὸς θέλη.

§. 15.

Tandem aliquando ad argumentum venio, cui fere omnes, qui diversum a Iustino Martyre auctorem Epistolae opinantur Tillemontio praeunte¹⁾ summum tribuunt momentum ad opinionem suam adstruendam. Petitum est a scribendi ratione. Quumque sententiae me quidem iudice satis congruant, si quid est cur Epistolam Iustino abiudicem, dumtaxat stilus est quippe aliquanto elegantior quam in illius scriptis consensu omnium criticorum genuinis, h. e. utraque

recte usi essent, Christo, aeterno τῷ λόγῳ, proxime accedere et eousque conformes esse."

5) Hefele in *Theolog. Quartalschrift* (Tubing.) 1843. Fasc. I. p. 145: „Gerade diese Stelle (c. 10) spricht entschieden gegen Semisch, und von einem ewigen Feuer, welches der Verurtheilten harret. Was Herrn Semisch irre gefahrt hat, ist der Ausdruck μὲχρι τέλους, der aber, neben den andern ewiges Feuer hingestellt, keine Schwierigkeit machen kann."

1) Tillemont *Mémoires*. T. II. p. 494. — Nourry *Apparat*. T. I. p. 446. — Lard-

ner *Glaubwürdigk.* P. II. T. I. p. 204. — Gallandi *Biblioth.* T. I. p. LXIX. — Lumper *Histor.* P. I. p. 187. — Moehler *Ges. Schrift.* T. I. p. 19 s. et *Patrol.* T. I. p. 164 s. — Boehl *Opuscul.* P. I. p. 111 s. — Dan. von Coelln in *Allg. Hall. Lit.-Ztg.* 1828. p. 391. — Von Grossheim *De Epist. ad Diogn.* p. 6. — Tzschirner *Der Fall d. Heidenth.* T. I. p. 217 s. — Semisch *Iustin d. Mär.* P. I. p. 177 s. — Grimm in *Krit. Pred.-Biblioth.* T. XXII. F. III. p. 518. — Permanneder *Biblioth.* T. II. Vol. I. p. 52. — Hefele *Opp. PP. apostl.* p. LXXVI. —

Apologia et Dialogo cum Tryphone. Haec profecto diversitas dubitare me facit. Cohortationi quidem ad Gentiles ordo et niter inest quem in istis scriptis prorsus desideras²⁾. In tractatu De resurrectione contra Gnosticos non logica tantum argumenti totius tractatio et dialectica singularum partium expositio, verum etiam dictio deprehenditur politior multo ac floridior. Quamquam haud provocaverim ad utrumque scriptum: quum ob illam maxime stili diversitatem Iustino denegetur. Etenim in Apologiis et in Dialogo plerumque is utitur sermone vitae communis; quare sententiarum ordo saepe impedita est, singularum enuntiationum structura interdum languida, phrases vocesque non semper diligenter lectae. At Epistola ad Dionetum universam rerum seriem qua par est cura persequitur et perspicua venustoque dicendi genere excellit.

Passim Apologiae quoque Iustinianae orationem altius assurgentem offerunt, ubi scriptor de rei christianae praestantia eiusque in hominum animos efficacitate agit³⁾. Ut ex multis unum saltem exemplum afferam, in *Apol. I.* c. 14. legitur: *Ἡμεῖς μετὰ τὸ τῷ λόγῳ πεισθῆναι ἐκείνων (sc. δαιμόνων) μὲν ἀπέστημεν, θεῷ δὲ μόνῳ τῷ ἀγενήσῃ διὰ τοῦ υἱοῦ ἐπόμεθα: οἱ πάλαι μὲν πορνείας χαίροντες, νῦν δὲ σωφροσύνην μόνην ἀσπαζόμενοι· οἱ δὲ καὶ μαγικαῖς τέχναις χρώμενοι, νῦν ἀγαθῷ καὶ ἀγενήσῃ θεῷ ἑαυτοὺς ἀνταδευκότες· χρημάτων δὲ καὶ κτημάτων οἱ πόρους παντὸς μᾶλλον στέργοντες, νῦν καὶ ἃ ἔχομεν εἰς κοινὸν φέροντες καὶ παντὶ δεόμενοι κοινωνοῦντες: οἱ μισᾶλλοι δὲ καὶ ἀλληλοφρόνοι καὶ πρὸς τοὺς οὐχ ὁμοφύλους διὰ τὰ ἔθνη καὶ ἐστίες καινὰς μὴ κοινοῦμενοι, νῦν μετὰ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ Χριστοῦ ὁμοδιδάκτοι, γινόμενοι καὶ ὑπὲρ τῶν ἐχθρῶν εὐχόμενοι.* Quin etiam in Dialogo, qui in universum magis quam Apologiae ornamentis dicendi caret, Iustinus noster interdum pro re nata merus est orator auditores et alliciens et movens. *Dial. c. Tr. c. 12:* *Πάρεστιν ὁ νομοθέτης, καὶ οὐχ ὄρατε: πτωχοὶ εὐαγγελίζονται, τυφλοὶ βλέπουσι, καὶ οὐ συνίετε. Δευτέρως ἢ διὰ χρυσὸν περικομῆς, καὶ ὑμεῖς ἐπὶ τῇ σαρκὶ μέγα φρονεῖτε· σαφβατίζειν ὑμᾶς ὁ καινὸς νόμος διὰ παντὸς ἐθέλει, καὶ ὑμεῖς μίαν ἀρροῦντες ἡμέραν εὐσεβεῖν δοκεῖτε, μὴ νοοῦντες διὰ τί ὑμῶν προσετάγη· καὶ ἔάν ἄξιμον ἄρτον φάγητε, πεπληρωκῆναι τὸ θεῶνλημα τοῦ θεοῦ φρατε. Οὐκ ἐν τούτοις εὐδοκεῖ κύριος ὁ θεός,*

Neander KG. S. I. T. II. p. 1157. — Grenfell *The Epistles of Barn.* etc. p. XIII.

2) Ob magnam stili similitudinem, quae Epistolae cum Cohortatione intercedat, Io. Iortinus (*Anmerkungen über d. Kirchenhistorie.* Aus d. Engl. Brem. 1755. p. 340)

censet Epistolae scriptorem Cohortationem Iustini legisse.

3) *Cave Scripti. eccles. histon. lit.* p. 37; „Nulli enim dubium esse potest Iustinum pro re nata tersiori et floridiori stylo uti potuisse.“

ἡμῶν. Εἴ τις ἔστιν ἐν ὑμῖν ἐπιτορκος ἢ κλέπτης, πανσάσθω· εἴ τις μοιχός, μετανοήσάτω, καὶ σεσαββάτικε τὰ τρυφερά καὶ ἀληθινὰ σάββατα τοῦ Θεοῦ· εἴ τις καθαρὰς οὐκ ἔχει χεῖρας, λουσάσθω, καὶ καθαρὸς ἔστιν. C. 24: Τὸ αἷμα τῆς περιτομῆς ἐκείνης κατήργηται, καὶ αἵματι σωτηρίῳ πεπιστεύκαμεν· ἄλλη διαθήκη τανῦν, καὶ ἄλλος ἐξῆλθεν ἐκ Σιών νόμος. Ἰησοῦς Χριστὸς πάντας τοὺς βουλομένους περιτέμνει πετρίναις μαχαίραις, ἵνα γέννηται ἔθνος δίκαιον, λαὸς φυλάσσων πίστεϊν, ἀντιλαμβανόμενος ἀληθείας καὶ φυλάσσων εἰρήνην. Δεῦτε σὺν ἡμοῖς πάντες οἱ φοβούμενοι τὸν Θεόν, οἱ θέλοντες τὰ ἀγαθὰ Ἱερουσαλὴμ ἰδεῖν. Δεῦτε, πορευθῶμεν τῷ φωτὶ κυρίου· ἀνῆκε γὰρ τὸν λαὸν αὐτοῦ, τὸν οἶκον Ἰακώβ. Δεῦτε πάντα τὰ ἔθνη, συναχθῶμεν εἰς Ἱερουσαλὴμ τὴν μηκέτι πολεμουμένην διὰ τὰς ἀνομίας τῶν λαῶν. C. 29: Δοξάσωμεν τὸν Θεόν, ἅμα τὰ ἔθνη συνελθόντα, ὅτι καὶ ἡμᾶς ἐπεσεκέψατο· δοξάσωμεν αὐτὸν διὰ τοῦ βασιλέως τῆς δόξης, διὰ τοῦ κυρίου τῶν δυνάμεων. Εὐδόκησε γὰρ καὶ εἰς τὰ ἔθνη, καὶ τὰς θυσίας ἥδιον παρ' ἡμῶν ἢ παρ' ὑμῶν λαμβάνει. Τίς οὖν ἔτι μοι περιτομῆς λόγος, ὑπὸ τοῦ Θεοῦ μαρτυρηθέντι; Τίς ἐκείνου τοῦ βαπτίσματος χρεὶα ἄγλω πνεύματι βεβαπτισμένῳ; Ταῦτα οἶμαι λέγων πείσειν καὶ τοὺς βραχὺν νοῦν κεκτημένους. Οὐ γὰρ ὑπ' ἡμοῦ συνεσκευασμένοι εἰσιν οἱ λόγοι οὐδὲ τέχνη ἀνθρωπίνη κεκωλυπισμένοι, ἀλλὰ τούτους Δαυὶδ μὲν ἔψαλλεν, Ἡσαΐας δὲ ἐπηγεγέλβετο, Ζαχαρίας δὲ ἐκήρυξε, Μωυσῆς δὲ ἀνέγραψεν. C. 113: Οὗτος (Christus) γὰρ ἔστιν ἅψ' οὐ καὶ τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ δὲ οὐ ὁ πατὴρ μέλλει καινουργεῖν, οὗτός ἐστιν ὁ ἐν Ἱερουσαλὴμ αἰώνιον φῶς λάμπειν μέλλων, οὗτός ἐστιν ὁ κατὰ τὴν τάξιν Μελχισεδὲκ βασιλεὺς Σαλὴμ καὶ αἰώνιος ἱερεὺς ὑψίστου ὑπάρχων. Addendi alii splendidi ac magnifici loci, sed prolixiores quam qui hic describantur, ut c. 110: Ἀλόγιστοι, μὴ συνέντες . . . ὁ λαὸς αὐτοῦ ἔστι. C. 122: Ἐπεὶ εἰ νόμος . . . Οὐχ ὁ Χριστός; C. 127: Ὁ γὰρ ἄρρητος πατήρ . . . ὁ Σολομὼν ᾠκοδομήκει; C. 134: Ἐδούλευσεν Ἰακώβ τῷ Λάβαν . . . ὁ ὢν καὶ καλούμενος Ἰησοῦς. Sed haec sufficientiant. — Verum enimvero Epistola ad Diognetum paene tota floridiori gaudet stilo, potissimum antithesibus conspicuo, quibus scriptor eximiam mentem repraesentat coelestemque vitam, quam christiana res inter homines effecerit.

Quodsi Epistolam Iustino abiudicare nolis, istam stili elegantiam ita tantum explicare poteris, ut Iustinum dicas Epistolam primis postquam ad castra christiana accessit annis exarasse. Sane diversis temporibus et locis, diversa materia et animi affectione, diversa diligentia ad scriptionem adhibita auctores diversum in modum scribere quoti-

diana nos docet experientia. Probe Semischius⁴⁾ ait: „Offenbar wird der Stil des Menschen immer durch seinen allgemeinen Entwicklungs- und Bildungsgang bedingt und nimmt an den Fortschritten und Rückschritten des Individuums Theil; es kann darum an und für sich nicht Wunder nehmen, wenn derselbe in verschiedenen Lebens- und Bildungsperioden auch ein verschiedener ist. Nur in seltenen Fällen geschieht es, dass die stilistische Eigenthümlichkeit eines Schriftstellers gleich von vorn herein ein so festes Gepräge erhält, dass sie sich in allen Lebensperioden im Wesentlichen gleich bleibt. Es ist weiter zu beachten, dass auch die Verschiedenheit des Inhaltes und der Darstellungsgattung, so wie der Stimmung des Schriftstellers und der geringern oder grössern Sorgfalt in der Ausarbeitung zweier verschiedenen Schriften nothwendig eine mehr oder weniger bedeutende Verschiedenheit der Sprache in denselben zur Folge haben muss.“ Atque maxime haec valent de Apologetis veteris ecclesiae⁵⁾. Quid mirum si Iustinus illo tempore ad classicorum graecorum, quorum (ut Platonis) scripta legerat, exempla dictionem pro virili fingere studebat, ipsa materia quam tractabat invitatus et adiutus? Ad primordia igitur referas, si Iustini est, Epistolam Diogneto inscriptam. Posthac vero dictionis elegantiam apud scriptores gentiles receptam sensim paullatimque abiiciebat, pro viribus appetens simplicem scriptorum sacrorum orationem. *Dial. c. Tr. c. 58: Γραφὰς ὑμῖν ἀνιστορεῖν μέλλω, οὐ κατασκευὴν λόγων ἐν μόνῃ τέχνῃ ἐπιδεικνυσθαι σπεύδω.* Quid? in libris apologeticis exarandis, ut taceam de Dialogo, in quo iam innumerabiles loci ex Vetere Testamento citati orationem languidam reddunt, nequiquam ita affectus erat animus S. Martyris, in acerbissimos luctus vocati propter maximas Christianorum easque fere continuas calamitates, ut ad ornatum oratorium consecrandum promptus esset atque paratus⁶⁾. Quid igitur? Quum Epistola nostra, ut suo loco ostendam, antiquior existimanda sit Apologiis, in quibus Iustinus studio Christianorum defendendorum inflammatus ornamenta dicendi minime sectatur, non mirum videri possit si in ea stilo usus sit tersiori ac floridiori. In libris illis id efficere studet Romani ut abstineant a persecutionibus in Christianos inique susceptis. Diognetus

4) L. c. p. 117.

5) Iunius *De Iustino Mart. apologeta adv. ethnicos* (Lugd. Bat. 1836) p. 17: „Scribendi ratio omnium scriptorum, Apologetarum maxime, explicanda et diiudicanda ex varia scriptorum indole, ex diversis in quibus versantur temporum rationibus, ex diversis quae tractant argumentis, aliis quae ex his nasci solent.“

6) Ipse Tillemontius l. c. p. 645 Iustinianam Cohortationis originem defendens fatetur: „S. Iustin ne pourroit-il pas avoir un peu plus travaillé son style dans le commencement de sa conversion, dont cet ouvrage peut estre un fruit, et l'avoir négligé dans la suite pour s'occuper entièrement au fond des choses?“

vero rei christianae, cuius cognoscendae erat cupidissimus, expositionem expetiverat. Hoc profecto primum Epistolae argumentum est tale quod non sine entusiasmo tractari poterat.

Hoc adiciam: memoratu vix dignum. Nempe Semischius⁷⁾ aliquot Epistolae phrases et voces in medium produxit, quae non in Iustini scriptis reperiantur. At hoc, obsecro, nenne in casu positum est? Carte in quovis scripto Martyr locutiones habet, quibus alibi non utitur. Innumerabiles enim Dialogo cum Tryphone proprias afferre possem, quas frustra quaeris in Apologiis, et vice versa. Semischius ipse concedere coactus est plerasque formulas, a Iustino lubenter usurpatas, et in Cohortatione ad Gentiles et in fragmento de resurrectione desiderari. Strenue tamen utriusque tractatus authenticam defendit. Audias quid hac in causa dicat. Primum de Cohortatione: „Schliesslich ist zu bedenken, dass, wenn die Mahnrede darum für unächt gehalten werden sollte, weil sie gewisse Lieblingsausdrücke hat, welche den Apologien und dem Dialoge fehlen, und andere Ausdrücke auch wieder nicht hat, welche diesen Schriften geläufig sind, gegen gar viele Schriften des Alterthums der Verdacht der Unächtheit erhoben werden müsste, welche übrigens als authentisch hinlänglich bezeugt sind; denn derartige stilistische Discrepanzen finden sich leicht überall vor. Die Aechtheit des Dialogs könnte z. B. mit solchen Beweismitteln abermals in Frage gestellt werden, indem in ihm manche besondere Wortverbindungen wiederholt vorkommen, welche den Apologien durchaus abgehn“⁸⁾. Ad fragmentum autem de resurrectione quod attinet: „Auch mit der Verschiedenheit der Schreibart, welche zwischen dem Fragmente und den anerkannten Werken Justin's besteht, hat es nicht so viel auf sich. Welcher Schriftsteller hätte denn einen so armseligen Sprachschatz, dass er denselben in Einer Schrift völlig erschöpfte und in einem zweiten Werke kein Wort, keine Formel, keine Wendung gebrauchen könnte, welche er nicht auch schon in dem ersten zu Tage gebracht hätte! Sodann: hat auch ein Schriftsteller zu einer Zeit für gewisse Begriffe und Ideen einen fixirten Ausdruck, so folgt daraus in keinem Falle, dass sich derselbe Begriff und dieselbe Idee zu einer andern Zeit nicht auch in einer neuen Form ausdrücken könne“⁹⁾. Rectissime vir doctissimus ista monuit. Et sane mirantur mecum omnes, cur non iisdem armis ad verba Epistolae peculiariter defendenda usus sit. Sed illis armis ne opus quidem est; summa enim hic cernitur et in formulis et in verbis consensio cum Iustini scriptis. Quo factum est ut

⁷⁾ Secutus est Herbigium *De scriptt. Iust.* p. 91.

⁸⁾ L. c. p. 119.

⁹⁾ L. c. p. 149 s.; add. p. 117.

Semischiuss perpauca tantum notare posset, quae a Iustiniana loquendi consuetudine recedere viderentur. Enimvero et de perpaucis illis minus recte iudicavit. Notavit videlicet vocabulum *λόγιον* (reddit: *Sprachgabe*!) c. 10. Sed hoc contra codices manu scriptos errore Morelli pro *λόγον* textui infultum est¹⁰⁾. Itaque in mea editione reposui *οἷς λόγον ἔδωκεν*. Notavit vocabulum *δείγμα* (*documentum; argumentum*) cc. 3. 4. 7. Sed idem *De resurr.* c. 5. compararet. Notavit vocabulum *ἀόργητος* c. 8. Sed idem *Apol. I.* c. 16 reperitur. Hic de hominibus, illic usurpatur de deo, id quod non offendit. Coll. e. g. *Cohort. ad Gent.* c. 25: *ἀναπιστρεφῆς τὸ θεῖον*¹¹⁾. Tum attulit innocentem formulam *κόσμον ὑπερῶραν* (*mundum aspernari*), Epistolae exordio c. 1 obviam. Sic *τ. λόγους ὑπερῶραν* legitur ap. Thucyd. *de bell. Pelop.* IV. c. 62 et Xenoph. *Conviv.* c. 8. §. 3. Neque consideravit eam Diogenet. quaerenti imputandam esse. Huc etiam verba *δεισιδαιμονίας* et *φιλοστοργίας* (*πρὸς ἀλλήλους*: Polyb. *Histor.* XXXII. c. 11. §. 1; coll. *Ep. ad Roman.* XII. 10. *Apol. I.* c. 15: *Περὶ δὲ τοῦ στέργειν πάντας ταῦτα ἐδίδαξε! Εἰ ἀγαπᾶτε κτλ.*) pertinent. Porro attulit epitheton *παντοκρίστου*, quod c. 7 de deo, et *ἀπερινοήτου*, quod ibidem de logo dicitur. At etiam semel tantum ille in *Apol. II.* c. 6: *κρίστης* (i. q. *ὁ πάντων ποιητής* *Apol. I.* c. 20 vel, ut semel appellatur, *γεννήτωρ τ. πάντων* l. c. c. 13; coll. *Apol. II.* c. 6: *ὁ πάντων πατήρ*) et hic in *Cohort. ad Gent.* c. 38 *ἀχώρητος* (coll. *Apol. II.* c. 10: *λογικὸν τὸ ὅλον*) vocatur. Neque offensionem verba afferunt c. 7 de logo pronuntiata *ὁ τεχνίτης καὶ δημιουργὸς τῶν ὄλων*. Nam egregie logo conveniunt, cuius interventu deus, *ὁ παντοκράτωρ καὶ παντοκρίστης καὶ ἀόρατος*, mundum extruxit et condidit. Pariter Christus a Iustino semel tantum (*Act. mart.* c. 5) *δεσπότης καὶ σωτὴρ* nuncupatur. Denique commemoravit ille philosophorum dogmata graecorum c. 8 appellari *τερατεῖαν καὶ πλάνην τῶν γνητῶν*. His vero verbis significantur *improbatae quales a praestigiantibus fiunt*. In *Cohort. ad Gent.* c. 5 ipse reprehenditur Plato, quod de deo docuerit *ὡς ἄνωθεν κατεληλυθὼς καὶ τὰ ἐν οὐρανοῖς ἅπαντα ἀκριβῶς ἐωρακώς*. Ibid. c. 11 philosophorum opiniones dicuntur *ignorationis omnis et fraudis plenae*.

10) Inde in omnes transiit editiones. Simile typotheae vitium deprehenditur in *Ev. Matth.* 14, 14. Vid. Paulus et Fritzschiuss ad h. l.

11) Pariter *φιλανθρωπία* de hominibus (*Dial.* c. 77. c. 110) et de deo (l. c. cc. 47. 107. *Apol. I.* c. 10) praedicatur.

III. DE GNOTICISMO IN EPISTOLA CONSPICUO.

§. 16.

Opinatur Guerickeus ¹⁾ scriptorem Epistolae ad Diognetum non tam orthodoxum fuisse quam Iustinum Martyrem. Coellnius, Grossheimius, Neander, Schweglerus ²⁾ Epistolam contendunt gnoticam quamdam indolem antiudaicam redolere, quum auctor eius iudaicum cultum (cc. 3. 4) videatur non ab institutione repetere divina. Sed caute Neander: „Und doch findet sich nichts eigentlich Gnotisches in der Schrift.“ Cum eoque faciens Schweglerus: „Der übrige Inhalt des Briefs ist rein christlich.“

§. 17.

Coniecit clarissimus Bunsenus auctorem Epistolae Marcionem fuisse. Librum, quo eius coniecturae dicit argumenta se allaturum, iam anno 1847 (*Ignatius von Antiochien und seine Zeit* p. 244) sub hoc titulo promisit: „Marcion und Hegesippus oder der Brief an Diognet und das muratorische Bruchstück über den Canon.“ Nondum prodiit liber diu expectatus. Ex mea quidem sententia, nuper in Repertorio Lipsiensi (1852. N. 2. p. 75) exposita, ad coniecturam istam firmandam haec imprimis rationes proferri possunt: 1°. quod qui Epistolam dedit religionem studeat ad vitae usum convertere (cc. 5. 6); 2°. quod assiduum Pauli apostoli lectorem se praebeat (videas infra adnotationes exegeticas); 3°. quod infesto sit animo in cultum Iudaeis usitatum (cc. 3. 4 — vide supra §. 12); 4°. quod religionem christianam tradat novam prorsus exstitisse (cc. 1. 2. 9 — vide §. 8), quandoquidem logos opus suum salutare inceperit demum ex eo tempore quo homo natus sit (c. 8 — vide §. 13); 5°. quod dei ἀγαθότητα praedicet omnino perfectam et absolutam (c. 8: *μόνος ἀγαθός ἐστιν*); 6°. quod deum hominibus hucusque incognitum in Christo sese manifestasse dicat. C. 8: *Ἀνθρώπων δὲ οὐδεὶς οὐτὲ εἶδεν οὐτὲ ἐγνώκωσεν· αὐτὸς δὲ ἑαυτὸν ἐπέδειξεν*. Pariter Marcion apud Tertullianum *adv. Marc.* I. c. 19: „Deus per semetipsum revelatus est in Christo Iesu“ ¹⁾.

1) KG. p. 222.

2) D. von Coelln *Allg. Hall. Lit.-Ztg.* 1828. p. 391. — Von Grossheim *De Epist. ad Diogn.* p. 28. — Neander KG. S. I. T. II. p. 1157 s. — Schwegler *Das*

nachapostol. Zeitalter (Tabing. 1846) T. II. p. 240.

1) Neander l. c. p. 808. *Genet. Entwickel. der vornehmsten gnostischen Systeme* (Ber. 1818) p. 292 ss. — Baumgarten-

Haec vero omnia nihil valent. Sunt nempe eiusmodi ut alius quoque scriptor isque catholicus poterat proferre: neque a Iustino Martyre prorsus abhorrent, qui, ut Epistolae auctor, in numerum Christianorum e Gentilibus arcessitorum vere apostolicorum referendus est²⁾. Dicit quidem I. c. auctor deum seipsum ostendisse. Sed alibi distinguit aperte logon a deo (c. 7: αὐτὸς ἀληθῶς ὁ παντοκράτωρ . . . τὸν λόγον . . . ἀνθρώποις ἐνίδρυσε . . . ᾧ τοὺς οὐρανοὺς ἔκτισε κτλ.), filium a patre (c. 8: ἔννοιαν . . . ἐκoinώσατο μόνῳ τῷ παιδί . . . Πάντ' οὖν ἦδει παρ' ἑαντῷ σὺν τῷ παιδί): hic per illum, διὰ ἀγαπητοῦ παιδός, patefecit τὰ ἐξ ἀρχῆς ἡτοιμασμένα (c. 8). C. 7: Ὡς βασιλεὺς πέμπων υἱὸν βασιλέα ἐπεμψεν, ὡς θεὸν ἐπεμψεν. C. 9: αὐτὸς τὸν ἴδιον υἱὸν ἀπέδοτο λύτρον ὑπὲρ ἡμῶν. C. 10: Ὁ γὰρ θεὸς τοὺς ἀνθρώπους ἡγάγησε . . . πρὸς οὓς ἀπέστειλε τὸν υἱὸν αὐτοῦ τὸν μονογενῆ. Deus igitur, quem nemo prius quam venerat novit, ipse sese manifestavit³⁾, quod filium scilicet ante mundum conditum ex se progenuit, τὸν θεῖον λόγον, et tempore ad homines misit. Logo interveniente se manifestavit hominibus. Verba, uti vides, discrimen inter patrem filiumque nequaquam tollunt, sed Christi θεότητα affirmant⁴⁾. Ita tantum nexui sententiarum, qualis in Epistola conspicitur, accommodata sunt. Procul dubio auctor, si Marcion fuisset, aliter scripsisset.

Accedit quod sententiae aliquot gnostico illi maxime propriae ab Epistola prorsus absunt; quas exponendi occasio data erat. Quid? Nonnulla gravissimi momenti, quae in Epistola comparent, Bunsenianae evidenter obstant coniecturae. 1°. Marcion iustitiae notionem restrinxit: at auctor Epistolae δικαιοσύνην depinxit ceu attributum absolutum. C. 9: τὸν νῦν τῆς δικαιοσύνης, scil. καιρὸν, δημιουργῶν. Paullo post Christus ὁ δίκαιος vocatur eiusque δικαιοσύνη laudatur. 2°. Marcion Vetus Testamentum reiecit: at auctor Epistolae interdum illud in usum suum convertit. Cf. §. 12 fin. 3°. Marcion evangelium Iohanneum tamquam iudaicum reprobavit: at auctor Epistolae et evan-

Crusius Comp. d. christl. DG. P. I. p. 40.

2) Id probare studui: Zur Charakteristik des heil. Justinus des Phil. u. Märtyr. Vindob. 1852. (Aus dem Februar-Hefte des Jahrg. 1852 der Sitzungsberichte der phil.-histor. Classe der kaiserl. Akademie der Wissensch. besonders abgedruckt.)

3) C. 7 παρουσία αὐτοῦ (dei) mentionem facit. C. 8 πρὶν αὐτὸν ἔλθειν. — Denim in Christo apparnisse Lucas Ev. I. 17 ait: αὐτὸς προελεύσεται ἐνώπιον πάντων, h. e. κυρίου τοῦ θεοῦ. Ibid. 76: προσφάτης ὑπὲρ πάντων (dei) κληθήσεται· προ-

πορεύσει γὰρ πρὸ προσώπου κυρίου (dei). Etiam Marcus Ev. I. 2 s. vnum dei et Christi adventum memorat.

4) Dörner Entwickelungsgesch. d. Lehre v. d. Person Christi. P. I. p. 414: „Jene Worte beweisen also dass der Verfasser in Christo wahrhafte Gottheit sieht, und sind nur unter dieser Voraussetzung erklärbar, sollen aber den Unterschied zwischen Vater und Sohn nicht aufheben.“ — Act. marty. S. Iust. (Corp. Apoll. Vol. III) c. 2: Καὶ γὰρ ἄνθρωπος ὢν μικρὰ νομίζω λέγειν πρὸς τὴν αὐτοῦ (logi filii) ἀπειρον θεότητα.

gelio et epistola prima Ioannis apostoli saepe lubenterque usus est (cc. 6. 7. 9. 10). Cf. infra adnotationes exegeticas. Nolo equidem alia addere ⁵⁾.

Itaque cautius saltem diceres: Epistolam a Marcione „gnostico“ non compositam esse, sed a Marcione „catholico“, eo fere tempore quo gnosis, quam deinde professus est, inciperet excogitare. Vel: Epistolam repraesentare transitum Marcionis ex catholica sententia in gnosticam. Inest autem Epistolae summa in exponendis praecipuis evangelii articulis simplicitas, disciplinae apostolorum, inprimis Pauli et Ioannis, valde consentanea. Tertullianus 1, c. I. c. 1: „Non negabunt“, inquit, „discipuli eius primam illius fidem nobiscum fuisse, ipsius literis testibus.“ Sed latiori voce „literis“ non Epistola ad Diognetam signatur: scripta potius Marcionis indicantur.

IV. DE TEMPORE ET LOCO QUO EPISTOLA DATA EST.

§. 18.

Qui Epistolam Diogneto inscriptam Iustino philosopho et Martyri denegarunt, fere omnes multo ante huius Patris aetatem esse illam confectam censuerunt. Itaque Tillemontius ¹⁾, primum quod auctor se apostolorum discipulum vocet, tum quod de christianismo tamquam de re nova loquatur, denique quod indicet suo adhuc tempore Iudaeos sacrificia deo offerre solitos; — quae quidem argumenta supra ostendi nihil valere —, Epistolam ante quam Hierosolyma et templum suis ruinis sepelirentur h. e. ante annum partae salutis LXX exaratam esse putavit. Idem statuerunt alii viri eruditi; sic tamen, ut aut ipsum scriptorem aut temporis momentam definire studerent. Etenim Gallandius ²⁾ Epistolam illam opinatus est ab Apollonio, comite Pauli apostoli celeberrimo, qui a Luca (*Actt. apostt.* XVIII. 24) ἀνὴρ λόγιος et δυνατὸς ἐν ταῖς γραφαῖς dicatur (coll. *Ep. ad Tit.* III. 13, *Ep. I ad Corinth.* I. 12. III. 4—6. IV. 6), Nerone imperante circa annum LXVI aut paullo serius scriptam esse. Baraterius ³⁾ autem Clementi Romano (*Ep. ad Philipp.* IV. 3), qui anno Domitiani duodecimo h. e. circa annum XCII episcopus romanae ecclesiae factus

5) Cf. v. c. quae c. 7 ad verba, ὡς πρὸς ἀνδρῶν ὁ πρὸς ἐπεμψεν in adnot. exegg. observavi.

1) Tillemont *Mémoires*. T. II. p. 372 et 494. — Roncaglia *Animadvers.* T. V.

p. 33. — Grenfell *The Epistles of Barn.* etc. p. XIII.

2) Gallandi *Biblioth.* T. I. p. LXX; — Lumper *Histor.* P. I. p. 189 s.

3) *Disquis. chronol.* p. 77 s.

est⁴⁾, eam adscribit, quandoquidem Clementis stilus valde conveniat cum stilo nostrae Epistolae. Iam Grenfellus⁵⁾ probe contra monuit: „There is an entire absence of any proof that either Apollon or Clement was its author.“ Moehlerus⁶⁾ temporibus Traiani h. e. inter annum XCVIII et CXXVII et Permanederus⁷⁾ circa annum CXXVI eam confectam censuerant esse a discipulo quodam apostolico⁸⁾. Etiam Boehlius⁹⁾ iudicavit huius Epistolae conscriptae tempora saltem ad apostolorum aetatem prope accessisse. Dörnerus¹⁰⁾ eam Quadrato tribuendam coniecit. Ast critici illi omnes firmis sunt argumentis destituti.

Enimvero ante Iustini tempora ad Diognetum Epistola neutiquam data esse potest. Nam, id quod docti illi viri nondum animadvertunt, eius auctor permulta ex plerisque fere omnibus Novi Testamenti scriptis, h. e. ex Evangeliiis, Actis apostolorum, Epistolis ad Romanos, Corinthios, Galatas, Ephesios, Philippenses, aliis, suae orationi intexuit¹¹⁾, interdum liberius quidem¹²⁾, semper ita tamen ut ipsum scripta illa legisse appareat. Vixit igitur aetate ceteriori, quam in Christianorum coetibus saltem plurima scripta Novi Testamenti collecta erant, h. e. aetate Iustini Martyris. Quem quidem primum compluribus Novi Testamenti scriptis usum esse¹³⁾ constat. Insuper notabile est eadem fere scripta, quorum usus in Epistola comparet, a Martyre in Apologiis quoque et in Dialogo cum Tryphone usurpata esse. Accedit aliud indicium, quod Iustini aetatem indicat. Christiani enim in Epistola iam longe lateque propagati apparent atque a Iudaeis aperte discernuntur. Cf. potissimum c. 5: *Κατοικοῦντες δὲ πόλεις ἑλληνίδας τε καὶ βαρβάρους*. C. 6: *Χριστιανοὶ κατὰ τὰς τοῦ κόσμου πόλεις* sc. ἐσπαρμένοι εἰσὶν. Coll. *Apol. I. c. 25: ἐκ παντὸς γένους ἀνθρώπων*. *Dial. c. Tr. c. 117: Οὐδὲ ἐν γὰρ ὅλως*

4) Euseb. *Hist. eccl.* III. c. 15 et 34. Coll. Hieronym. *De virr. illustr.* c. 15.

5) L. c.

6) Moehler *Ges. Schrift.* T. I. p. 21 s. et *Patrol.* T. I. p. 166. — Hefele *Opp. PP. apostl.* p. LXXIX.

7) *Biblioth.* T. II. Vol. I. p. 54.

8) Ad tempus apostolicum Epistolam etiam referant Tholuck *Die Lehre von der Sünde und vom Versöhner* (Hamb. 1823) p. 146 et Fessler *Institut. patrol.* T. I. p. 193. — Primis saeculi secundi temporibus eam exaratam dicit Neander *KG. S. I. T. I.* p. 118.

9) *Opuscc.* P. I. p. 113 s.

10) *Entwicklungsgesch. d. Lehre v. d. Person Christi* P. I. p. 178.

11) Fugit id omnes, quod equidem

sciam, quorum studia in diiudicandis explicandisque Novi Testamenti scriptis versata sunt. Uberius ea de re exposui locosque huc pertinentes notavi in *Illgeni Zeitschrift für d. histor. Theologie* (Lips.) 1841. Fasc. II. p. 80 s., 1842. Fasc. II. p. 54 ss., 1843. Fasc. I. p. 43 ss. Coll. *Indicem locorum* in fine huius libri.

12) „Überhaupt darf man bei der geistig-freien Stellung der ältesten Kirche zu den Aposteln nicht immer wörtliche und namentliche Anführungen verlangen.“ Haec l. c. 1841. Fasc. II. p. 78 (1842. Fasc. II. p. 48) inter alia animadverti.

13) Id ostendi l. c. 1841. Fasc. II. p. 77 ss., 1842. Fasc. II. p. 41 ss., 1843. Fasc. I. p. 34 ss. Coll. *Corp. Apoll.* Vol. II. p. 507 ss.

ἔστι τὸ γένος ἀνθρώπων, εἴτε βαρβάρων εἴτε Ἑλλήνων εἴτε ἀπλῶς
 ῥητινοῦν ὀνόματι προσαγορευομένων, ἢ ἁμαξοβίων ἢ ἀοίκων κα-
 λουμένων ἢ ἐν σκηναῖς κτηνοτρόφων οἰκούντων, ἐν οἷς μὴ διὰ τοῦ
 ὀνόματος τοῦ σταυρωθέντος Ἰησοῦ εὐχαὶ καὶ εὐχαριστίαι τῷ πατρὶ
 καὶ ποιητῇ τῶν ὅλων γίνονται. *Apol. I. cc. 32. 40. 53. 56. Dial.*
c. Tr. cc. 52. 91. 110. 121. 131. Post Iustini tempora, ultimis sae-
 culi decenniis, Zellerus¹⁴⁾ Epistolam datam esse contendit. Ad Iu-
 stini vero aetatem eam referunt Coellnius quoque et Semischius¹⁵⁾,
 qui Tzschirnero adstipulatur dicenti: „In das Zeitalter Justin's wird
 diese Schrift deshalb mit grosser Wahrscheinlichkeit gesetzt, weil sie
 ihm zugeschrieben worden ist, und Nichts enthält was auf ein späte-
 res Zeitalter führen könnte. Vielmehr rechtfertiget die frische Begei-
 sterung, die in ihr sich ausdrückt, und die Schilderung der Christen
 als einer zwar verfolgten, aber schon über die Welt sich ausbreiten-
 den Gesellschaft die Annahme, dass sie in die Zeit gehöre, wo eben
 der neue Glaube angefangen hatte lauter sich auszusprechen und be-
 merkbarere Fortschritte zu machen“¹⁶⁾.

Scripta autem est Epistola tempore, quo Christiani non modo a
 Gentilibus sed a Iudaeis quoque et vexabantur et cruciabantur.
*C. 5: Ὑπὸ Ἰουδαίων ὡς ἀλλόφυλοι πολεμοῦνται, καὶ ὑπὸ Ἑλ-
 λήνων διώκονται.* Coll. cc. 6 et 7. Illud ὡς ἀλλόφυλοι Christianos
 haud dubie indicat in Palaestina viventes, hincque potissimum Chri-
 stianos ex Iudaeis arcessitos. Nec temere Iudaeos primo loco com-
 memoratos esse putarim. Observes etiam levius διώκειν de Gentili-
 bus, Christianorum persecutoribus, dictum esse; at gravius πολεμεῖν,
impugnare, de Iudaeis esse pronuntiatum cernis. Igitur, id quod
 Basnagius, Ceillierius, Grossheimius, Herbigius¹⁷⁾ scite
 observarunt, Epistolae scriptor aperte ad bellum iudaicum tem-
 poribus Hadriani gestum respicit. Namque Iudaei anno CXXXII
 rebellionem facta duce Bar Cochba ad bellum contra Romanos con-
 surgebant; quo in bello, per integrum triennium (usque ad annum

14) *Theolog. Jahrbücher* (Tub.) 1845. Fasc. IV. p. 619 s.

15) Sailer *Briefe aus allen Jahrh. d. christl. Zeitrechn.* Fasc. I. p. 38. — Dan. von Coelln *Allg. Hall. Lit.-Ztg.* 1828. p. 391. — Guericke *KG.* p. 222. — Semisch *Justin d. Märt.* P. I. p. 186. — Schwegler *Das nachapostol. Zeitalter* T. II. p. 240.

16) *Der Fall d. Heidenth.* T. I. p. 218. — Credner *Beitr.* T. I. p. 50: „Der ganze Inhalt spricht dafür, dass wir in

dem Verfasser dieses Sendschreibens einen Mann aus der ersten Hälfte des zweiten Jahrhunderts vor uns haben.“ *Ritter Gesch. d. chr. Philos.* P. V. p. 290: „Der Brief an Diognetus — wahrscheinlich die älteste der uns erhaltenen Apologien.“ *Solus Lardnerus Glaubwürdigk.* P. II. T. I. p. 205, tempus distincte non definiens, in universum ait Epistolam ante aetatem Constantini Magni esse con-
 sectam.

17) Basnage *Annal.* T. II. p. 129. — Ceillier *Hist. gén.* T. II. p. 39. — Von

CXXXV) acerbissime gesto, Iudaei crudeliter in Christianos, ipsis obtemperare nolentes et fidem abnegare recusantes, saevierunt eosque ultimis affecerunt suppliciis¹⁸⁾. Id etiam Iustinus testatur in Apologia prolixiori, annis fere tribus post illud bellum finitum conscripta, ubi ait c. 31: (Ἰουδαῖοι) ἐχθροὺς ἡμᾶς καὶ πολεμικοὺς ἡγοῦνται, ὁμοίως ὅμῃν (Romanis) ἀναιροῦντες καὶ κολάζοντες ἡμᾶς ὁπόταν δύνασθαι, ὡς καὶ πεισθῆναι δύνασθε· καὶ γὰρ ἐν τῷ νῦν (nostro tempore) γεγεννημένων Ἰουδαϊκῷ πολέμῳ Βαρχαχέβας, ὁ τῆς Ἰουδαίων ἀποστάσεως ἀρχηγέτης, Χριστιανοὺς μόνους εἰς τιμωρίας δεινὰς, εἰ μὴ ἀρνοῖντο Ἰησοῦν τὸν Χριστὸν καὶ βλασφημοῖεν, ἐκέλευεν ἀπάγεσθαι. Coll. c. 36 et Dial. c. Tr. c. 16. Unde luce clarius apparet Epistolam ad Diognetum circa hoc fere tempus h. e. circa medium quartum saeculi secundi decennium (a. 133—135) scriptam esse, igitur non ita multo post quam Iustinus in Palaestina ad rem christianam conversus est¹⁹⁾. Certe eam Apologia priori, anno CXXXVIII aut initio sequentis exarata, antiquiorem esse inde concluditur quod scriptor Diognetum, in aula imperatoria viventem (§. 21. 22), saltem verbo ad hanc Apologiam revocasset Antonino Pio et Marco Aurelio et Lucio Vero et Sacro Senatui et universo Populo Romano nuncupatam: quemadmodum Iustinus in eadem Apologia (c. 26) lectores ad opus suum „contra omnes haereses“ relegavit, et in Apologia posteriori (cc. 4. 6. 8) illis Pii filiiis adoptivis memoriam prioris renovavit, ad eandemque in Dialogo cum Tryphone (c. 120) respexit. Nusquam vero in Iustinianis scriptis Epistola commemoratur. Minime mirum id quidem. Est enim scriptio privata, ad hominem singularem data, neque iuris publici facta nec divulgata.

§. 19.

Quod ad locum Epistolae conscriptae attinet, nihil certi constitui potest. Videtur Grossheimio¹⁾ potissimum ob insignem cogitandi rationem Alexandriae confecta esse. Quid? Fortasse, siquidem Iustini est, Romae exarata est: ubi ille post conversionem,

Grossheim *De Epist. ad Diogn.* p. 29. — Herbig *De scriptt. Iust.* p. 87.

18) Orosius *Histor.* VII. c. 13. — Hase *KG.* p. 40: „Die Christen in Palästina haben in diesen Kämpfen viel gelitten, unter den Römern, von denen sie oft als Juden behandelt wurden, und noch mehr unter dem Messias, weil sie sich weigerten ihm zur Rettung des gemeinsa-

men Vaterlandes zu folgen.“ — Neander I. c. p. 176.

19) Iustini conversio, per Iudaeo-Christianum ecclesiae catholicae praeparata in valle Iordani ad mare mortuum, circa annum CXXX facta est. Plura videsis in scriptis meis supra §. 10. not. 1 et §. 17. not. 2 citatis. — Mecum fecit Hoffmann *Iust. d. Märt. Br. an Diogn.* p. 6.

1) *De Epist. ad Diogn.* p. 29.

christianam rem ut praedicaret, commorabatur, iam quidem ante quam Apologiam priorem Antonino Pio tradidit²⁾.

V. DE DIOGNETO CUI EPISTOLA INSCRIPTA EST.

§. 20.

Temere Ioannes Iortinus¹⁾ putavit hanc Epistolam non esse nisi exercitationem rhetoricam ideoque nunquam Diogneto oblatam. Idem olim multi de Iustini aliorumque Christianorum veterum libris apologeticis statuerant. Ex animo assentior Tzschirnero sic praeclare dicenti: „Dass Justin's freimüthige und kühne Apologien nur rhetorische Uebungsschriften seien, welche er gar nicht in der Absicht dass sie den Kaisern übergeben würden geschrieben habe, konnte nur der Unverstand feiger Pedanten behaupten. Die Zeit der Verfolgung und Gefahr bringt keine Rhetoren hervor; auch vermögen die welche nur reden um zu reden nicht die Wahrheit und Innigkeit auszudrücken, welche wir in diesen Schriften finden.“²⁾

§. 21.

Nomen Διογνήτου, a Διο et γνήτος (γεντός) ductum, in antiquitate frequens videtur fuisse. Accurate autem inquirendo fere hos Diognetes cognovi a veteribus esse memoratos.

Ac primum quidem Athenienses vel Attici fuere: 1°. Διογνήτος septimus Archon perpetuus circa annum 907 a. Chr. n.: *Marm. Par.* ep. 29¹⁾. — 2°. Δ. Archon Olymp. 72, 1 (a. 492): *Dionys. Hal. Antiqq. Rom.* VI. c. 49²⁾. — 3°. Δ. circa idem tempus: ap.

2) Euseb. *Hist. eccl.* IV. c. 11. Quae Iustinus in Apologia priori (a. 138 vel 139) c. 26 de statua Simonis Magi in insula Tiberina erecta narrat aperte indicant ipsum illam statuum vidisse. Herm. Schlurick *De Simonis Magi fatis Romanis* (Mün. 1844. 4°) p. 18. — Romam in Asiam minorem se contulit, ubi colloquium cum Tryphone Iudaeo habuit. Euseb. l. c. IV. c. 18. Inde in Italiam reversus scholam Romae instituit ibique ad mortem usque docuit. Euseb. l. c. V. c. 13. *Act. marty. S. Iust.* c. 3. In his Actis Rustico praefecto dicit: Ἐπεδήμησα τῇ Ῥωμαίων πόλει τοῦτο δεύτερον. — Unum addo. Cohortatio ad Gentiles, siquidem a Iustino originem

habet, non ita multo post conversionem scripta est. Ex hoc autem libro colligere licet Iustinum in peregrinatione post conversionem suscepta Alexandriam, nobile illud literarum domicilium, petisse (c. 13): unde in Italiam primum profectus est (c. 37).

1) Anmerk. über d. Kirchenhistor. p. 341.

2) *Der Fall d. Heidenth.* T. I. p. 209. Add. Kestner *Agape* p. 354, Neander *KG.* S. I. T. I. p. 299, Semisch *Justin d. Mär.* P. I. p. 68 s.

1) Herm. Weissenborn *Hellen* (Len. 1844) p. 58.

2) Car. Fr. Hermann *Lehrb. d. griech. Staatsalterth.* ed. 2 (Heidelb. 1836) p. 431.

Rangabé *Antiquités Helléniques* Vol. I. N. 259. p. 343. — 4°. *Δ.* miles de patria meritis intra annos 444 et 404: ap. eumd. l. c. N. 308. p. 375. — 5°. *Δ.* cognatus vel amicus familiae Niciae c. a. 403: Lys. *de bonis Niciae fratr.* §. 9. — 6°. *Δ.* c. a. 400: Andocid. *de myster.* §. 14. — 7°. *Δ.* c. a. 380: ap. Boeckh. *Corp. inscriptt. gr.* Vol. I. N. 921. p. 532. — 8°. *Δ.* *Θορύκος* c. a. 348: Demosth. *in Mid.* §. 82. — 9°. *Δ.* homo dissolutus: id. *in Nausim.* §. 27. — 10°. *Δ.* Archon Olymp. 129, 1 (a. 264); *Marm. Par.* prooem. l. 3.º) — 11°. *Δ.* *ἔξ Οἴου* c. a. 170: ap. Boeckh. l. c. N. 124. p. 169. — 12°. *Δ.* *Ψαυρούσιος*: ap. eumd. N. 761. p. 512. — 13°. *Δ.* qui insidiis civitatem quamdam cepit: Polyaen. *Strategem.* V. c. 38. — 14°. *Δ.* incertus: ap. Ross: *Die Deme von Attica* (Hal. 1846) N. 179.

Sed etiam apud alias nationes graecas illud nomen in usu erat. Memorantur: 15°. *Διόγνητος* Erythraeorum princeps: Parthen. *Erot.* c. 9. — 16°. *Δ.* Megarensium princeps: Polyaen. l. c. I. c. 27. §. 3. — 17°. *Δ.* Cres, pugil, qui ut heros a Cretensibus cultus est: ap. *Phot. Bibl.* cod. 190. — 18°. *Δ.* vates: ap. eumd. l. c. — 19°. *Δ.* Crotoniates, qui Olymp. 58, 1 (a. 548) palmam tulit: Pausan. *Descript. Graec.* X. c. 5. §. 13. — 20°. *Δ.* itinerum Alexandri Magni mentor: Plin. *Hist. Nat.* VI. c. 17. §. 21. — 21°. *Δ.* in nummo Chio, qui tempore Alexandri M. percussus est, ap. Mionnet. *Descript. médailles antiq.* T. I. p. 523. — 22°. *Δ.* navarchus Antióchi Magni: Polyb. *Histor.* V. c. 43. §. 1. al. — 23°. *Δ.* Rhodius, architectus vel potius mechanicus c. a. 312: Vitruv. *de archit.* X. c. 22. — Accedit 24°. *Δ.* Carthaginensis, Clitomachi philosophi pater: Stephan. Byz. s. v. *Καρχηδών*.

Illos vides Diognetos omnes diu ante christianam aetatem vixisse. Mentio quidem fit Diogneti cuiusdam qui Tiberii Claudii tempore a. 41—54 p. Chr. Athenis floruit: ap. Boeckh l. c. N. 266. p. 368. Sed in veterum monumentis demum secundo Christi saeculo nomen illud denuo idque ultimum memoratur. Eo enim vocatus est Marci Aurelii praeceptor. Qui quidem Diognetus quarto saeculi secundi decennio Romae in aula imperatoria vixit, quandoquidem Marcus anno CXXI editus est in lucem et duodecennis ad altiora philosophiae stoicae studia pleno gradu contendit. Is imperator ipse honorificentissimam mentionem de illo fecit *Τῶν εἰς ἑαυτὸν* I. c. 6 dicens: se ab hoc praeceptore didicisse rerum inanium studio abstinere, iis fidem denegare quae a praestigatoribus de incantationibus

et de daemonibus averruncandis aliisque eiusmodi imposturis dicantur, coturnices ad pugnam non alere neque insana talium rerum admiratione teneri, libere dicta aequanimiter sustinere; eundem effecisse ut philosophiae animum adiecerit, ut Bacchium et Tandasidem et Marcianum⁴⁾ audierit, ut dialogos puer adhuc conscripserit, ut grabatum ac pellem (pro stratis) expetierit caeteraque institutionis graecae (nempe stoicae) adminicula. Ipsa illius verba apponam. Παρὰ Διογνήτου (διδασκάλου), inquit, τὸ ἀκονόσπουδον, καὶ τὸ ἀπιστητικὸν τοῖς ὑπὸ τῶν τετρατενομένων καὶ γοήτων περὶ ἐκφῶν καὶ περὶ δαιμόνων ἀποπομπῆς καὶ τῶν τοιούτων λεγομένοις, καὶ τὸ μὴ ὀρτυγοτροφεῖν μηδὲ περὶ τὰ τοιαῦτα ἐπτοῆσθαι, καὶ τὸ ἀνέχεσθαι παρδῆσις, καὶ τὸ οἰκισθῆναι φιλοσοφία, καὶ τὸ ἀκοῦσαι πρῶτον μὲν Βακχίου εἶτα Τανδάσιδος καὶ Μαρκιανοῦ, καὶ τὸ γράψαι διαλόγους ἐν παιδί, καὶ τὸ σκίμποδος καὶ δορᾶς ἐπιθυμῆσαι καὶ ὅσα τοιαῦτα τῆς ἑλληνικῆς ἀγωγῆς ἐχόμενα. Diogenes igitur philosophus isque Stoicus fuit; ad Stoicum enim σκίμποδος et δορὰ attinent. Sed Iulius Capitolinus in vita illius imperatoris c. 4 refert: „Operam praeterea (M. Aur.) pingendo sub magistro Diogneto dedit.“ Quid igitur dicemus? Ab eo Diogneto, qui Marcum pingere docuit, diversum fuisse illum Stoicum? Potest haec dici. Utrumque sane discerni malit Salmasius⁵⁾, cui Reimarus et Silligius⁶⁾ adstipulantur. Putaverat enim Casaubonus⁷⁾ nemini praestigiarum istiusmodi reprehensionem (τὸ ἀκονόσπουδον ... λεγομένοις) magis convenire quam pictori, qui nosset „pleraque eorum quae de diis vulgo crederentur, ad libidinem pictorum inventa primo, ridicule postea fidem invenisse apud homines qua supersticiosos qua veritatis incuriosos.“ Recte contra hanc opinionem Casaubonianam Salmasius repugnat. Qui: „Nec enim,“ inquit, „ad deorum opinionem aut ea quae de diis creduntur vulgo, quaeque ad pictorum arbitrium, ex ingenio cuiusque inventa primo, mox propagata fidem de iis apud homines confirmarunt, pertinet ille Marci locus, sed ad magicarum incantationum praestigias et ludibria, quibus fidem nullam adiungi et accommodari debere Marcum docebat ille Diogenes; qua in re non pictoris officium faciebat scilicet sed philosophi.“ Agnoscit vero Salmasius potuisse eundem Diogenem esse pictorem simul et phi-

4) Quam horum philosophorum neque in Capitolino neque alibi fiat mentio, suspicatur Gatakerus ad loc. cit., Casaubonus secutus, corrupta esse haec nomina et pro Bacchio ponendum Eutyrium (Capitol. c. 2), pro Tandaside Andronem (l. c.) pro Marciano Metianum (rectius Moecianum: l. c. c. 3). In re tam

incerta quid statuas certi? Vid. Brucker. *Histor. crit. philos.* T. II. p. 580.

5) Ad Capit. vit. Marc. Aur. c. 4.

6) Reimar. ad Dion. Cass. *Hist. rom.* LXXI. 1. p. 1177. §. 9. (ap. Sturz. Vol. VI. p. 691). — Sillig *Catalog. artium* (Dresd. et Lips. 1827) p. 189.

7) Ad Capit. l. c.

losoophum. Id quidem veri esse simillimum quilibet concedet. Potuit, ut post Gatakerum⁸⁾ Bruckerus et Harlesius⁹⁾ censuerant, Marcum ad philosophiae studium impellere monitaque eiusmodi ei suggerere, etiam qui philosophiam non esset professus; quamquam, id quod probe admonent, nec pingendi artificium quidquam impedit quo minus et philosophiam aut profiteretur aut eadem saltem imbutus fuerit, quum inter disciplinas liberales pictura quoque olim haberetur¹⁰⁾. Paucissimi quidem Romanorum eam exercebant, non tamen quod infra se positum arbitrantur pingere, sed quod studia rei militaris prudentiaeque civilis et eloquentiae colenda esse statuerent, utpote quibus ad dignitates liceret grassari. Artem autem pictoriam in honore fuisse apud homines ingenuos vel unius C. Fabii (a. U. 450), Marci filii, exemplo constat, qui quum patricia gente ortus esset, teste Plinio *Hist. nat.* XXXV. c. 4 aedem Salutis pinxit indeque Pictoris cognomen familiae intulit primus. Vel Caesares quidam ob artis illius peritiam celebrantur; etenim Marcus Aurelius philosophus, ut erat *πολυμαθέστατος*, sub Diogneto magistro eam non dedignatus est condiscere, et Hadrianus, ut Xiphilinus (*E Dione exc. hist.* p. 257. ed. H. Steph.) refert, *καὶ ἐπλασσε καὶ ἔγραψε*, h. e. et statuas fecit et tabulas pinxit. Etiam Metrodorus pictor fuit et philosophus, magnae in utraque scientia auctoritatis, ut Plinius l. c. c. 11. §. 135 narrat. Idem de Hermogene valet, c. a. 170 Carthagine degente, adversus quem Tertullianus librum scripsit. Itaque Diognetum philosophiae studio artem pingendi adiecisse nullus dubito.

Hoc unum addo. Memoratur in veteri lapide apud Rossium l. c. N. 58 artifex Diogneti filius: quem quidem vir ille doctus filium Diogneti, de quo agimus, pictoris esse censet¹¹⁾.

§. 22.

Constat autem inter omnes apud Marcum Aurelium, id quod ipse a Catulo fatetur (*Τῶν πρὸς ἑαυτὸν* l. c. 13) didicisse, magna

8) Ad locum Marci Aurelii *De se ipso* l. c. 6.

9) Brucker l. c. p. 583. — Harles in Fabric. *Biblioth. graec.* ed. 4. Vol. III. (Hamb. 1793. 4°) p. 560. — Diognetum pictorem et philosophum fuisse Halloixius quoque *Illustr. ecclesiae Script.* T. II. p. 281 et Basnagius *Annal.* T. II. p. 129 definiverunt. Hoc adiicio. Diversi si fuissent, aut Marcus baud dubie pictoris mentionem fecisset, aut Capitolinus philosophi.

10) Eusebius *De vit. philos.* et so-

phist. in vit. Prisci p. 94 (ed. Col.) Hilarium Bithynum, sub Valente a. 364—379 Athenis degentem, dicit *πρὸς τὴν καθαρὰν τῆς ἄλλης παιδείας κατὰ γραφικὴν οὐ τὴν φιλοσοφῆσαντα, ὥστε οὐκ ἐτεδνήκει ἐν ταῖς ἐκείνου χειρσὶν ὁ Εὐφρανῶρ*. Quintilianus *Instit. orat.* XII. c. 10. §. 6: „Euphranorem admirandum facit, quod et caeteris optimis studiis inter praecipuos et pingendi fingendique idem mirus artifex fuit.“

11) Ait l. c. p. 63: „War er vielleicht ein Sohn des Malers Diognetos? Das Pa-

semper valuisse praeceptores auctoritate¹⁾; quos ut divinis paene honoribus prosequeretur reliqui fecit nihil, quandoquidem Cornelio Frontoni in primis et Iunio Rustico post ultima utriusque fata statuas a senatu postulavit et posthac Iulium Proculum ad consulatum provexit. Capitol. *vita Marci* c. 2 s. „Tantum autem honoris,“ inquit ille historiarum auctor l. c. c. 3, „magistris suis detulit ut imagines eorum aureas in larario haberet ac sepulcra eorum aditu, hostiis, floribus semper honoraret.“ Quid? Cum Rustico omnia communicavit publica privataque consilia (Capitol. l. c.). Et Herodes Atticus quanta libertate dicendi apud imperatorem valuerit quoque erga eum animo usus sit ille, memorabili exemplo Philostratus *de vitt. Sophist.* II. c. 1 narrat. Sine ulla dubitatione etiam Diognetus multum auctoritate valuit apud Marcum.

Quid igitur? Multi praeunte Halloixio viri eruditi²⁾ putaverunt Diognetum, ad quem scripta Epistola est, eundem illum esse, quo magistro usus est Marcus Aurelius. Neque est cur obloquamur. Quin etiam haud pauca in medium proferri possunt ad confirmandam istam coniecturam, ad quam vel ex iis qui Epistolam genuinum Iustini foetum esse negarunt nonnulli³⁾ accesserunt.

Ac primum quidem Epistola data est ad hominem gentilem, qualis Diognetus ille fuit. Unus Nourrius⁴⁾ absurde coniecit Diognetum Iudaeorum potius quam Gentilium religioni addictum fuisse. Cui opinioni tam alia quae in Epistola dicuntur quam haec verba de cultu gentili c. 2 pronuntiata valde repugnant: Ἴδε ... τίνος υποστάσεως ἢ τίνος εἶδους τυγχάνουσιν οὓς ἐρεῖτε καὶ νομίζετε θεούς. ... Οὐ ταῦτα πάλιν, τὰ νῦν ὑφ' ὑμῶν προσκυνούμενα, δύναται ἂν ὑπὸ ἀνθρώπων σκευὴ ὅμοια γενέσθαι τοῖς λοιποῖς; ... Ταῦτα θεοὺς καλεῖτε, τοῦτοις δουλεύετε, τοῦτοις προσκυνεῖτε. — Tum ex Epistola satis liquet lectorem non fuisse e faece vulgi, sed doctum et eruditum, id quod belle convenit Diogneto philosopho, Marci magistro. — Porro tempus, quo Epistola confecta est,

läographische erlaubt, an so späte Zeit zu denken.“

1) Cf. Christ. Wölle in ed. *Marci librr. De se ipso* (Lips. 1729) Prolegg. p. 140.

2) Halloix *Illustr. ecclesiae orient. Scriptt.* T. II. p. 281. — Cave *Scriptt. eccles. histor. liter.* p. 37. — Du Pin *Nouv. Biblioth.* T. I. p. 61. — Tentzel *Miscell.* P. I. p. 439. — Basnage *Annall.* T. II. p. 129. — Ceillier *Hist. gén.* T. II. p. 39 s. — Cotta *KG.* T. II. p. 737. — Kestner *Agape* p. 394 s. — Graesse *Lehrb. einer*

allg. Literärgesch. T. I. S. II. p. 939. — Nec repugnant caeteri (ut Maranus *Opp. Iustin.* p. LXXV), qui Epistolam a Iustino profectam esse censent.

3) Huc referendi Boehlius, *Opuscc.* P. I. p. 114, Coellinius *Allg. Hall. Lit.-Ztg.* 1828. p. 391, Bunsen *Ignat. v. Ant. u. seine Zeit* p. 243. — Caeteri ex iis qui Epistolam Martyri abiudicant alium quemdam Diognetum, nobis plane ignotum, significari contendere coacti sunt.

4) *Apparat.* T. I. p. 447.

mirifice quadrat in Diognetum, quippe qui eodem tempore Romae in aula caesarea versaretur. — Denique egregie, ut ex iis patescit quae de Marci praeceptoribus supra exposui, congruit Diogneto, quod Epistola ad virum magnae auctoritatis scripta est. Id praecipue conicio ex honorifico alloquio *κράτιστε Διόγνητε*, quo scriptor in Epistolae principio utitur. Fuerunt quidem aliquot Ari docti⁵⁾, qui illud *κράτιστε* putarent non titulum esse sed dictum ad significandam amicitiam et familiaritatem. At vero ne unus quidem locus in Epistola deprehenditur, quo ista probetur sententia. Immo ex omnibus apparet scriptorem nulla consuetudine cum Diogneto coniunctum fuisse. Alioquin ille procul dubie iam ante Epistolam, de qua sermo est, conscriptam saltem quasdam res ad christianismum pertinentes Diognetum edocuisset. Sed is ita quaerit (vide c. 1) et ille ita respondet, facile ut cognoscas lectorem rudem fuisse rerum christianarum et scriptorem antea neque coram neque literis cum illo egisse. Accedit quod alloquium *κράτιστε* perraro ad amicitiam declarandam olim adhibitum esse videtur⁶⁾; certe illud plerumque honorificum fuisse multis potest veterum locis comprobari. *Κράτιστος* enim, superl. adi. *κράτῡς* (Hom. II. XVI. 181. Od. V. 49), quod idem ac *κρατερός* sive *κραταιός* (*κράτος*) valet, est viribus valde pollens, potentissimus. Hesychius: *Κράτιστος ἰσχυρότερος, δυνατώτατος*. Sic Iuppiter vocatur ap. Pindar. Ol. XIV. 20 et Achilles ap. Sophocl. Phil. 3.⁷⁾ Consequitur inde ut idem sit quod *praestantissimus* vel *nobilissimus*. Cf. II. Macc. IV. 12: *κρατίστους τῶν ἐφήβων*, quae verba de Wettestus recte interpretatur: „die edelsten der Jünglinge.“ Hoc autem sensu potissimum illud adhibebatur vocabulum Augusto saeculo et deinceps in compellendis iis qui in dignitate constituti erant, hominibus illustribus nobilibusque. Immo proprius fuit titulus virorum principum et magistratuum eminentiorum, teste Theophylacto in *ev. Luc.* argum.; qui: *Τὸ κράτιστος*,

5) Gehle Brem- u. Verd. Biblioth. T. I. F. II. p. 223: „theuerster Diognet.“ — Grimm Krit. Pred.-Biblioth. T. XXII. F. III. p. 519. — Ad „amicum“ Epistolam scriptam esse etiam Stephanus Ghiler dicit in edit. Epist. p. 104.

6) Usurpabatur in oratione blanda et adulatoria, ut notavit Theophrastus Charact. 3 (6): *Ὁ δὲ ἀρεσκός ... ἀνδρα κράτιστον εἰπών*. Joseph. Antiqq. iud. IV. c. 6. §. 8: *ὁ κράτιστος νέων*. Amici lubentius compellabantur epitheto *φιλάττον* vel *βελτίστου*. Justin. Dial. c. Tr. c. 141: *ὁ φίλτατε Μάρκε Πομπήιε*. Coll. ibid. c. 8. Longinus De

sublimit. c. 44. §. 6 Terentianum discipulum affatur *ὦ βέλτιστε*. Alibi *φίλτατε*, ut c. 1. §. 1. 3. c. 7. §. 1. c. 44. §. 1. Atque *Τερεντιανὲ ἦδιστε* c. 1. §. 4. c. 4. §. 3. Semel tantum, c. 38. §. 1, eum alloquitur *ὦ κράτιστε*. Hoc fortasse discipulo licebat iure suo petere.

7) Coll. Oedip. R. 40: *ὦ κράτιστον Οἰδίπουν πάρα*. Xenoph. Memor. S. I. c. 4. §. 1: *Σωκράτην νομίζουσιν ... προτρέψασθαι μὲν ἀνθρώπους ἐπ' ἀρετὴν κράτιστον γέγονέναι*, h. e. valuisse discipulos in viam virtutis inducere. LXX Amos. VI. 2: *κρατίστας ἐκ πασῶν τῶν βασιλειῶν*.

inquit, ἐπὶ τῶν ἀρχόντων καὶ ἡγεμόνων ἐλέγετο⁹). Nonnullis exemplis proferendis grati aliquid lectoribus facere puto. Pilatus in subdititia ad Tiberium relatione ap. Fabric. *Cod. apocr. N. T. P. III* p. 457 hunc imperatorem bis in exordio κράτιστον (κρατίστῳ, σεβασμιωτάτῳ καὶ φοβερωτάτῳ Τιβερίῳ et κράτιστε βασιλεῦ) alloquitur. In fragm. Pseudo-Democriti ap. Fabric. *Bibl. gr. T. IV. P. II* p. 334 legitur: κράτιστε καὶ μέγιστε αὐτοκράτορ. Cyrillus Alex. c. *Iul.* prooem. (Opp. ed. Aubert. *T. VI*) p. 3: ὁ κράτιστος Ἰουλιανός. Eodem titulo Romani procuratores insigniti erant, Felix ap. Luc. *Actt. apostt. XXIII*. 26 et *XXIV*. 3 (κράτιστε Φῆλιξ), Festus l. c. *XXVI*. 25 (κράτιστε Φῆστε), Epaphroditus ap. Ioseph. *de vita sua* c. 76 et c. *Apion.* l. c. 1 (κράτιστε ἀνδρῶν Ἐπαφρόδιτε⁹). Dio Chrysostomus Varinum, quem ἡγεμόνα fuisse indicat, *Orat. XLVIII* init. (p. 530 coll. p. 535 ed. Morell.) κράτιστον dicit. Etiam Lucas *Ev. I*. 3. verbis κράτιστε Θεόφιλε virum designat qui auctoritatem obtinebat et fortasse graviolem alioquem gerebat magistratum¹⁰). Nec repugnat quod evangelista *Actt. apostt. I*. 1 omisso illo elogio eum simpliciter allocutus est: ὦ Θεόφιλε. Non enim stilus aetatis istius iudicandus ex nostri aevi moribus; ex Ciceronis epistolis et orationibus caesarianis cognosci potest illo tempore vel summos in republica viros, ut Caesarem, solo suo nomine appellatos fuisse¹¹). Aliquoties Domitius Ulpianus, qui inter principes viros et praefectus praetorio apud Alexandrum Severum fuit, κράτιστος dicitur Modestino (circa medium saeculum tertium vivent) in *libro de Excusationibus. Dig. lib. XXVI. tit. VI. qui petant tutt. vel curatt. fr. 2. §. 5:*¹²) Καὶ Ulpianos ὁ κράτιστος οὕτως γράφει, ubi vetus interpres recte: „Ulpianos egregius“¹³). *Dig. lib. XXVII. tit. I. de excusat. fr. 2. §. 9:*¹⁴) Λέγει καὶ ὁ κράτιστος Οὐλπιανός, ubi vetus interpres: „nobilis Ulpianus.“ *Ibid. fr. 4. §. 1:*¹⁵) Γράφει δὲ καὶ Οὐλπιανός

8) Io. Leonh. Hug Einleit. in d. *Schrift. d. N. T. T. II* (Tab. 1808) p. 97.

9) C. Apion. II. c. 1: τιμιωτάτῳ (honoratissime) μοι Ἐπαφρόδιτε. Fuit Traiani libertus ac procurator. Vide Havercampum ad *lib. c. Ap. I. c. 1*.

10) Id praeter alios probe Paulus, Meyerus, de Wetteus, Olshausenus ad l. c., Bretschneiderus in *Lex. man. in librr. N. T. ed. 3* (Lips. 1840. 4°) p. 233 observant. Ergo minus recte vulgaris interpres: „optime Theophile.“ Lutherus: „mein guter Theophile.“ Melius de Wetteus: „verehrtester Theophilus.“ Etiam versiones gallicanae: „Très excellent Théophile,“

at anglicana: „Most excellent Theophilus.“

11) Epiphanius *adv. haeres. II. cc. 17 et 38* similiter: ὦ κράτιστε Θεόφιλε. C. 62: ὦ Θεόφιλε.

12) Apud Kriegelium: *Antiqua versio latina fragm. e Modest. lib. de excuss. in integrum restitula* (Lips. 1830. 4°) p. 28.

13) Egregiatus enim erat ordo in officiis aulicis rite observatus. Plura dedit lac. Gothofredus ad *Cod. Theodos. lib. VI. tit. 22 de honorar. codicillis* (T. II. p. 117 s. ed. Ritter).

14) Ap. Kriegel. l. c. p. 36.

15) Ap. Kriegel. l. c. p. 38.

ὁ κράτιστος, ubi ille: „nobilissimus.“ Pari modo Iulianus, celeberrimus tempore Hadriani c. a. 132 iureconsultus, qui consul, qui Urbi praefectus, Iustiniano imperatori in *Constitut. δέδωκεν* §. 18 ὁ κράτιστος dicitur. Addendi Hermogenes, etiam Iustini aetate (c. med. saec. sec.) degens, *de invent.* III. c. 1: ὁ κράτιστε Ἰούλιε Μάρκε — et Artemidorus, qui in *Oneirocrit.* p. 197 (ed. Rigalt.) eodem fere tempore (c. a. 138) Cassium Maximum, virum illustrem, nomine τοῦ κράτιστου nuncupat. Ergo non inepte suspicor Diognetum, κράτιστον compellatum, ad quem adhuc exstat Epistola, fuisse virum auctoritate effulgentem. Atque idem ante me Grotium, Heumannum, Gallandium, Moehlerum, alios¹⁶⁾ statuuisse video. Illum autem Diognetum virum magnae auctoritatis et illustrem fuisse, fortasse etiam ex verbis patescit quibus auctor Epistolae c. 1 rogat ut ob ea quae dixerit dolore non afficiatur: σοί τε — scil. παρὰ τοῦ θεοῦ αἰτούμαι δοθῆναι — οὕτως ἀκαῦσαι ὥς μὴ λυπηθῆναι τὸν εἰπόντα.

§. 23.

Diognetum a Caesare iuvene impulsū fuisse, Iustinum ut consuleret de rebus quas in Apologia priori vel brevius attigisset vel tacitus praeterisset, Kestnerus¹⁾ temere suspicatus est. Ostendi enim Epistolam ante Apologiam illam esse exaratam²⁾. Diognetus autem, ut supra (§. 21) exposui, philosophus erat stoicus. Quorum disciplinam ad christianam proxime accessisse constat: nulla certe alia secta pietatis virtutisque studium et exercitium aut pluris fecit aut fortius spiravit aut penitus inculcavit³⁾. Romae vero non deerat occasio frequens singulares Christianorum virtutes admirandi. Unde magno stoicus ille christianae rei cognoscendae desiderio flagrabat, Ὑπερεσπουδακότα σε (scil. ὁρῶ) — (testatur scriptor c. 1) — τὴν θεοσέβειαν τῶν Χριστιανῶν μαθεῖν, καὶ πάνν σαφῶς καὶ ἐπιμε-

16) Grotius ad *Ev. Luc.* I. 3. — Nourry *Apparat.* T. I. p. 447. — Heumann *Biblioth. Bremens.* Class. IV. Fasc. III. p. 497. — Gallandi *Biblioth.* T. I. p. LXXI. — Lamber *Histor.* P. I. p. 191. — Moehler *Patrol.* T. I. p. 166. — Permanneder *Biblioth.* T. II. Vol. I. p. 52s. — Adstipulatus mihi est Hoffmann *Just. d. Mart. Br. an Diogn.* p. 21. Reddidit: „erlauchter Diognetus.“

1) *Agape* p. 394s.

2) Eichstadius in *Exercitatione Antonin.* III, *Annal. academiae Ienens.* Vol. I. (Ien. 1823. 4°) inserta p. 264 contra il-

lum virum doctum: „Neque,“ inquit, „(Iustinus) apologeticum suum in illa (Epistola ad D.) commemorat, neque eam tamquam commentarium apologetici proponit, sed ita tractat Diognetum, ita religionis christianae elementis imbuat, ut rudem instituere, non institutum perfecte pleneque edocere voluisse videatur.“

3) Iustinus in *Apol.* II. c. 8 verbis plane disertis ait: Τὸν ἡθεῖον λόγον κόσμιοι γεγονάσιν scil. οἱ ἀπὸ τῶν Στωϊκῶν δογματῶν. Hieronymus *Comm. in Ies.* c. 11: „Stoici nostro dogmati in plerisque concordant.“

λῶς πυνθανόμενον περὶ αὐτῶν, τίνι τε θεῷ πεποιθότες καὶ πῶς
 θρησκείοντες αὐτὸν τε κόσμον ὑπερορῶσι πάντες καὶ θανάτου
 καταφρονοῦσι κτλ. Atque philosopho convenit stoico prae cae-
 teris christianum philosophum adire per epistolam. Iustini enim
 pallio philosophico ornati⁴⁾, haud dubie etiam in Italia, quam in pere-
 grinationibus (post quam ad christianam rem conversus est susceptis)
 visitaverat aliquamdiu⁵⁾, magna erat fama, saltem inter Christianos,
 eaque facile poterat ad aures accedere Diogneti de re christiana quae-
 rentis.

VI. DE EXTREMA EPISTOLAE PARTE.

§. 24.

Iam Henr. Stephanus, qui primus hanc Epistolam in lucem
 edidit, verba inde ab *Οὐ ξένα ὁμιλῶ* usque ad *Ἀμήν* subdititia esse
 putavit. „Vereor,“ inquit¹⁾, „ne totus hic sermo ad finem usque sit
 supposititius, et alio sermone clausa fuerit a Iustino haec oratiuncula,
 praesertim quum res illi non esset cum Christiano, qui *εἰς τοιαῦτα*
τῶν λόγων βάθῃ penetrare posset, sed contra cum Diogneto quodam
 omnis christianae doctrinae adhuc rudi. Adde quod, quum praece-
 dentia omnia Iustinum redoleant, si cum caeteris eius scriptis con-
 ferantur, et multa etiam cum illis communia habeant, contra nullae
 tales contemplationes apud eum, quod sciam, inveniantur.“ Hanc
 sententiam Sylburgius²⁾ et Tillemontius³⁾ repetierunt, eidem-
 que calculum criticum adiecerunt Boehlius, Grossheimius, Se-
 mischius⁴⁾, alii⁵⁾. Profecto re curatius explorata patescit totam
 hanc partem temere Epistolae assutam esse.

4) *Dial. c. Tr. c. 1. not. 4.*

5) Cf. §. 19.

1) In edit. *Epist. ad Diogn.* p. 71.

2) *Opp. Iustin.* p. 433.

3) *Mémoire. T. II. p. 494.* Sed spuriam Epistolae partem cum aliis viris doctis, quos non appellat, incipit perperam a verbis c. 11: *Οὗτος ὁ αἰεὶ, σημερὸν υἱὸς λογισθεῖς.* Ait enim: „Mais on croit que ... toute la fin de l'Epistre depuis ces paroles *οὗτος ὁ αἰεὶ* a été ajouté et n'est point du même ouvrage.“

4) *Boehl Opuscul. P. I. p. 115—118. —*

Von Grossheim De Epist. ad Diogn. p. 30s. — *Semisich Justin d. Mart. P. I.* p. 174s.

5) *Von Coelln Allg. Hall. Lit. - Ztg.* 1828. p. 391. — *Herbig De scriptt. Iust.* p. 91. — *Neander KG. S. I. T. II. p. 1158.* — *Hefele Opp. PP. apost. p. LXXX.* — *Sailer Briefe aus allen Jahrh. der chr. Zeitrechn. F. I. p. 56* germanice reddidit Epistolam usque ad verba c. 12 *οὗ γινόμενοι παράδεισος τρυφῆς.* — Incertus est quid statuat *Dorner Entwicklungsgesch. d. Lehre v. d. Person Christi P. I.* p. 179.

§. 25.

Primum externum affero argumentum. Etenim in veteri codice Stephani manu scripto et in Argentoratensi e regione verborum *Οὐ ξένα δμιλῶ κτλ.* adiecta est ad oram haec adnotatio: *καὶ ὥδε ἐγκοπὴν εἶχε τὸ ἀντιγραφον.* Ille enim versus, qui initium a verbis *Οὐ ξένα* sumit, in codice Argentoratensi interius, h. e. magno spatio a margine interiecto, incipit. Ista autem *ἐγκοπή* indicat verba inde ab *Οὐ ξένα δμιλῶ* usque ad *Ἀμήν* subditiua esse.

Tum interna sunt argumenta, ex sententiis elicita, quae produnt ab eodem quo prior Epistolae pars hanc posteriorem non esse compositam.

Namque 1°. Epistolae argumentum capite 10 ad finem perductum est: quae inde a c. 11 dicuntur cum antecedentibus nexu sententiarum non cohaerent. — 2°. Quae usque ad capitis 10 finem proponuntur interna perpetuitate gaudent: talis verò tenor in utroque capite 11 et 12 non comparet. „Quid,“ inquit Boehlius, „sibi volunt verba *οὐ ξένα δμιλῶ οὐδὲ παραλόγως ζητῶ?* Quid huc attinet eum asserere sese *οὐ παραλόγως ζητεῖν*, quum per totam Epistolae expositionem in tradenda fidei evangelicae summa a subtilioribus quibuscunque, nedum ab ineptis disputationibus, plane abstinerit ideoque intelligere debuerit hac excusatione se prorsus non indigere? Neque etiam verba quae proxime sequuntur: *τίς γὰρ ὁρθῶς διδάσκει καὶ λόγῳ προσφιλεῖ γεννηθεῖς*, huic Epistolae consentanea esse videntur. Quum enim appareat e verborum contextu pronomine *τίς* significari *μαθητὴν* aliquem, cognitiones ab apostolis traditas, de quibus modo dixit auctor, sibi ministrari cupientem: videmus hic designari discipulum in doctrina fidei recte edoctum iamque sublimiori quadam de rebus divinis cognitione instruendum, id quod huic Epistolae haud congruum esse videtur. Etenim haud verisimile est Nostrum, in eo scilicet versantem ut gentilem instituat fide christiana demum imbuendum, eorum se doctorem profiteri qui in doctrina fidei iam recte edocti ad altiora provehi studeant.“ — 3°. Quae c. 12 in laudem *τῆς γνώσεως* pronuntiantur verbis contradicunt c. 8 de *πίστει* propositis: *αὐτὸς ἐαντὸν ἐπέδειξε διὰ πίστεως, ἣ μόνῃ θεὸν ἰδεῖν συγκεχώρηται.* Neque ingenio scriptoris Epistolae consentanea est mystica interpretandi ratio, qualis c. 12 in memorandis arboribus *γνώσεως* et *ζωῆς* offertur. — 4°. Prior Epistolae pars non nisi quaestionibus a Diogneto de re christiana positis vult respondere (c. 1); at posterioris partis auctor profitetur se iussu logi neque ab

alio impulsum sua scripsisse, quandoquidem c. 11 dicat: Ἐπιγνώση ἃ λόγος ὁμιλεῖ, δι' ὧν βούλεται, ὅτε θέλει. Ὅσα γὰρ θελήματι τοῦ κελεύοντες λόγον ἐκινήθημεν ἐξειπεῖν μετὰ πόνου, ἐξ ἀγάπης τῶν ἀποκαλυφθέντων ἡμῖν γινόμεθα ὑμῖν κοινωνοί⁶⁾. — 5°. In priori Epistolae parte, id quod omnino antiquissimam eamque Iustinianam sapit consuetudinem⁷⁾, altum de Paulo apostolo silentium tenetur neque usquam verba ex eius epistolis aut citantur diserte aut ei tribuuntur. Sed scriptor partis posterioris c. 12 aperte ait: Ἦν δύναμιν ἐνιδῶν ὁ ἀποστόλος... λέγει· Ἡ γινῶσις κτλ. (I Cor. VIII. 1.) — 6°. Accedit orationis color diversus ab eo quo prior fruitur Epistolae pars. Hic dictio valde simplex est et perspicua: at in posteriori Epistolae parte magno tumore laborat et obscuritate. Res varii generis tam mirifice cumulatae et commixtaeprehenduntur ut ad summa argumenta vix queant redigi.

Extrema igitur Epistolae pars spuria est. Et tota quidem, quum certum genuinae Epistolae fragmentum in hac verborum turba desit. Non tamen Boeckh⁸⁾ omnia, quae hic leguntur, spuria esse contendit, sed potius coniecit particulas huic loco inesse genuinas. Temere id statuit. Ipse concedere coactus est adulterinis ita permixtas esse illas particulas genuinas, a spuriis ut certo iudicio secerni nequeant. Genuina autem opinatur esse verba: ἀλλὰ ἀποστόλων γεν. μαθητῆς γίνομαι διδάσκαλος ἐθνῶν. Huc refert etiam locum: Οὐ χάριν ἀπέστειλε λόγον usque ad ἐν ἀγίων καρδίαις γεννώμενος. Pariter verba: Ὅσα γὰρ θελήματι usque ad τοῖς ἀγαπῶσιν ὁρῶς. At vero obstat illi conjectationi, quod argumentum capite 10 ad finem perductum est. Insuper vocabulum μαθητῆς, quod in genuina Epistolae parte non legitur, hic saepius exstat: γινόμενοις ἀληθείας

6) Aliud Semischii argumentum, quo fretus extremam Epistolae partem spuriam putat, in eo cernitur, quod non unus lector, ut Diognetus, sed plures respiciantur. Provocat ad c. 11: Οὐ ξένα ὁμιλῶ... ἀλλὰ ἀποστόλων γενόμενος μαθητῆς γίνομαι διδάσκαλος ἐθνῶν. τὰ παραδοθέντα ἀξίους ὑπηρετῶ γινόμενοις ἀληθείας μαθηταῖς — et ad c. 12: Ὅσα... ἐκινήθημεν ἐξειπεῖν... γινόμεθα ὑμῖν κοινωνοί. Οἱς ἐντυχόντες καὶ ἀκούσαντες μετὰ σπουδῆς εἰσεσθε ὅσα παρέχει ὁ θεὸς τοῖς ἀγαπῶσιν ὁρῶς. Hoc vero argumentum, ab Hefelio repetitum, admodum leve est. „Ita enim,“ inquit Eichstadius in Exercit. Anton. III. (Annall. acad. Jen. Vol. I.) p. 264, „facit Iustinus, ita fecerunt saepissime caeteri scriptores

christiani, ut ab uno, quem alloquuntur, orationem suam transferrent ad omnes gentiles, quos refellere aut meliora docere volebant. Neque omnino haec ratio abhorret ab usu optimorum scriptorum. Cfr. Burmannus ad Quintil. Instit. IX. 2. Declamatt. XIII. 13. Davisius ad Cic. N. D. I. 38. “ Pluralis quae ratio sit, discere licet ex c. 2: Τίνος εἶδους πυχάνουσιν οὓς ἐρεῖτε καὶ ναμίξετε θεούς... Ταῦτα θεοὺς καλεῖτε, τοῦτοις δουλεύετε κτλ. Quid? In ipsa supposititia Epistolae parte haec leguntur c. 11: Ἐπιγνώση ἃ λόγος ὁμιλεῖ — c. 12: Ἦτω σοι καρδιά γινῶσις.

7) Cf. Illgeni Zeitschr. für die hist. Theol. (Lips.) 1842. F. II. p. 51 ss.

8) Opuscc. P. I. p. 119. Vid. supra §. 24, not. 3.

μαθηταῖς — σαφῶς μαθεῖν — φανερώς μαθηταῖς. Vocabulum autem ἄγιοι, quod non est in gemina parte, in qua Χριστιανοὶ appellantur, repetitur cc. 11 et 12. Verba denique Ὅσα γὰρ usque ad θεοῦς commodè cohaerent et cum antecedentibus et cum insequentibus⁹⁾.

§. 26.

Quaenam autem causa est cur additamentum in Epistolam irreperit? Boehlius¹⁾ censet illud per negligentiam aut inscitiam librarii huc esse transscriptum. Librarii enim haud raro scripta, vel aetate vel argumento inter se valde differentia, copularunt et in unum confuderunt. Saepius tamen fraus, pia vulgo vocata, libros spurios peperit. Inde conicio totam illam partem (cc. 11. 12) adscriptam esse ab aliquo, qui aut deperiisse Epistolae finem putaret aut suas opiniones vetustatis auctoritate commendare vellet; fortasse potissimum studebat prohibere ne Epistolae scriptor auctoritatem legis mosaicae et prophetarum reiecisset (quare: εἴτα φόβος νόμου ἔδεται καὶ προφητῶν χάρις γινώσκεται — c. 11), neve de auctoritate dogmatum ecclesiasticorum doctrinam neglexisset (quare: οἷς ὅρια πίστεως οὐ θράύεται οὐδὲ ὅρια πατέρων παρορίζεται — ibid.) videretur. Etiam Boehlius²⁾ istam suam deserens sententiam ex parte recte ait: „Equidem conicere malim Epistolam hic de industria interpolatam(?) esse ab homine, qui tum permagnas lacunas, quibus in fine mutilatam inveniret Epistolam, explere, tum eam propensionibus suis et opinionibus conformare studeret: eique (inde a verbis οἱ γινόμενοι παράδεισος τρυφῆς) finem adscriptum esse vel ab interpolatore ipso confectum vel aliunde petitum.“

Tempus, quo confectum est illud additamentum, non potest accurate constitui. Sed scripsit Noster tempore multo inferiori, quam genuinae Epistolae ad Diognetum auctor³⁾. Id scilicet quum ex tota quae in additamento conspicitur sentiendi ratione patet, tum ex hisce effatis: c. 11: δι' οὗ (λόγον) πλουτίζεται ἡ ἐκκλησία ... καὶ ἐκκλησίας χάρις σικιτῇ (haec certum firmumque christianae rei statum indicant) — ὅρια πίστεως οὐ θράύεται οὐδὲ ὅρια πατέρων παρορίζεται (vide infra adnotationes exegeticas) — εὐαγγελίων

9) Alia praeterea contra monuit Grossheimius *De Epist. ad Diogn.* p. 31 s. — Boehlius ipse l. c. p. 121. ex parte illam deserit coniecturam indicando totam partem, de qua hic agitur, exceptis verbis ἀλλὰ ἀποστόλων γεν. μαθ. γίν. διδ. ἑθνῶν adulterinam esse.

1) *Opuscc.* P. I. p. 120.

2) L. c. p. 121.

3) Idem Boehl. l. c. p. 122, Grossheim. *De Epist. ad Diogn.* p. 32, Semisch. *Justin d. Mart.* P. I. p. 175 contendunt.

πίστις ἰδρῦνται καὶ ἀποστόλων παράδοσις φυλάσσεται (haec evidenter opponuntur libris Veteris Testamenti distributis in νόμον et προφήτας). Auctor c. 12 tacito nomine divi Pauli antonomastice Apostoli titulo ipsum designat (ὁ ἀπόστολος ... λέγει), quo Paulus non nisi post priora ecclesiae saecula insignitus fuisse comperitur. Chrysostomus *Homil. LV. in Actt. Apostt.* (Opp. ed. Montfauc. T. IX.) p. 415: Ὅταν Ἀπόστολον εἴπῃς, εὐθέως πάντες αὐτὸν ἐννοοῦσιν ὥσπερ ἐὰν Βαπτιστὴν, εὐθέως τὸν Ἰωάννην. Fragmentum autem videtur saltem tertio Christi saeculo aut paullo serius confectum esse. Id colligo ex verbis c. 12 obviis: καὶ κήροὶ συνάγονται καὶ μετὰ κόσμου ἀρμόζονται. Scimus quidem christianos homines iam primis temporibus lampadibus (vel cereis) usos fuisse⁴⁾, quum effugiendarum persecutionum causa noctu convenire solerent, easque posthac quoque diurno tempore retinuisse, vel quod memoriam persecutionum servare vellent vel quod morem in synagogis iudaicis usitatum imitarentur: sed demum inde a medio saeculo tertio cereorum dispositioni momentum quoddam tribuebant; unde explices illud μετὰ κόσμου ἀρμόζονται. Immo vero etiam sensum mysticum iis subiiciebant. Cur tandem additamenti auctor eos commemorasset? Videtur autem altiorem Christianorum illuminationem (φωτισμόν) designare, id quod etiam ex verbis liquet l. c. appositis: καὶ διδάσκων ἁγίους ὁ λόγος εὐφραίνεται. Rationem illi haud dubie habebant effati Iesu *Ev. Ioann.* VIII. 12 et IX. 5: Ἐγὼ εἰμι τὸ φῶς τοῦ κόσμου. Noti sunt cerei baptismales, qui a scriptoribus saeculi quarti memorantur; indicabant enim cerei illi baptismum esse sacramentum τοῦ φωτισματος. Unde factum ut, quando solemnes baptismi ritus celebrabantur, maxime in vigilia paschali, totum baptisterium et interdum tota urbs luminibus illustraretur. Splendida haec illustratio paschalis, quam veteres persaepe praedicant, praecipue propter baptismum instituebatur⁵⁾. Tale quid respicit auctor l. c. dicens: καὶ τὸ κηρίον πᾶσα προέρχεται.

Fuit autem is moderatoris γνώσεως scholae alexandrinae sector, ita tamen, ut ab orthodoxia recedere ecclesiastica nollet. Idem Boehlius⁶⁾ statuit. Qui: „Id,“ inquit, „ex totius loci argumento

4) De vocabulo κηροῦ, quod est Latinorum cereus (*Wachskerze*), plura dederunt du Cange in *Glossar. ad scriptt. med. et inf. graecit.* T. I. p. 645, et Reiskius ad *Constantin. Porphy. de cerimon. aulae Byzant.* l. c. 9 (*Corp. Scriptt. histor. Byz.* ed. Ntebuhr. etc. Vol. II) p. 163.

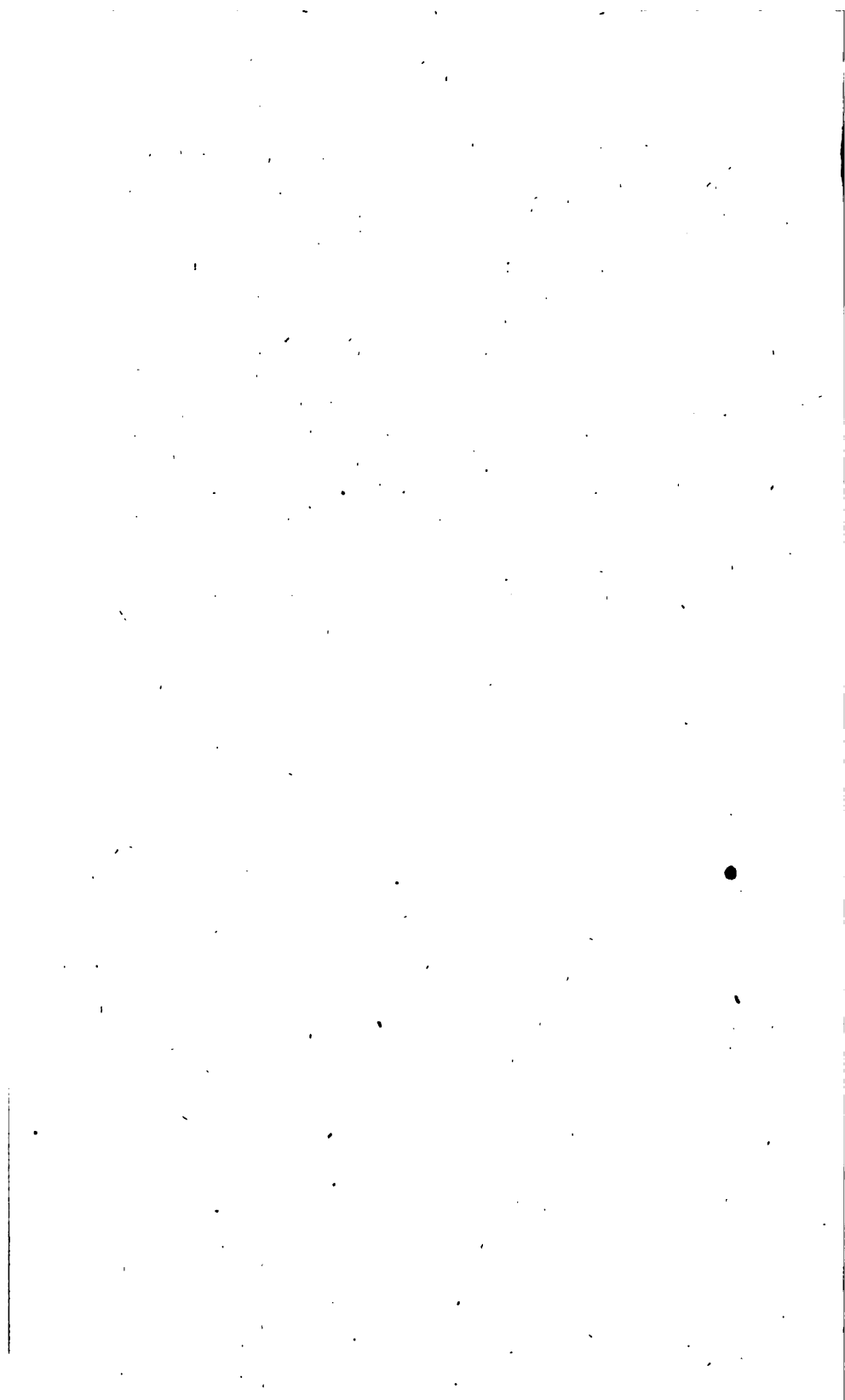
5) Cfr. de cereorum usu lo. Chr.

Guil. Augusti *Denkwürdigk. aus d. christl. Archäologie* T. VII (Lips. 1825) p. 315 s. T, XII (1831) p. 78 ss. et Car. Chr. Fr. Siegel *Handb. der christl.-kirchl. Alterthümer* T. II (Lips. 1836) p. 444 ss.

6) L. c. p. 122 s. — Calculum criticum adiecit Grossheim. l. c. p. 32.

patet scriptorem fuisse moderatiorem γνώσεως sectatorem⁷⁾, ab immodico tamen res divinas investigandi studio et inanibus quaestionibus, quas apostolus Paulus *μωρῶν καὶ ἀπαιδευτῶν ζητήσεων* nomine compellavit, alienum, ideoque etiam istorum aversatum esse ineptas quaestiones indeque orta commenta qui Gnosticorum nomine peculiariter designantur. Sensisse ergo eum putemus cum iis doctolibus quibus saeculo secundo exeunte et saeculo tertio post Christum natum floruit schola alexandrina, ut, quomodo hi *γνώσιν ἀληθινὴν* a *γνώσει ψευδωνύμῳ* discreverint, eodem modo Noster *γνώσιν ἀληθῆ καὶ μαρτυρουμένην ὑπὸ τῆς ζωῆς* a gnosi falso sic dicta distinxisse videatur. Eundem porro fuisse orthodoxiae ecclesiasticae addictum, qui omnem de rebus divinis cognitionem doctrinae ecclesiasticae limitibus circumscribendam esse contenderet, manifestum est ex additis verbis: *οἷς ὅρια πίστεως οὐ θραύεται οὐδὲ ὅρια πατέρων παρορίζεται.*“

7) Idem fere putavit von Coelln in *Allg. Hall. Lit.-Ztg.* 1828. p. 391.

TEXTUS GRAECUS

ET

TRANSLATIO LATINA.

**ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΟΣ
'ΠΡΟΣ ΔΙΟΓΝΗΤΟΝ.**

I. Ἐπειδὴ ὁρῶ, κράτιστε Διόγγητε, ὑπερεσπουδακότα σε τὴν θεοσέβειαν τῶν Χριστιανῶν μαθεῖν, καὶ πάνν σαφῶς καὶ ἐπιμελῶς πυνθανόμενον περὶ αὐτῶν, τίνι τε θεῷ πεποιθότες καὶ πῶς θρησκέοντες αὐτόν τε κόσμον ὑπερορῶσι πάντες καὶ θανάτον καταφρονοῦσι, καὶ οὔτε τοὺς νομιζομένους ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων θεοὺς λογίζονται οὔτε τὴν Ἰουδαίων δεισιδαιμονίαν φυλάσσουν, καὶ τίνα τὴν φιλοστοργίαν ἔχουσι πρὸς ἀλλήλους, καὶ τί δὴ ποτε καινὸν τοῦτο γένος ἢ ἐπιτήδευμα εἰσῆλθεν εἰς τὸν βίον νῦν καὶ οὐ πρότερον, ἀποδέχομαι γε τῆς προθυμίας σε ταύτης, καὶ παρὰ τοῦ θεοῦ, τοῦ καὶ τὸ λέγειν καὶ τὸ ἀκούειν ἡμῖν χορηγοῦντος, αἰτοῦμαι δοθῆναι ἔμοι μὲν εἰπεῖν οὕτως ὥς μάλιστα τὸν ἀκούσαντα βελτίω γενέσθαι, σοὶ τε οὕτως ἀκοῦσαι ὥς μὴ λυπηθῆναι τὸν εἰπόντα.

II. Ἄγε δὴ, ³καθάρως σεαυτὸν ἀπὸ πάντων τῶν προκατεχόντων σου τὴν διάνοιαν λογισμῶν, καὶ τὴν ἀπατωσάν σε συνήθειαν ἀποσκευσάμενος, καὶ γενόμενος ὥσπερ ἐξ ἀρχῆς καινὸς ἄνθρωπος, ὥς ἂν καὶ λόγον καινοῦ, καθάπερ καὶ αὐτὸς ὡμολόγησας, ἀκροατὴς ἐσόμενος, ἴδε μὴ μόνον τοῖς ὀφθαλμοῖς ἀλλὰ καὶ τῇ φρονήσει, τίνος ὑποστάσεως ἢ τίνος εἶδους τυγχάνουσιν οὓς ἐφεῖτε καὶ νομίζετε θεοὺς. Οὐχ ὁ μὲν τις λίθος ἐστίν, ὁμοῖος τῷ πατουμένῳ, ὁ δ' ἐστὶ χαλκός, οὐ κρείσσων τῶν εἰς τὴν χρῆσιν ἡμῖν κεχαλκευμένων σκευῶν, ὁ δὲ ξύλον, ἥδη καὶ σεσηπός, ὁ δὲ ἄργυρος, ⁴χερῶν ἀνθρώπου τοῦ ⁵φυλάξαντος ἵνα μὴ κλαπῇ, ὁ δὲ σίδηρος, ὑπὸ ἰοῦ διεφθαρμένος, ὁ δὲ ὄστρακον, οὐδὲν τοῦ κατεσκευασμένου πρὸς τὴν ἀτιμοτάτην ὑπηρεσίαν εὐπρεπέστερον; Οὐ φαρτῆς ὕλης ταῦτα πάντα; Οὐχ ὑπὸ σιδήρου

Variantes lectiones textus Stephaniani, quippe per editiones vulgati:

1. ΠΡΟΣ ΔΙΟΓΝΗΤΟΝ] Ἐπιστολὴ πρὸς Διόγγητον.

IUSTINI PHILOSOPHI ET MARTYRIS AD DIOGNETUM.

I. Quum te, amplissime Diognete, valde studiosum videam divinum Christianorum cultum cognoscendi, et admodum plane curateque de iis percontantem, cui deo confidentes et quam religionem colentes ipsum mundum aspernentur omnes ac mortem contemnant, et neque eos qui a Gentilibus dii existimantur pro diis habeant neque Iudaeorum superstitionem observent, et quo amore mutuo inter se affecti sint, et cur tandem novum hoc genus aut institutum prodierit nunc [demum] ac non prius: laudo te propter hoc studium, atque a deo, qui et loquendi et audiendi facultatem nobis suppeditat, peto ut detur mihi quidem ita verba facere ut is qui audit utique melior fiat, et tibi ita audire ut non contristetur is qui verba fecit.

II. Age dum, postquam purgaveris teipsum ab omnibus cogitationibus tuam mentem praeoccupantibus, et consuetudinem te decipientem abieceris, et factus fueris velut ab initio novus homo, quippe etiam doctrinae novae, sicut ipse quoque confessus es, auditor futurus: vide non solum oculis sed etiam mente, cuius substantiae aut cuius formae sint quos vocatis et existimatis deos. Nonne [eorum] alius est lapis, ei similis qui calcatur, alius est aes, non melius quam quae in usum nostrum fabricata sunt vasa, alius lignum, iam etiam putridum, alius argentum, cui opus est homine custodiente ne furto auferatur, alius ferrum, rubigine corruptum, alius testa, nihilo speciosior ea quae ad abiectissimum ministerium facta est? Nonne ex corruptibili materia [sunt] haec omnia? Nonne ferri et ignis ope fabricata? Nonne eorum aliud sculptor lapidum, aliud faber aerarius,

2. ὥς μάλιστα τὸν ἀκούσαντα βελτίω γενέσθαι] ὥς μάλιστα ἂν ἀκούσαι σε βελτίω γενέσθαι.

3. καθάρας] καθέξρας.

4. χρήζων] χρήζων.

5. φυλάξαντος] φυλάξοντος.

καὶ πυρὸς κεχαλκευμένα; Οὐχ ὃ μὲν αὐτῶν λιθοξόος, ὃ δὲ χαλκεύς, ὃ δὲ ἀργυροκόπος, ὃ δὲ κεραμεὺς ἐπλασεν; Οὐ πρὶν ἢ ταῖς τέχναις τούτων εἰς τὴν μορφὴν τούτων ἐκτυπωθῆναι ἦν ὁ ἕκαστον αὐτῶν ἐκάστω, ἔτι καὶ νῦν, μεταμεμορφωμένον; Οὐ τὰ νῦν ἐκ τῆς αὐτῆς ὕλης ὄντα σκευὴ γένοιτ' ἂν, εἰ τύχοι τῶν αὐτῶν τεχνιτῶν, ὅμοια τοιούτοις; Οὐ ταῦτα πάλιν, τὰ νῦν ὑφ' ὑμῶν προσκυνοῦμενα, δύναιτ' ἂν ὑπὸ ἀνθρώπων σκευὴ ὅμοια γενέσθαι τοῖς λοιποῖς; Οὐ κωφὰ πάντα; Οὐ τυφλά; Οὐκ ἄψυχα; Οὐκ ἀναισθητα; Οὐκ ἀκίνητα; Οὐ πάντα σηπόμενα; Οὐ πάντα φθειρόμενα; Ταῦτα θεοὺς καλεῖτε, τούτοις δουλεύετε, τούτοις προσκυνεῖτε· ⁷τέλεον δ' αὐτοῖς ἑξομοιοῦσθε. Διὰ τοῦτο μισεῖτε Χριστιανούς ὅτι τούτους οὐχ ἡγοῦνται θεούς. Ὑμεῖς γάρ, οἱ νῦν νομίζοντες καὶ οἰόμενοι, οὐ πολὺ πλεόν αὐτῶν καταφρονεῖτε; Οὐ πολὺ μᾶλλον αὐτοὺς χλευάζετε καὶ ὑβρίζετε, τοὺς μὲν λιθίνους καὶ ὀστρακίνους σέβοντες ⁸ἀφυλάκτως, τοὺς δὲ ⁹ἀργυροὺς καὶ χρυσοὺς ἐγκλείοντες ταῖς νυξί, καὶ ταῖς ἡμέραις φύλακας παρακαθίσαντες, ἵνα μὴ κλαπῶσιν; Αἷς δὲ δοκεῖτε τιμαῖς προσφέρειν, εἰ μὲν αἰσθάνονται, κολάζετε μᾶλλον αὐτούς· εἰ δὲ ἀναισθητοῦσιν, ἐλέγχοντες αἵματι καὶ κνίσαις αὐτοὺς θρησκεύετε. Ταῦθ' ὑμῶν τις ὑπομεινάτω. Ταῦτα ἀνασχέσθω τις ἑαυτῷ γενέσθαι. Ἀλλὰ ἄνθρωπος μὲν οὐδὲ εἰς ταύτης τῆς κολάσεως ἐκὼν ἀνέξεται, αἰσθησὶν γὰρ ἔχει καὶ λογισμόν· ὃ δὲ λίθος ἀνέχεται, ἀναισθητεῖ γάρ. ¹⁰Οὐκ οὖν τὴν αἰσθησὶν αὐτοῦ ἐλέγχετε. Περὶ μὲν οὖν τοῦ μὴ δεδουλωθῆναι Χριστιανούς τοιούτοις θεοῖς πολλὰ μὲν καὶ ἄλλα εἰπεῖν ἔχοιμι· εἰ δὲ τιμὴ μὴ δοκοῖ ¹¹καὶ ταῦτα ἱκανά, περισσὸν ἡγοῦμαι καὶ ¹²τὸ πλεῖον λέγειν.

III. Ἐξῆς δὲ περὶ τοῦ μὴ κατὰ τὰ αὐτὰ Ἰουδαίοις θεοσεβεῖν αὐτοὺς οἶμαι σε μάλιστα ποθεῖν ἀκοῦσαι. Ἰουδαῖοι τολμῶν, εἰ μὲν ἀπέχονται ταύτης τῆς προειρημένης λατρείας καὶ ¹³ὥς θεὸν ἓνα τῶν πάντων σέβειν καὶ δεσπότην ἀξιούσι φρονεῖν· εἰ δὲ τοῖς προειρημένοις ὁμοιοτρόπως τὴν θρησκείαν προσάγουσιν αὐτῷ ταύτην, διαμαρτάνουσιν. Ἄ γὰρ τοῖς ἀναισθητοῖς καὶ κωφοῖς προσφέροντες οἱ Ἕλληνες ἀφροσύνης δεῖγμα παρέχουσι, ταῦθ' οὗτοι καθάπερ προσδεόμενῳ τῷ θεῷ λογιζόμενοι παρέχειν μωρίαν εἰκὸς μᾶλλον ἡγοῖντ' ἂν, οὐ θεοσέβειαν. Ὁ γὰρ ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς, καὶ πᾶσιν ἡμῖν χορηγῶν ὧν προσδεόμεθα, οὐδενὸς ἂν αὐτὸς προσδέοιτο τούτων ὧν τοῖς οἰομένοις διδόναι παρέχει αὐτός. Οἱ δὲ γε θυσίας αὐτῷ δι' αἵματος

6. ἕκαστον] ἕκαστος.

7. τέλεον δ' αὐτοῖς ἑξομοιοῦσθε]
τέλεον τε * ἑξομοιοῦσθε.

8. ἀφυλάκτως] ἀφυλάκτους.

9. ἀργυροὺς] ἀργυρέους.

aliud faber argentarius, aliud figulus finxit? Nonne, prius quam artibus horum in formam istorum efficta sunt, unumquodque eorum ab unoquoque, idque etiam nunc, transformabatur? Nonne quae nunc ex eadem materia sunt vasa, si nanciscerentur eosdem artifices, similia talibus reddi possent? Nonne haec rursus, quae nunc a vobis adorantur, possent ab hominibus vasa reliquis similia fieri? Nonne surda [sunt] omnia? Nonne caeca? Nonne inanima? Nonne sensus expertia? Nonne immobilia? Nonne omnia putrescunt? Nonne omnia corrumpuntur? Haec deos vocatis, his servitis, haec adoratis; omnino autem similes iis reddimini. Idcirco odistis Christianos quia hos non arbitrantur esse deos. Atqui vos, qui nunc putatis et existimatis [hos esse deos], nonne multo magis quam illi eos contemnitis? Nonne multo magis eos irridetis et contumelia afficitis, dum lapideos quidem et testaceos veneramini sine custodibus, argenteos autem et aureos includitis noctu, atque interdum custodes apponitis, ne furto auferantur? Honoribus vero, quos opinamini offerre, potius supplicio eos afficitis, si quidem sensu praediti sunt: sin expertes sunt sensus, dedecorantes sanguine et nidoribus eos colitis. Haec vestrum aliquis sufferto! Haec patitor aliquis sibi fieri! Sed ne unus quidem homo hoc supplicium nisi invitus patietur, sensu enim praeditus est et ratione; at lapis patitur, sensu enim caret. Non sane sensum eius evincitis. Ac de eo, quod Christiani diis huiusmodi in servitutem redacti non sunt, multa quidem et alia dicere possem; si cui tamen non videantur haec sufficere, supervacaneum arbitror et plura dicere.

III. Deinceps autem de eo quod non idem cultus divinus iis est atque Iudaeis puto te maxime cupidum esse audiendi. Iudaei igitur, si quidem abstinent hoc supradicto cultu et ut deum unum omnium venerari dominumque existimare volunt [,recte sentiunt]; si simili tamen modo quo supradicti hoc cultu eum prosequuntur, in errore versantur. Nam quae Gentiles, sensus expertibus et surdis offerentes, dementiae dant argumentum, ea hi, deo tamquam indigenti praebere putantes, stultitiam forte potius existiment, non divinum cultum. Qui enim fecit coelum et terram et omnia quae in iis sunt, atque omnibus nobis ea suppeditat quibus indigemus, ipse nullo horum indiget quae ipse iis praebet qui putant se [ei] dare. Sane qui per sanguinem et nidorem et holocausta se facere ei sacrificia putant, hisque

10. Οὐκ οὖν πλ.] οὐκοῦν τὴν αἰ-
σθησιν * ἐλέγχετε.

11. καὶ] καί.

12. τὸ πλείω λέγειν] τὸ * λέγειν.
13. ὥς] εἰς.

καὶ κρίσης καὶ δλοκαντωμάτων ἐπιτελεῖν οἰόμενοι, καὶ ταύταις ταῖς τιμαῖς αὐτὸν γεραίρειν, οὐδὲν μοι δοκοῦσι διαφέρειν ¹⁴ τῶν εἰς τὰ κωφὰ τὴν αὐτὴν ¹⁵ ἐνδεικνυμένων φιλοτιμίαν, ¹⁶ τὰ μὴ δυνάμενα τῆς τιμῆς ¹⁷ μεταλαμβάνειν.

IV. Ἀλλὰ μὴν τό γε περὶ τὰς βρώσεις αὐτῶν ψοφοδεὲς καὶ τὴν περὶ τὰ σάββατα δεισιδαιμονίαν καὶ τὴν τῆς περιτομῆς ἀλαζονείαν καὶ τὴν τῆς νηστείας καὶ νουμηνίας εἰρωνείαν, καταγέλαστα καὶ ¹⁸ οὐδενὸς ἄξια λόγου, νομίζω σε ¹⁹ χρῆζειν παρ' ἐμοῦ μαθεῖν. Τό τε γὰρ τῶν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ κτισθέντων εἰς χρῆσιν ἀνθρώπων ἃ μὲν ὡς καλῶς κτισθέντα παραδέχεσθαι, ἃ δ' ὡς ἄχρηστα καὶ περισσὰ παραιτεῖσθαι, πῶς ²⁰ θέμις ἐστι; Τὸ δὲ καταψεύδεσθαι Θεοῦ, ὡς κωλύοντος ἐν τῇ τῶν σαββάτων ἡμέρᾳ καλόν τι ποιεῖν, πῶς οὐκ ἀσεβές; Τὸ δὲ καὶ τὴν μείωσιν τῆς σαρκὸς μαρτύριον ἐκλογῆς ἀλαζονεύεσθαι, ὡς διὰ τοῦτο ἐξαιρέτως ἡγαπημένους ὑπὸ Θεοῦ, πῶς οὐ χλεύης ἄξιον; Τὸ δὲ παρεδρεύοντας αὐτοὺς ἄστροις καὶ σελήνῃ ²¹ τὴν παρατήρησιν ²² τῶν μηνῶν καὶ τῶν ἡμερῶν ποιεῖσθαι, καὶ τὰς οἰκονομίας Θεοῦ καὶ τὰς τῶν καιρῶν ἀλλαγὰς ²³ καταδιακρίνειν πρὸς τὰς αὐτῶν ὁρμὰς, ἃς μὲν εἰς ἑορτάς, ἃς δὲ εἰς πένθη, τίς ἂν Θεοσεβείας καὶ οὐκ ἀφροσύνης πολὺ πλεον ἡγήσεται τὸ δεῖγμα; Τῆς μὲν οὖν κοινῆς εἰκαιότητος καὶ ἀπάτης καὶ τῆς Ἰουδαίων πολυπραγμοσύνης καὶ ἀλαζονείας ²⁴ ὅτι ὁρθῶς ἀπέχονται Χριστιανοί, ἀρκούντως σε νομίζω μεμαθηκέναι· τὸ δὲ τῆς ἰδίας αὐτῶν Θεοσεβείας μυστήριον μὴ προσδοκίης δύνασθαι παρὰ ἀνθρώπου μαθεῖν.

V. Χριστιανοὶ γὰρ οὔτε γῆ οὔτε φωνῇ οὔτε ἔθεσι διακεκριμένοι τῶν λοιπῶν εἰσιν ἀνθρώπων. Οὔτε γὰρ πον πόλεις ἰδίας κατοικοῦσιν, οὔτε διαλέκτῳ τινὶ παρηλλαγμένῃ χρῶνται, οὔτε βίον παράσημον ἀσκοῦσιν. Οὐ μὴν ἐπινοῖα τινὶ καὶ φροντίδι πολυπραγμόνων ἀνθρώπων ²⁵ μάθημα τοῦτ' αὐτοῖς ἐστὶν εἰρημένον, οὐδὲ δόγματος ἀνθρωπίνου προεστᾶσιν, ὥσπερ ἔνιοι. Κατοικοῦντες δὲ πόλεις ἐλληνίδας τε καὶ βαρβάρους, ὡς ἕκαστος ἐκκληρώθη, ²⁶ καὶ τοῖς ἐγχωρίοις ἔθεσιν ἀκολουθοῦντες, ἐν τε ἐσθῆτι καὶ διαίτῃ καὶ τῷ λοιπῷ βίῳ, θαυμαστὴν καὶ ὁμολογουμένως παράδοξον ἐνδείκνυνται τὴν κατάστασιν τῆς ἐαυτῶν πολιτείας. Πατρίδας οἰκοῦσιν ἰδίας, ἀλλ' ὡς πάροικοι· μετέχουσι πάντων ὡς πολῖται, καὶ πάνθ' ὑπομένουσιν ὡς ξένοι· πᾶσα ξένη πατρίς ἐστὶν αὐτῶν, καὶ πᾶσα πατρίς ξένη. Γαμοῦσιν ὡς πάντες· τεκνογο-

14. τῶν εἰς τὰ] τῶν * τὰ.

15. ἐνδεικνυμένων] ἐνδεικνυμένοις.

16. τὰ μὴ δυνάμενα] τῶν μὴ δυνάμενων.

17. μεταλαμβάνειν] μεταλαμβάνειν. τὸ δὲ δοκεῖν τινα παρέχειν τῷ μηδενὸς προσδεομένῳ.

18. οὐδενός] οὐδέν.

honoribus eum ornare, nihil mihi videntur ab iis differre qui sensu carentibus eandem praestant munificentiam, quae non possunt honorem percipere.

IV. At vero eorum circa cibos timiditatem et circa sabbata superstitionem et circa circumcisionem iactantiam et circa ieiunium ac novilunium simulationem, quae ridicula sunt et nulla memorazione digna, arbitror te necesse habere a me discere. Etenim eorum quae a deo in usum hominum creata sunt alia quidem tamquam bene creata admittere, alia autem ut inutilia et supervacanea recusare, quomodo fas est? Porro de deo mentiri, vetare eum sabbati die boni aliquid facere, quomodo non impium est? Tum etiam de imminutione carnis tamquam electionis testimonio gloriari, quasi ob eam rem eximie dilecti sint a deo, quomodo non derisione dignum est? Denique eos, adsidentes stellis et lunae, observationem mensium et dierum instituere, et ordinationes dei ac temporum vicissitudines distribuere pro suo arbitratu, alias quidem ad festos dies, alias vero ad luctus, quis divini cultus et non dementiae multo magis existimabit argumentum? Communi igitur vanitate et errore atque Iudaeorum curiositate et iactantia recte abstinere Christianos, abunde te didicisse existimo: sed divini cultus iis proprii mysterium ne speres te posse ab homine ullo doceri.

V. Christiani enim neque regione neque sermone neque institutis distincti a reliquis sunt hominibus. Nam neque civitates proprias incolunt, neque sermone quodam insolito utuntur, neque vitam insignitam degunt. Neque vero cogitatione quadam et sollicitudine curiosorum hominum disciplina haec iis est nuntiata, neque dogmati humano patrocinantur, sicut nonnulli. Incolentes autem gentiles et iudaicas civitates, prout cuiusque sors tulit, et indigenarum instituta sequentes, in vestitu victuque ac reliquo vivendi genere, mirabilem et omnium consensu incredibilem proponunt statum suae vitae. Patrias habitant proprias, sed tamquam inquilini; omnia cum aliis communia habent tamquam cives, et omnia patiuntur tamquam peregrini; omnis peregrina regio patria est eorum, et omnis patria peregrina. Uxores ducunt ut omnes: liberos procreant, sed non abiiciunt recens natos;

19. *χορήζειν*] *χορήζειν*.

20. *θέμις*] *οὐ θέμις*.

21. *τῇν*] Omissum.

22. *τῶν μνησὶν καὶ*] *τῶν μ ** *καὶ*.

23. *καταδιαίρειν πρὸς*] *κατὰ ** *πρὸς*.

24. *ὅτι*] Omissum.

25. *μάθημα*] *μαθήματι*.

26. *καὶ*] *ἐν*.

νοῦσιν, ἀλλ' οὐ ῥίπτουσι τὰ γεννώμενα· τράπεζαν κοινήν παρατίθενται, ἢ ἀλλ' οὐ κοινήν. Ἐν σαρκὶ τυγχάνουσιν, ἀλλ' οὐ κατὰ σάρκα ζῶσιν· ἐπὶ γῆς διατρίβουσιν, ἀλλ' ἐν οὐρανῷ πολιτεύονται· πείθονται τοῖς ὠρισμένοις νόμοις, καὶ τοῖς ἰδίοις βλοῖς νικῶσι τοὺς νόμους. Ἀγαπῶσι πάντας, καὶ ὑπὸ πάντων διώκονται. Ἀγνοοῦνται, καὶ κατακρίνονται· θανατοῦνται, καὶ ζωοποιοῦνται. Πτωχεύουσι, καὶ πλουτίζουσι πολλούς· πάντων ὑστεροῦνται, καὶ ἐν πᾶσι περισσεύουσιν. Ἀτιμαῦνται, καὶ ἐν ταῖς ἀτιμίαις δοξάζονται· βλασφημοῦνται, καὶ δικαιοῦνται. Λοιδοροῦνται, καὶ εὐλογοῦσιν· ὑβρίζονται, καὶ τιμῶσιν. Ἀγαθοποιούντες ὡς κακοὶ κολάζονται· κολαζόμενοι χαίρουσιν ὡς ζωοποιούμενοι. Ὑπὸ Ἰουδαίων ὡς ἀλλόφυλοι πολεμοῦνται, καὶ ὑπὸ Ἑλλήνων διώκονται· καὶ τὴν αἰτίαν τῆς ἐχθρας· εἰπεῖν οἱ μισοῦντες οὐκ ἔχουσιν.

VI. Ἀπλῶς δ' εἰπεῖν· ὅπερ ἔστιν ἐν σώματι ψυχῇ, τοῦτ' εἰσὶν ἐν κόσμῳ Χριστιανοί. Ἐσπαρται κατὰ πάντων τῶν τοῦ σώματος ἡμελῶν ἡ ψυχὴ· καὶ Χριστιανοὶ κατὰ τὰς τοῦ κόσμου πόλεις. Οἶκελ μὲν ἐν τῷ σώματι ψυχῇ, οὐκ ἔστι δὲ ἐκ τοῦ σώματος· καὶ Χριστιανοὶ ἐν κόσμῳ οἰκοῦσιν, οὐκ εἰσὶ δὲ ἐκ τοῦ κόσμου. Ἀόρατος ἡ ψυχὴ ἐν ὁρατῷ φρουρεῖται τῷ σώματι· καὶ Χριστιανοὶ γινώσκονται ²⁷ μὲν ὄντες ἐν τῷ κόσμῳ, ἀόρατος δὲ αὐτῶν ἡ Θεοσέβεια μένει. Μισεῖ τὴν ψυχὴν ἡ σὰρξ καὶ πολεμεῖ μηδὲν ἀδικουμένη, διότι ταῖς ἡδοναῖς κωλύεται χρῆσθαι· μισεῖ καὶ Χριστιανούς ὁ κόσμος μηδὲν ἀδικούμενος, ὅτι ταῖς ἡδοναῖς ἀντιτάσσονται. Ἡ ψυχὴ τὴν μισοῦσαν ἀγαπᾷ σάρκα καὶ τὰ μέλη· καὶ Χριστιανοὶ τοὺς μισοῦντας ἀγαπῶσιν. Ἐγκλείσται μὲν ἡ ψυχὴ τῷ σώματι, συνέχει δὲ αὐτὴ τὸ σῶμα· καὶ Χριστιανοὶ κατέχονται μὲν ὡς ἐν φρουρᾷ τῷ κόσμῳ, αὐτοὶ δὲ συνέχουσι τὸν κόσμον. Ἀθάνατος ἡ ψυχὴ ἐν θνητῷ σκηνώματι κατοικεῖ· καὶ Χριστιανοὶ παροικοῦσιν ἐν φθαρτοῖς, τὴν ἐν οὐρανοῖς ἀφθαρσίαν προσδεχόμενοι. Κακουργουμενὴ σιτοῖς καὶ ποτοῖς ἡ ψυχὴ βελτιοῦται· καὶ Χριστιανοὶ κολαζόμενοι κατ' ἡμέραν πλεονάζουσι μᾶλλον. Εἰς τοσαύτην αὐτοὺς τάξιν ἔθετο ὁ Θεός, ἣν οὐ θεμιτὸν αὐτοῖς παραιτήσασθαι.

VII. Οὐ γὰρ ἐπίγειον, ὡς ἔφην, εὔρημα τοῦτ' αὐτοῖς παρεδόθη, οὐδὲ θνητὴν ἐπίνοιαν φυλάσσειν οὕτως ἀξιούσιν ἐπιμελῶς, οὐδὲ ἀνθρωπίνων οἰκονομίαν μυστηρίων πιπίστευνται. Ἀλλ' αὐτὸς ²⁸ ἀληθῶς ὁ παντοκράτωρ καὶ παντοκτίστης καὶ ἀόρατος Θεός, αὐτὸς ἀπ' οὐρανῶν τὴν ἀλήθειαν καὶ τὸν λόγον τὸν ἅγιον καὶ ἀπερινόητον ἀνθρώποις ²⁹ ἐνίδρυσε καὶ ἐγκατεστήριξε ταῖς καρδίαις αὐ-

27. ἀλλ' οὐ κοινήν] ἀλλ' * κοινήν.

28. μὲν ὄντες] μένοντες.

mensam communem appolunt, sed non pollutam. In carne sunt, sed non secundum carnem vivunt; in terra commorantur, sed in coelo civitatem suam habent; obsequuntur legibus constitutis, et suo vitae genere superant leges. Amant omnes, et omnes eos persequuntur. Ignorantur, et condemnantur; morte afficiuntur, et vivificantur. Pauperes sunt, et ditant multos; omnibus rebus indigent, et omnia iis redundant. Dedecorantur, et inter dedecora gloria afficiuntur; eorum fama laceratur, et probi habentur. Obiurgantur, et benedicunt; contumeliose tractantur, et honorem deferunt. Quum probum faciant, tamquam improbi puniuntur; dum puniuntur, gaudent tamquam vivificantur. Iudaei adversus eos tamquam alienigenas bellum gerunt, et Gentiles eos persequuntur: atque causam inimicitiarum dicere osores nequeunt.

VI. Ut autem simpliciter dicam: quod est in corpore anima, hoc sunt in mundo Christiani. Dispersa est per omnia corporis membra anima: et Christiani per mundi civitates [dispersi sunt]. Habitat quidem in corpore anima, sed non est e corpore: et Christiani in mundo habitant, sed non sunt e mundo. Invisibilis anima in visibili custoditur corpore: et Christiani animadvertuntur quidem in mundo commorantes, sed invisibilis est divinus eorum cultus. Odio et bello animam caro prosequitur nulla affecta iniuria, quia voluptatibus frui prohibetur: odio prosequitur et Christianos mundus nulla affectus iniuria, quia voluptatibus repugnant. Anima carnem amat, quae ipsam odit, et membra: et Christiani osores amant. Inclusa quidem est anima corpore, sed ipsa continet corpus: et Christiani detinentur quidem in mundo tamquam in custodia, sed ipsi continent mundum. Immortalis anima in mortali tabernaculo habitat: et Christiani tamquam inquilini incolunt corruptioni obnoxia, coelestem incorruptibilitatem exspectantes. Anima cibus et potionibus male tractata fit melior: et Christiani supplicio affecti quotidie magis crescant. In tanta eos statione posuit deus, quam nefas est iis defugere.

VII. Non enim terrenum, ut dixi, inventum hoc iis traditum est, neque mortalem cogitationem tam accurate custodiendam sibi censeant, neque humanorum mysteriorum oeconomia iis commissa est. Sed ipse vere omnium regnator et omnium conditor et invisibilis deus, ipse e coelis veritatem et logon sanctum et incomprehensibilem inter homines locavit et cordibus eorum infixit: non, quemadmodum aliquis con-

29. ἀληθῶς] Omissum.

30. ἐνιδρῶσε] ἐνιδρύεται.

τῶν· οὐ, καθάπερ ἂν τις εἰκάσειεν, ἀνθρώποις ὑπηρετήν τινα πέμπας ἢ ἄγγελον ἢ ἄρχοντα ἢ τινα τῶν διεπόντων τὰ ἐπίγεια ἢ τινα τῶν πεπιστευμένων τὰς ἐν οὐρανοῖς διοικήσεις, ἀλλ' αὐτὸν τὸν τεχνίτην καὶ δημιουργὸν τῶν ὅλων, ᾧ τοὺς οὐρανοὺς ἔκτισεν, ᾧ τὴν θάλασσαν ἰδίῳις ὕροις ἐνέκλεισεν, οὗ τὰ μυστήρια πιστῶς πάντα φυλάσσει τὰ στοιχεῖα, παρ' οὗ τὰ μέτρα τῶν τῆς ἡμέρας δρόμων εἴληφε φυλάσσειν ³¹ ὁ ἥλιος, ᾧ πειθαρχεῖ ³² ἡ σελήνη νυκτὶ φαίνειν κελεύοντι, ᾧ πειθαρχεῖ τὰ ἄστρα τῷ τῆς σελήνης ἀκολουθοῦντα δρόμῳ, ᾧ πάντα διατέτακται καὶ διώρισται καὶ ὑποτέτακται, οὐρανοὶ καὶ τὰ ἐν ³³ τοῖς οὐρανοῖς, γῆ καὶ τὰ ἐν τῇ γῇ, θάλασσα καὶ τὰ ἐν τῇ θαλάσῃ, πῦρ, ἀήρ, ἄβυσσος, τὰ ἐν ὕψει, τὰ ἐν βάθει, τὰ ἐν τῷ μεταξύ. Τοῦτον πρὸς αὐτοὺς ἀπέστειλεν. Ἄρα γε, ὡς ἀνθρώπων ἂν τις λογίσαιτο, ἐπὶ τυραννίδι καὶ φόβῳ καὶ καταπλήξει; ³⁴ Οὐ μὲν οὖν· ἀλλ' ἐν ἐπιεικείᾳ, πραΰτητι. Ὡς βασιλεὺς πέμπων υἱὸν βασιλέα ἐπεμψεν, ὡς θεὸν ἐπεμψεν, ὡς πρὸς ἀνθρώπους ἐπεμψεν, ὡς σώζων ἐπεμψεν, ὡς πείθων, οὐ βιάζομενος· βία γὰρ οὐ πρόσεστι τῷ θεῷ. Ἐπεμψεν ὡς καλῶν, οὐ διώκων· ἐπεμψεν ὡς ἀγαπῶν, οὐ κρίνων. Πέμπει γὰρ αὐτὸν κρίνοντα· καὶ τίς αὐτοῦ τὴν παρουσίαν ³⁵ ὑποστήσεται; * [Οὐχ ὀρᾷς] παραβαλλομένους θηρίους, ἵνα ἀρνήσωνται τὸν κύριον, καὶ μὴ νικαμένους; Οὐχ ὀρᾷς, ὅσῳ πλείονες ³⁶ κολάζονται, τοσοῦτω πλεονάζοντας ἄλλους; Ταῦτα ἀνθρώπου οὐ δοκεῖ τὰ ἔργα, ταῦτα δύναμις ἐστὶ θεοῦ· ταῦτα τῆς παρουσίας αὐτοῦ δειγμάτων.

VIII. Τίς γὰρ ὅλως ἀνθρώπων ἡπίστατο, τί ποτ' ³⁷ ἔστι θεός, πρὶν αὐτὸν ἔλθειν; ³⁸ Ἡ τοὺς κενούς καὶ ληρώδεις ἐκείνων λόγους ἀποδέχῃ τῶν ἀξιοπίστων φιλοσόφων, ὧν οἱ ³⁹ μὲν τινες πῦρ ἔφασαν εἶναι τὸν θεόν (οὗ μέλλουσι χωρῆσειν αὐτοί, τοῦτο καλοῦσι θεόν), οἱ δὲ ὕδωρ, οἱ δ' ἄλλο τι τῶν στοιχείων τῶν ἐκτισμένων ὑπὸ θεοῦ; Καίτοι γε, εἴ τις τούτων τῶν λόγων ⁴⁰ ἀπὸδεκτός ἐστι, δύναται ἂν καὶ τῶν λοιπῶν κτισμάτων ἐν ἑκάστῳ ὁμοίως ἀποφαίνεσθαι θεόν. Ἀλλὰ ταῦτα μὲν τερατεία καὶ πλάνη τῶν γοήτων ἐστίν. Ἀνθρώπων δὲ οὐδεὶς οὔτε εἶδεν οὔτε ἐγνώρισεν· αὐτὸς δὲ ἑαυτὸν ἐπέδειξεν. Ἐπέδειξε δὲ διὰ πίστεως, ἥ μόνῃ θεὸν ἰδεῖν συγκεχώρηται. Ὁ γὰρ δεσπότης καὶ δημιουργὸς τῶν ὅλων θεός, ὁ ποιήσας τὰ πάντα καὶ κατὰ τάξιν διακρίνας, οὐ μόνον φιλόανθρωπος ἐγένετο, ἀλλὰ καὶ μακρόθυμος. Ἀλλ' οὗτος ἦν μὲν αἰ τοιοῦτος καὶ ἔστι καὶ ἔσται, χρηστὸς καὶ ἀγαθὸς καὶ ἀόρ-

31. ὁ ἥλιος] Omissum.

32. ἡ] Omissum.

33. τοῖς] Omissum.

34. Οὐ μὲν οὖν] οὐ μὲν οὖν.

35. ὑποστήσεται κτλ.] ὑποστήσεται
* παραβαλλομένους θηρίους.

iicere possit, hominibus ministrum aliquem mittens aut angelum aut principem aut aliquem eorum qui terrena gubernant aut aliquem eorum quibus cura rerum in coelis administrandarum commissa est, sed ipsum artificem et opificem omnium: quo coelos condidit, quo mare suis terminis inclusit, cuius mysteria fideliter omnia observant sidera: a quo mensuras diurnorum cursuum accepit observandas sol, qui obtemperat luna iubenti eam nocti lucere, cui obtemperant stellae cursum lunae sequentes: a quo omnia disposita et limitibus circumscripta et [hominibus] subiecta sunt, coeli et quae in coelis, terra et quae in terra, mare et quae in mari: ignis, aër, abyssus: quae in summo, quae in imo, quae in medio sunt. Hunc ad eos misit. An, ut hominum aliquis cogitare possit, tyrannidis exercendae et terroris incutiendi causa? Minime vero: sed in clementia, lenitate. Ut rex mittens filium regem [eum] misit, ut deum misit, ut ad homines misit, ut servans misit, ut persuadens, non violentiam adhibens; violentia enim non inest deo. Misit ut vocans, non persequens; misit ut amans, non iudicans. Mittet enim eum iudicantem: et quis eius adventum sustinebit? * [Nonne vides] obiectos feris, ut abnegent dominum, et non victos? Nonne vides, quanto plures supplicio afficiuntur, tanto crescere alios? Haec ab homine [aliquo] non videntur fieri, haec sunt dei potentia: haec adventus eius sunt argumenta.

VIII. Quis enim omnino hominum norat, qui tandem esset deus, priusquam ipse venerat? An vana et nugacia dicta approbas istorum fide [scilicet] dignorum philosophorum, quorum alii ignem dixerunt esse deum (ad quod profecturi sunt ipsi, id deum vocant), alii aquam, alii aliud ex elementis creatis a deo? Atqui, si quid horum dictorum approbatione dignum est, possit etiam reliquarum rerum creatarum una quaeque similiter se declarare deum. Verum haec sunt prodigiosa mendacia et imposturae praestigatorum. Hominum vero quisquam neque vidit [eum] neque notum fecit: sed ipse sese ostendit. Ostendit autem [se] per fidem, cui soli deum videre concessum est. Nam dominus et opifex omnium deus, qui omnia fecit et suo ordine disposuit, non solum hominum amans fuit, verum etiam patiens. Sed hic erat quidem semper talis et est et erit, benignus et bonus et irae expers et verax, et quidem solus bonus est; postquam autem mente

36. κολάζονται] κολάζοντες.

37. ἔστι] ἐστὶ.

38. Η] ἦ.

39. μὲν τινες πῦρ] μὲν * πῦρ.

40. ἀποδεκτός] ἀποδεκτός.

γητος καὶ ἀληθῆς, καὶ μόνος ἀγαθός ἐστιν· ἐννοήσας δὲ μεγάλην καὶ ἄφραστον ἐννοίαν ⁴¹ταύτην ἐκοινώσατο μόνῳ τῷ παιδί. Ἐν ὅσῳ μὲν οὖν κατεῖχεν ἐν μυστηρίῳ καὶ διетήρει τὴν σοφὴν αὐτοῦ βουλήν, ἀμελεῖν ἡμῶν καὶ ἀφροντιστεῖν ἐδόκει· ἐπεὶ δὲ ἀπεκάλυψε διὰ τοῦ ἀγαπητοῦ παιδὸς καὶ ἐφανέρωσε τὰ ἐξ ἀρχῆς ἡτοιμασμένα, πάνθ' ὅσα παρέσχεν ἡμῖν, καὶ μετασχεῖν ⁴²τῶν εὐεργεσιῶν αὐτοῦ καὶ ⁴³ἰδεῖν καὶ ποιῆσαι. Τίς ἂν πώποτε πρόσεδόκησεν ἡμῶν; Πάντ' οὖν ἥδει παρ' ἑαυτῷ σὺν τῷ παιδί οἰκονομικῶς.

IX. Μέχρι μὲν οὖν τοῦ πρόσθεν χρόνου εἶασεν ἡμᾶς ὡς ἐβουλόμεθα ἀτάκτοις φοραῖς φέρεσθαι, ἡδοναῖς καὶ ἐπιθυμίαις ⁴⁴ἀπαγομένους, οὐ πάντως ἐφηδόμενος τοῖς ἁμαρτήμασιν ἡμῶν, ἀλλ' ἀνεχόμενος, οὐδὲ τῷ τότε τῆς ἀδικίας καιρῷ συνευδοκῶν, ἀλλὰ τὸν ⁴⁵νῦν τῆς δικαιοσύνης δημιουργῶν, ἵνα ἐν τῷ τότε χρόνῳ ἐλεγχθέντες ἐκ τῶν ἰδίων ἔργων ἀνάξιοι ζωῆς νῦν ὑπὸ τῆς τοῦ Θεοῦ χρηστότητος ἀξιωθῶμεν, καὶ τὸ καθ' ἑαυτοὺς φανερώσαντες ἀδύνατον εἰσελθεῖν εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ τῇ δυνάμει τοῦ Θεοῦ δυνατοὶ γενηθῶμεν. Ἐπεὶ δὲ πεπλήρωτο μὲν ἡ ἡμετέρα ἀδικία, καὶ τελείως πεφανέρωτο ὅτι ὁ ⁴⁶μισθὸς αὐτῆς κόλασις καὶ θάνατος προσεδοκάτο, ἦλθε δὲ ὁ καιρὸς, ὃν Θεὸς προέθετο λοιπὸν φανερώσαι τὴν ἑαυτοῦ χρηστότητα καὶ δύναμιν, ⁴⁷ὡς τῆς ὑπερβαλλούσης φιλανθρωπίας μία ⁴⁸ἀγάπη τοῦ Θεοῦ, οὐκ ἐμίσησεν· ἡμᾶς οὐδὲ ἀπώσατο οὐδὲ ἐμνησικακήσεν, ⁴⁹ἀλλὰ ἐμακροθύμησεν, αὐτὸς τὸν ἴδιον υἱὸν ἀπέδοτο λύτρον ὑπὲρ ἡμῶν, τὸν ἅγιον ὑπὲρ ⁵⁰τῶν ἀνόμων, τὸν ἁκακίον ὑπὲρ τῶν κακῶν, τὸν δικαίον ὑπὲρ τῶν ἀδικῶν, τὸν ἀφθαρτον ὑπὲρ τῶν φθαρτῶν, τὸν ἀθάνατον ὑπὲρ τῶν θνητῶν. Τί γὰρ ἄλλο τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν ἡδυνήθη καλύψαι ἢ ἐκείνου δικαιοσύνης; Ἐν τίνι δικαιώθῃναι δυνατόν τοὺς ἀνόμους ἡμᾶς καὶ ἀσεβεῖς ἢ ἐν μόνῳ τῷ νῦν τοῦ Θεοῦ; Ὡς τῆς γλυκεῖας ἀνταλλαγῆς, ὡς τῆς ἀνεξιχνίαστου δημιουργίας, ὡς τῶν ἀπροσδοκῆτων εὐεργεσιῶν ἵνα ἀνομία μὲν πολλῶν ἐν δικαίῳ ἐνὶ κρυβῇ, δικαιοσύνη δὲ ἐνὸς πολλοὺς ἀνόμους δικαιώσῃ. Ἐλέγξας οὖν ἐν μὲν τῷ πρόσθεν χρόνῳ τὸ ἀδύνατον τῆς ἡμετέρας φύσεως εἰς τὸ τυχεῖν ζωῆς, νῦν δὲ τὸν σωτήρα δείξας δυνατόν σώζειν καὶ τὰ ἀδύνατα, ἐξ ἀμφοτέρων ἐβουλήθη πιστεῦειν ἡμᾶς τῇ χρηστότητι αὐτοῦ, αὐτὸν ἠγέλοθαι τροφέα, πατέρα, διδάσκαλον, σύμβουλον, ἱατρόν, νοῦν, φῶς, τιμὴν, δόξαν, ἰσχύν, ζωὴν, περὶ ἐνδύσεως καὶ τροφῆς μὴ μεριμνᾶν.

41. ταύτην] ἤν.

42. τῶν] Omissum.

43. ἰδεῖν καὶ ποιῆσαι. Τίς] ἰδεῖν * ἦσαι * τίς.

44. ἀπαγομένους] ἀγομένους.

45. νῦν] νῶν.

46. μισθὸς αὐτῆς κόλασις] μισθὸς * κόλασις.

concepit aliquid magnum et ineffabile, id communicavit cum solo filio. Quamdiu igitur in occulto retinebat et custodiebat sapiens suum consilium, negligere nos et non curare videbatur; postquam vero revelavit per dilectum filium et patefecit quae inde ab initio parata erant, omnia simul praebuit nobis: et frui beneficiis suis et [ipsum] videre atque [voluntati divinae convenienter] agere. Quis nostrum [haec] unquam exspectasset? Omnia igitur apud se sciebat unâ cum filio iuxta oeconomiam.

IX. Usque igitur ad superius tempus sivit nos secundum arbitrium nostrum inordinatis motibus ferri, voluptatibus et cupiditatibus a recta via abductos: non quod ullo modo gauderet peccatis nostris, sed [ea] tolerans, neque quod prius iniustitiae tempus approbaret, sed praesens iustitiae tempus creans: ut, postquam illo tempore convicti essemus e propriis operibus indigni esse vita, nunc dei benignitas nos ea dignaretur, et, postquam manifestum fecissemus nos ex eo quod in nobis est non posse ingredi in regnum dei, potentiâ dei id posse nobis daretur. Quum autem completa esset nostra iniustitia, et plene manifestum factum esset mercedem eius supplicium et mortem exspectari, advenissetque tempus, quod deus praestituerat ad suam deinceps benignitatem ac potentiam declarandam, quum ob immensam erga homines benevolentiam unicus sit amor dei, nos odio non habuit neque reiecit neque improbitatis nostrae memorem se ostendit, sed patiens fuit, ipse proprium filium dedit pretium redemptionis pro nobis, sanctum pro impiis, mali expertem pro malis, iustum pro iniustis, incorruptibilem pro corruptibilibus, immortalem pro mortalibus. Quid enim aliud peccata nostra potuit tegere quam illius iustitia? In quo iniqui nos et impii iustificari potuimus quam in solo filio dei? O dulcem permutationem, o impervestigabile artificium, o inexpectata beneficia: ut iniquitas quidem multorum in iusto uno abscondatur, iustitia autem unius multos impios iustificet! Quum igitur superiori tempore nos convicisset non posse nostram indolem consequi vitam, nunc autem servatorem ostendisset qui servare potest ea etiam quae servari non poterant, utraque re voluit nos benignitati suae fidem habere, ipsum existimare altorem, patrem, magistrum, consiliarium, medicum, mentem, lucem, honorem, gloriam, robur, vitam, de vestitu et victu sollicitos non esse.

47. ὡς τῆς ὑπερβαλλούσης] ὡς * ὑπερβαλλούσης.

48. ἀγάπη τοῦ Θεοῦ, οὐκ] ἀγάπη * οὐκ.

49. ἀλλὰ μακροθύμησεν, αὐτὸς] ἀλλὰ

μακροθύμησεν, ἠνέσχετο, λέγων αὐτὸς, τὰς ἡμετέρας ἁμαρτίας ἀνεδέξατο, αὐτὸς.

* 50. τῶν] Omissum.

X. Ταύτην καὶ σὺ τὴν πίστιν ἔαν ⁵¹ποθήσῃς, καὶ λάβῃς πρῶτον μὲν ἐπίγνωσιν ⁵²πατρὸς. Ὁ γὰρ Θεὸς τοὺς ἀνθρώπους ἠγάπησε, δι' οὓς ἐποίησε τὸν κόσμον, οἷς ὑπέταξε πάντα τὰ ⁵³ἐν τῇ γῇ, οἷς λόγον ἔδωκεν· οἷς νοῦν, οἷς μόνοις ⁵⁴ἄνω πρὸς αὐτὸν ὁρᾶν ἐπέτρεψεν, οὓς ἐκ τῆς ἰδίας εἰκόνης ἐπλασε, πρὸς οὓς ἀπέστειλε τὸν υἱὸν ⁵⁵αὐτοῦ τὸν μονογενῆ, οἷς τὴν ἐν οὐρανῷ βασιλείαν ἐπήγγελλετο, καὶ δώσει τοῖς ἀγαπήσασιν αὐτόν. ⁵⁶Ἐπιγνούς δὲ τίνος οἶε πληρωθήσεσθαι χαρᾶς; Ἡ πῶς ἀγαπήσεις τὸν οὐτως προαγαπήσαντά σε; Ἀγαπήσας δὲ μιμητὴς ἔσῃ αὐτοῦ τῆς χρηστότητος. Καὶ μὴ θαυμάσῃς εἰ δύναται μιμητὴς ἀνθρώπος γενέσθαι Θεοῦ. Δύναται Θέλοντος αὐτοῦ. Οὐ γὰρ τὸ καταδυναστεύειν τῶν πλησίον, οὐδὲ τὸ πλεόν ἔχειν βούλεσθαι τῶν ἀσθενεστέρων, οὐδὲ τὸ πλουτεῖν καὶ βιάζεσθαι τοὺς ὑποδεεστέρους, εὐδαιμονεῖν ἐστίν, οὐδὲ ἐν τούτοις δύναται τις μιμήσασθαι Θεόν· ἀλλὰ ταῦτα ἐκτὸς τῆς ἐκείνου μεγαλειότητος. Ἀλλ' ὅστις τὸ τοῦ πλησίον ἀναδέχεται βάρος, ὅς, ἐν ᾧ κρείσσων ἐστίν, ἕτερον τὸν ἐλαττούμενον εὐεργετῇ ἐθέλει, ⁵⁷ὅς, ἃ παρὰ τοῦ Θεοῦ λαβὼν ἔχει ταῦτα τοῖς ἐπιδομένοις χορηγῶν, Θεὸς γίνεται τῶν λαμβανόντων, οὗτος μιμητὴς ἐστὶ Θεοῦ. Τότε Θεάσῃ τυγχάνων ἐπὶ γῆς ὅτι Θεὸς ἐν οὐρανοῖς πολιτεύεται, τότε μυστήρια Θεοῦ λαλεῖν ἄρξῃ, τότε τοὺς κολαζομένους ἐπὶ τῷ μὴ θέλειν ἀρνήσασθαι Θεὸν καὶ ἀγαπήσεις καὶ θαυμάσεις, τότε τῆς ἀπάτης τοῦ κόσμου καὶ τῆς πλάνης καταγνώσῃ, ὅταν τὸ ἀληθῶς ἐν οὐρανῷ ζῇ ἐπίγνωσιν, ὅταν τοῦ δοκοῦντος ἐνθάδε θανάτου καταφρονήσῃς, ὅταν τὸν ὄντως θάνατον φοβηθῇς, ὃς φυλάσσεται τοῖς κατακριθεσομένοις εἰς ⁵⁸τὸ πῦρ τὸ αἰώνιον, ὃ τοὺς παραδοθέντας αὐτῷ μέχρι τέλους κολάσει· τότε τοὺς ὑπομένοντας ὑπὲρ δικαιοσύνης θαυμάσεις τὸ πῦρ ⁵⁹τὸ πρόσκαιρον, καὶ μακαρίσεις, ὅταν ἐκεῖνο τὸ πῦρ ἐπιγνῶς.

[XI. Οὐ ξένα ὁμιλῶ οὐδὲ παραλόγως ζητῶ, ἀλλὰ ἀποστόλων γερόμενος μαθητὴς γίνομαι διδάσκαλος ἐθνῶν· τὰ παραδοθέντα ἀξιόις ὑπηρετῶ γινομένοις ἀληθείας μαθηταῖς. Τίς γὰρ ὁρθῶς διδαχθεὶς καὶ λόγῳ ⁶⁰προσφιλεῖ γεννηθεὶς οὐκ ἐπιζητεῖ σαφῶς μαθεῖν τὰ διὰ λόγον δειχθέντα φανερώς μαθηταῖς, οἷς ἐφανέρωσεν ὁ λόγος φανεῖς, παρῳήσιγ λαλῶν, ὑπὸ ἀπίστων μὴ νοούμενος, μαθηταῖς δὲ διηγούμενος, οἷς, πιστοὶ λογισθέντες ὑπ' αὐτοῦ, ἔγνωσαν πατρὸς μυστήρια; Οὐ χάριν ἀπέστειλε λόγον, ἵνα κόσμῳ φανῇ· ὅς, ὑπὸ λαοῦ ἀτιμασθεὶς, διὰ ἀποστόλων κη-

51. ποθήσῃς] ποθής.

52. πατρός. Ο] π * δ.

53. ἐν τῇ γῇ, οἷς] ἐν * οἷς.

54. ἄνω] Omissum.

X. Hanc si tu quoque expetiveris fidem, etiam adipisceris primum quidem cognitionem patris. Deus enim homines dilexit, propter quos fecit mundum, quibus subiecit omnia quae in terra sunt, quibus rationem dedit quibus mentem, quibus solis sursum ad ipsum spectare permisit, quos ad suam imaginem formavit, ad quos misit filium suum unigenitum, quibus coeleste regnum promisit, et dabit iis qui ipsum dilexerunt. Postquam autem [illum] cognoveris, quanta existimas te impletum iri laetitia? Aut quantum diliges eum qui prior te ita dilexit? Quum autem coeperis diligere, imitator eris eius benignitatis. Ac ne mireris posse hominem esse imitatore dei. Potest eo volente. Non enim imperium in proximos exercere, neque velle potiori conditione esse quam infirmiores, neque divitem esse et vim inferre inferioribus, est beatum esse, neque in his potest quisquam imitari deum: sed haec sunt extra illius maiestatem. At quicumque proximi onus in se suscipit, qui, qua in re superior est, alium inferiorem beneficio afficere vult, qui, quae a deo accepta habet ea indigentibus suppedians, deus fit eorum qui accipiunt: is dei est imitator. Tunc perspicies in terra degens deum in coelis regnare, tunc mysteria dei loqui incipies, tunc eos qui puniuntur quod abnegare deum nolint et diliges et miraberis, tum imposturam mundi et errorem damnabis, quum vere in coelo vivere didiceris, quum eam quae hic mors esse censetur contemseris, quum veram mortem formidaveris, quae servatur iis qui damnabuntur ad ignem aeternum, qui sibi traditos usque ad finem supplicio afficiet; tunc miraberis qui pro iustitia patiuntur ignem temporarium, et beatos praedicabis, quum illum ignem cognoveris.

[XI. Non peregrina loquor neque ineptas quaestiones instituo, sed apostolorum factus discipulus fio doctor gentium: quae [mihi] tradita sunt iis subministro qui discipuli fiunt digni veritate. Quis enim recte edoctus et logo adamato genitus non studet accurate discere quae per logon ostensa sunt manifesto discipulis, quibus [ea] manifestavit logos conspicuus factus, libere loquens, ab incredulis non intellectus, discipulis autem enarrans, qui, fideles ab eo existimati, cognoverunt patris mysteria? Cuius rei gratia misit logon, ut mundo appareret:

55. αὐτοῦ] αὐτοῦ.

56. ὅς, ἃ] ὅσα.

57. τὸ] Omissum.

58. τὸ πρόσκαιρον, καὶ μακαρίσεις]
το * μακαρίσεις.

59. προσφιλεῖ] προσφιλ * εἰ.

ρυχθείς, ὑπὸ ἐθνῶν ἐπιστεύθη. Οὗτος ὁ ἀπ' ἀρχῆς, ὁ καινὸς φανεῖς, ⁶⁰καὶ παλαιὸς εὐρεθεῖς, καὶ πάντοτε νέος ἐν ἁγίων καρδίαις γεννώμενος. Οὗτος ὁ αἰεὶ, σήμερον νύδς λογισθεῖς· δι' οὗ πλουτίζεται ἡ ἐκκλησία, καὶ χάρις ἀπλουμένη ἐν ἁγίοις πληθύνεται, παρέχουσα νοῦν, φανεροῦσα μυστήρια, διαγγέλλουσα καιρούς, χαίρουσα ἐπὶ πιστοῖς, ἐπιζητοῦσι δωρουμένη, οἷς ὅρια πίστεως οὐ θραύεται οὐδὲ ὅρια πατέρων παρορίζεται. Ἢτα φόβος νόμου ἄδεται, καὶ προφητῶν χάρις γινώσκεται, καὶ εὐαγγελίων πίσις ἰδρύται, καὶ ἀποστόλων παράδοσις φυλάσσεται, καὶ ἐκκλησίας χάρις σκιεῖται. Ἦν χάριν μὴ λυπῶν ἐπιγνώση ἢ λόγος ὀμιλεῖ, δι' ὧν βούλεται, ὅτε θέλει. Ὅσα γὰρ θελήματι τοῦ κελεύοντος λόγου ἐκινήθημεν ἐξεῖπεν μετὰ πόνον, ἐξ ἀγάπης τῶν ἀποκαλυφθέντων ἡμῖν γινόμεθα ὑμῖν κοινωνοί.

XII. Οἷς ἐντυχόντες καὶ ἀκούσαντες μετὰ σπουδῆς εἴσεσθε ὅσα παρέχει ὁ θεὸς τοῖς ἀγαπῶσιν ὁρθῶς, οἱ γενόμενοι παράδεισος τρυφῆς, πάγκαρπον ξύλον, εὐθαλοῦν, ἀνατέλλαντες ἐν ἑαυτοῖς, ποικίλοις καρποῖς κεκοσμημένοι. Ἐν γὰρ τούτῳ τῷ χωρίῳ ξύλον γνώσεως καὶ ξύλον ζωῆς πεφυτεύεται· ἀλλ' οὐ τὸ τῆς γνώσεως ἀναιρεῖ, ἀλλ' ἡ παρακοὴ ἀναιρεῖ. Οὐδὲ γὰρ ἄσχημα τὰ γεγραμμένα, ὡς θεὸς ἀπ' ἀρχῆς ξύλον ζωῆς ἐν μέσῳ παραδείσου ἐφύτευσε, διὰ γνώσεως ζωὴν ἐπιδεικνύς· ἢ μὴ καθαρώς χρησάμενοι οἱ ἀπ' ἀρχῆς πλάνη τοῦ ὅφους γεγύμνωται. Οὐδὲ γὰρ ζωὴ ἄνευ γνώσεως, οὐδὲ γνώσις ἀσφαλὴς ἄνευ ζωῆς ἀληθοῦς. Διὸ πλησίον ἑκάτερον πεφυτεύεται. Ἦν δύναμιν ἐνιδὼν ὁ ἀπόστολος, τὴν τε ἄνευ ἀληθείας προστάγματος εἰς ζωὴν ἀσκουμένην γνῶσιν μεμφόμενος, λέγει· Ἡ γνῶσις φυσιοῦ, ἡ δὲ ἀγάπη οἰκοδομεῖ. Ὁ γὰρ νομίζων εἰδέναι τι ἄνευ γνώσεως ἀληθοῦς, καὶ μαρτυρουμένης ὑπὸ τῆς ζωῆς, οὐκ ἔγνω, ὑπὸ τοῦ ὅφους πλανᾶται, ⁶¹μὴ ἀγαπήσας τὸ ζῆν· ὁ δὲ μετὰ φόβον ἐπιγνούς, καὶ ζωὴν ἐπιζητῶν, ἐπ' ἐλπίδι φυτεύει, καρπὸν προσδοκῶν. Ἦτω σοι καρδία γνῶσις, ζωὴ δὲ λόγος ἀληθείας, χωρούμενος. Οὗ ξύλον φέρων καὶ ⁶²καρπὸν αἰρῶν τρυγήσεις αἰεὶ τὰ παρὰ θεῷ ποθούμενα, ὧν ὅφιος οὐχ ἄπτεται οὐδὲ πλάνη συγχρωτίζεται· οὐδὲ εὖα φθίρεται, ἀλλὰ παρθένος πιστεύεται· καὶ σωτήριον δεικνύται, καὶ ἀπόστολοι συνετίζονται, καὶ τὸ κυρίου πάσχα προέρχεται, καὶ κηροὶ συνάγονται καὶ μετὰ κόσμον ⁶³ἀρμόζονται, καὶ διδασκῶν ἁγίους ὁ λόγος εὐφραίνεται, δι' οὗ πατὴρ δοξάζεται· ᾧ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν.]

60. καὶ παλαιὸς εὐρεθεῖς] καὶ * εὐρεθείς.

qui, a populo contemptus, per apostolos praedicatus, a gentibus creditus est. Hic ab initio fuit, novus apparuit, et vetus inventus est, et semper recens in sanctorum cordibus gignitur. Hic semper fuit, hodie filius habitus est; per quem datur ecclesia, et gratia expansa in sanctis amplificatur, praebens mentem, manifestans mysteria, adnuntiando tempora, gaudens super fidelibus, quaerentibus donans, quibus limites fidei non perfringuntur neque limites patrum transiliuntur. Deinde metus legis decantatur, et prophetarum gratia cognoscitur, et evangeliorum fides stabilitur, et apostolorum traditio custoditur, et ecclesiae gratia exsultat. Quam gratiam non contristans ea cognosces quae logos loquitur, per quos vult, quando ei lubet. Quaecumque enim voluntate iubentis logi excitati sumus ad eloquendum cum studio, ex dilectione eorum quae revelata nobis sunt vobiscum communicamus.

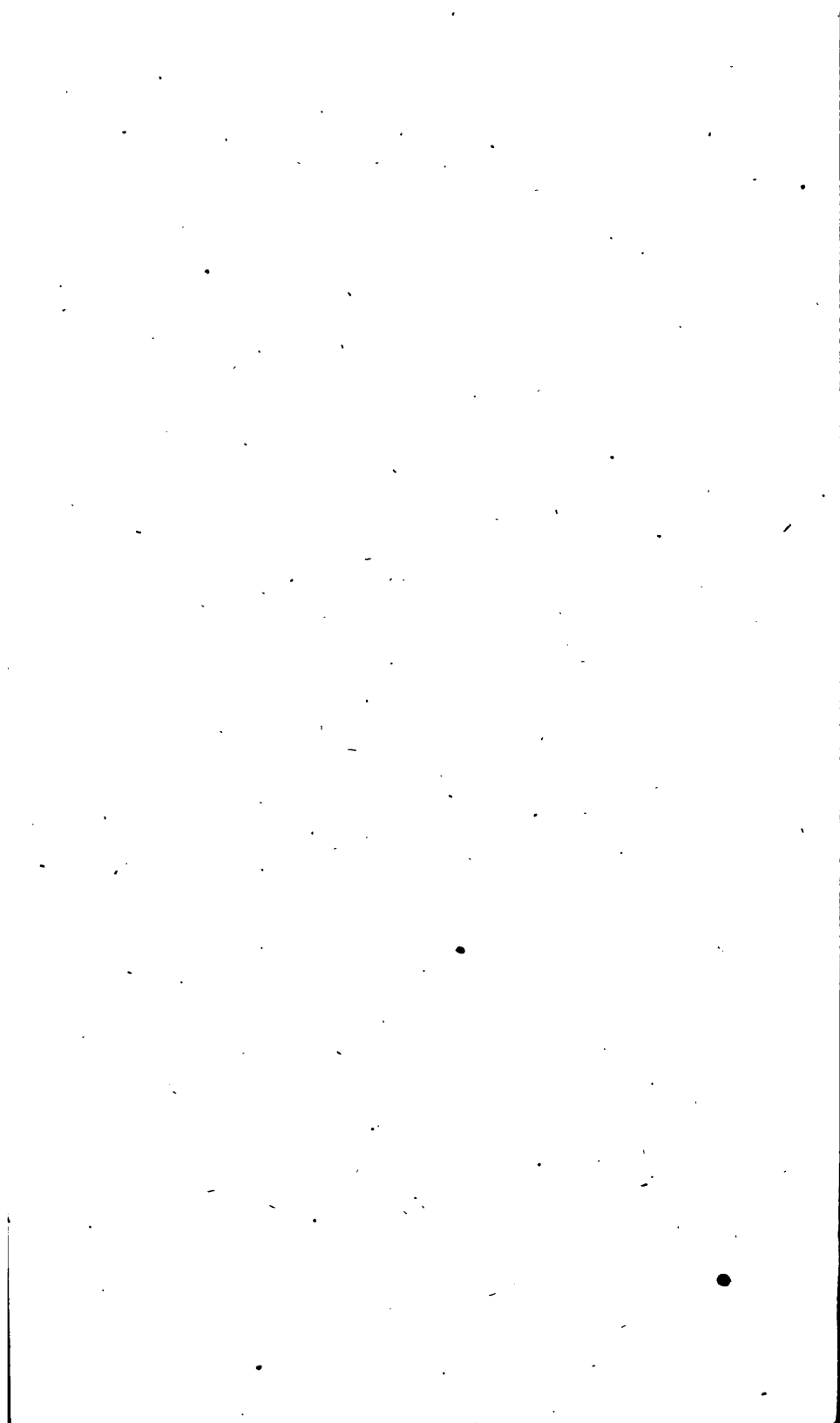
XII. Quae quum legeritis et audieritis studiose, scietis quaecumque praebet deus [ipsum] diligentibus recte, facti paradisi deliciarum, utpote qui fructuosam arborem, belle germinantem, produxeritis in vobis ipsis, variis fructibus ornati. In hoc enim loco arbor cognitionis et arbor vitae plantata fuit; verum non arbor, cognitionis interimit, sed inobedientia interimit. Neque enim sunt obscura quae scripta sunt, deum ab initio arborem vitae in medio paradisi plantasse, per cognitionem vitam ostendentem; qua quum pure usi non essent qui ab initio fuerunt impostura serpentis nudati fuerunt. Neque enim vita sine cognitione, neque cognitio tuta sine vita vera. Ideo in propinquo utraque plantata fuit. Quam vim quum perspexisset apostolus, cognitionem quae sine veritate mandati in vitam exercetur reprehendens, dicit: *Cognitio inflat, dilectio autem aedificat*. Qui enim putat se scire aliquid sine cognitione vera, et testimonio vitae comprobata, non cognitum habet, a serpente decipitur, quia vitam non dilexit; at qui cum timore cognitionem adeptus est, et vitam quaerit, in spe plantat, fructum exspectans. Esto tibi cor cognitio, vita autem sermo verus, qui recipitur. Cuius arborem ferens et fructum adipiscens metes semper quae apud deum desiderantur, quae serpens non attrahat neque impostura attingit; [tunc] neque Eva corrumpitur, sed virgo creditur: et salus ostenditur, et apostoli intelligentia instruuntur; et domini pascha progreditur, et cerei colliguntur ac decenter ordiuntur, et logos docens sanctos laetatur, per quem pater glorificatur: cui gloria in saecula. Amen.]

61. μή ἀγαπήσας] μ * ἀγαπήσας.

62. καρπὸν αἰῶν] καρπὸν * ρῶν.

63. ἀρμύζονται] ἀρμύζεται.

ADNOTATIONES.

I. ADNOTATIONES CRITICAE.

Inscriptionem Epistolae sic dedi ut est in codice Argentoratensi. Vide Prolegomena §. 1. Editi verbis πρὸς Διόγνητον praemittunt ἐπιστολή.

Caput I. Velus codex mstus Hetr. Stephani et apographon Beureri ante participium ὑπερεσπονδακότα particulam ὡς habent: quam ut prorsus inutilem Stephanus expunxit; neque in cod. Argent. invenitur. — Dubitat Stephanus an non auctor pro αὐτὸν τε κόσμον scripserit αὐτὸν τε τὸν κόσμον. Non muto codicum mstorum lectionem, retineri quum possit ideoque debeat. — Cod. Argent. non τίνα τὴν φιλοστ. sed τίνα τὴν φιλοστ. habet. In causa erroris est similis syllaba antecedens (τίνα) aut itacismus. — Codd. msti. et editi: ἐμοὶ μὲν εἰπεῖν οὕτως ὡς μάλιστα ἂν ἀκοῦσαι σε βελτίω γενέσθαι. H. e. (Maran.): „mihī quidem ut audiam in primis meliorem te esse factum.“ Verba autem corrupta esse nemo non videt. Itaque iam Stephanus et Boehlius ἀκούσαντα pro ἀκοῦσαι legi iusserunt. Eandem lectionem, cuius in translationibus quoque Epistolae germanicis ratio habetur, probavit W. A. van Hengel. Qui: „Obstat“, inquit, „infinitivo triplex argumentum. Participium nempe ἀκούσαντα requiritur, ut participio participium oppositum sit, aequae atque infinitivo infinitivus; ut derivata ab ἀκούω ad eundem Diognetum referri possint, quemadmodum derivata ab εἶπω eundem scriptorem spectant; ut denique sicut hoc utroque Epistolae scriptio, illo utroque Epistolae lectio significetur.“ Sed, ut equidem opinor, ex ἀκούσαντα non poterat a librariis ἀκοῦσαι effici. Quid igitur? Tota res expeditur, si certissima emendatione, mutatione paene nulla, pro ἂν particula, quae etiam a sequenti commatio abest, articulum τὸν reponamus et pro ἀκοῦσαι σε legamus ἀκούσαντα. Hoc modo verba τὸν ἀκούσαντα et τὸν εἰπόντα sibi invicem respondent, ut parallelismus membrorum perfectus sit omnibus partibus. — Pro σοὶ τε omnes editores, Stephani parentes auctoritati, propter praecedens ἐμοὶ μὲν existimarunt legendum esse σοὶ δέ, idque Hefeleus (edit. 2) textui obtrudit. Etsi non mala, tamen minime necessaria emendatio: saepenumero enim apud classicos quoque scriptores μὲν particulam excipit τε coniunctiva. Est scilicet legitima dictionis anacoluthia, de qua Handium in Dissert. II *De particula τε* p. 15 s. et Klotzium ad *Devar. De part. gr.* Vol. II. p. 659 s. consulas. Exemplum habes in *Epist. ad Zen. et Seren.* c. 3: *Λογίζεσθω μὲν γὰρ ὁ καλῶς ἀποφαινόμενος . . . ὃ τε ἀδικῶν κτλ. De resurr.* c. 6: *ἐν μὲν . . . καὶ τὸ* —. Pro τὸν ante εἰπόντα Boehlius mendose τῶν dedit.

Caput II. Boehlio placuit edere Ἄγε δέ pro Ἄγε δὴ. Idem cum editoribus prioribus καθάρως (c. iota subscr.) praebet. Aoristus ἐκάθηρα

inferiori aetate transiit in ἐκάθαρα (infin. καθάραι). Lobeck ad *Phryn.* p. 25. — Pro hellenistico imp. aor. ἴδε (codd. msti) Boehl., Hefel. (editt. 1. 2), Grenfell. perperam atticum ἰδέε scripserunt. Winer *Gramm. d. neutest. Sprachidioms* ed. 4. p. 49. — Sylburgius coniecit pro ἐρεῖτε legi posse αἶρεῖτε. Sed infra καλεῖτε clare respondet. Vid. Adnott. exegeticas. Iam Stephanus: „Miretur quis ἐρεῖτε in praesentis significatione et suspectum habeat; ut autem ipse non valde mirer, faciunt quae in Thesouro de themate ἐρέω dixi.“ Etenim praesentis instar utuntur recentiores. Exempla suppeditant quoque Sylburgius in Indice ad *Clementem* s. v. (coll. ad Clem. p. 314, 51) et Lud. Dindorfius in *Steph. Thes. gr. ling.*, ed. Hase, Vol. III. p. 283. — Hefeleus (edd. 2. 3) inconcinne sic distinxit: Οὐχ ὁ μὲν τις . . . παρὸν μὲν; ὁ δ' ἐστὶ . . . εὐπρεπέστερον. Οὐ φθαρτῆς κτλ. Boehlius inepte: ὁ δέ, ἐστὶ χαλκός. Fortasse pro ὁ δ' ἐστὶ levissima mutatione, quum ὁ μὲν τις praecedat, scripseris ὁ δέ τις. Non muto. Nam etiam c. 8 sibi respondent οἱ μὲν τινες et οἱ δέ. Pariter ap. Iustin. *Dial. c. Tr.* c. 35. p. 116. D. et ap. Tatian. *Orat. ad Gr.* c. 12 (*Corp. Apoll.* Vol. VI) p. 56. D; comp. ibid. not. 8. Pronomen πλεονάζει in ista formula, quae etiam apud veteres Graecos invenitur: Xenoph. *Cyrop.* II. c. 3. §. 19 et *Conviv.* II. c. 6. Cf. Krüger ad *Anab.* II. c. 3. §. 15. Pro χορίζων editi χορίζων, sine iota subscr. Recte φελάξαντος reposuerunt Boehl., Hefel., Grenfell. Est enim in codd. mstis. Caeteri vero, Stephanum secuti, temere substituerunt φυλάξαντος. Infra scriptor dicit: φύλακας παρακαθίσαντες, ἵνα μὴ κλαπῶσιν. Cf. Winerum I. c. p. 253 s. — In commatio Οὐχ ὁ μὲν αὐτῶν λιθοδόος, ὁ δέ κτλ. Olshausen. et Hefel. (edd. 2. 3) falso ὁ μὲν ac dein ὁ δέ (ter pro ὁ δέ) dederunt. Apud recentiores scriptores non est quod in formula ista haereamus. C. 4: ἃ μὲν . . . ἃ δ'. Ibidem: ἃς μὲν . . . ἃς δέ. *Apol.* I. c. 24: παρ' οἷς μὲν . . . παρ' οἷς δέ. *De resurr.* c. 3. Pariter saepe in Novo Testamento: cf. Bruderi *Concord. omnium vocc. N. T.* (Lips. 1842) s. v. μὲν. — Voculam ἥ post πρὶν Boehlius sine ulla ratione expunxit; idem pro μορφήν τούτων exhibuit μορφήν ταύτην. Tum codices msti et editi ἑκαστος offerunt: sed Boehlius et Hefeleus, quocum Grenfell. facit, ante me textui inseruerunt ἑκαστον. Reposuit Hoffmannus illam codicum lectionem, quam inepte defendere studet nota loquendi formula οὐκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίη. Stephanus totum locum censuit interpolandum sic: Καὶ οὐ, πρὶν ἢ ταῖς τέχναις τούτων εἰς τὴν μορφήν τούτων ἐκτυπωθῆναι, ἣν ἑκαστον αὐτῶν ἐκάστῳ εἴδει, ὡς καὶ νῦν, μεμορφωμένον; H. e. „Ac minime illorum (metallorum) unicuique unaquaeque forma, sicut et nunc, erat“? Probe Maranus: „Prorsus inutile videtur tot voces addere et immutare, ubi unius literae emendatio, legendo ἑκαστον, commodam affert sententiam.“ — Pro ὁμοία τοιοῦτοις Stephanus censet ὁμοία τούτοις legendum esse. Cf. *Dial. c. Tr.* c. 48. not. 5. Sed illam codicum lectionem retinere nihil vetat. In fine capituli: τοιοῦτοις θεοῖς. — Cod. Argent. pro ὑφ' ἡμῶν vitiose ὑφ' ἡμῶν. — Pro τέλεον δ' αὐτοῖς ἐξομοιοῦσθε Stephanus ex cod. msto suo dedit τέλεόν τε * ἐξομοιοῦσθε. Item caeteri editores. Putavit ille pronomen αὐτοῖς hanc lacunulam apte completurum esse. Assentitur apographon Beureri, quod insuper δέ (pro τε) habet, sed alia manu. In cod. Argent. τέλεον δ' αὐτοῖς legitur, ita quidem, ut verba δ' αὐτοῖς, licet ante manu sint renovata, pri-

mitivam tamen lectionem contineant. Itaque in textum posui: meumque exemplum Hefeleus (ed. 3) secutus est. Sylburgius maluit *τούτοις*, ut idem in omnibus membris sit pronomen. Sed noli hac ratione immutare. Aequae coniecturis Boehlii supersedemus. Is enim, *ἐξομοιοῦσθαι* (*Apol.* I. c. 6) activa significatione accipiens, opinatur lacunam aut verbis *τῶ τῶν ὅλων θεῶ* explendam esse: „omninoque (illa) deo aequatis,“ h. e. quocumque modo divinum ipsis cultum exhibetis, aut reponendum *τέλεόν τε τούτοις τὸ θεῖον ἐξομοιοῦσθαι*: „omninoque divinum numen his simile redditis,“ h. e. his rebus repraesentatis seu potius repraesentari putatis, ut respiciantur hic verba *Act. apost.* XVII. 29: *νομίζεν, χρυσῶ . . . τὸ θεῖον εἶναι ὁμοιον*. Olshausenius post *δουλεύετε* (cum Marano) et post *ἐξομοιοῦσθαι* signum interrogandi perverse posuit: itidem post verba, quae sequuntur, *Διὰ τοῦτο . . . ἡγοῦνται θεαύς*. — In membro *οἱ νῦν νομίζοντες καὶ οἰδόμενοι* Stephanus pro *νῦν* legendum *εἶναι* proposuit. Sed ipse coniecturam probe reprobavit. — Pro *ἀφυλάκτους* idem edidit *ἀφυλάκτους*, *custodibus carentes*, eamque lectionem omnes editores retinuerunt. Sed vereor ne vir doctus in culpa sit, non codex mstus quo usus est. Certe scripturam a me receptam, eamque haud contemnendam, praebet apographon Beur. eademque codex Argent. indicat. Improbavit Kimmeliuss in *Theol. Literaturbl. z. Allg. Kirchenzeitung* 1844. N. 93. p. 780: Hefeleus vero (ed. 3) recepit. — *Ἀργυροῦς*: codd. msti et editi *ἀργυρέους*. Inconcinne; nam sequitur *χρυσούς*. — Pro *κρίσεις* noli *κρίσεις* scribere. C. 3: *δι' αἵματος καὶ κρίσης*. Illa forma bene se habet, ut testatur Draco ed. Herm. p. 21, 4. — Mox editores inepte (interrogat. c. imperat.): *ταῦθ' ὑμῶν τις ὑπομεινάτω; ταῦτα ἀνασχέσθω τις ἐαυτῷ γενέσθαι*; Excipias Stephanum et Sylburgium, qui *τις . . . τις* praebent, commate post *ὑπομεινάτω* et puncto post *γενέσθαι* collocato. Simili modo Hefeleus (edd. 2. 3) quoque edidit. At Stephano tamen magis placuit *τις ὑπομείναι* et *ἀνέχοιτο τις*, ut haec *ἐρωτηματικῶς* dicantur, ideoque reddidit: „Quis vestrum haec sufferat. Quis haec sibi fieri patiat?“ Pariter interpretatur Beurerus. Sylburgius mutato modo legi malit: *Ταῦθ' ὑμῶν τις ὑπομεινεῖ; Ταῦτ' ἀνάσχοιτό τις ἐαυτῷ γενέσθαι*; H. e. „Haec vestrum aliquis tulerit? Haec aliquis sibi fieri patiat?“ Quid vero opus est non corrupta emendare? — *Οὐκ οὖν τὴν αἴσθησιν αὐτοῦ ἐλέγχετε*: Stephanus ex suo cod. msto edidit *Οὐκοῦν τὴν αἴσθησιν * ἐλέγχετε*, eumque omnes editores sunt secuti. Reponendum autem censuit *Οὐκοῦν τὴν αἴσθησιν οὐκ ἔχειν ἐλέγχετε*. „Quamobrem illos sensus expertes esse convincitis.“ Insuper Boehlius et Hefeleus (edd. 1. 2) verbis *οὐκ ἔχειν* addi *αὐτοὺς* voluerunt: sine necessitate. Melius maluit Sylburgius *Οὐκοῦν τὴν αἴσθησιν οὐκ ἔχοντας ἐλέγχετε*. Ast coniecturis non opus est. Nam apographon Beur. et codex Argent. in quibus illa lacuna non comparet, offerunt: *Οὐκοῦν τὴν αἴσθησιν αὐτοῦ ἐλέγχετε*. Quum autem auctor Epistolae haud dubie *ΟΥΚΟΥΝ* scripserit, sine ulla mutatione refigendum est *οὐκ οὖν* sive *οὐκουν* = *non ergo* (also nicht), vel sine conclusionem, ut vis sit in negatione, = *non sane* (fürwahr nicht). Cf. Hermannum ad *Viger.* (ed. 4) a. 792 s. Hefeleus in tertia editione genuinam lectionem reposuit, ita quidem, ut *οὐκουν* scriberet, paullisper a vestigiis vulgatae lectionis recedens. Langius (*Roehrii Krit. Prediger-Bibliothek* 1844. Tom. XXV. Fasc. VI. p. 995) et Hoffmannus pro *αὐτοῦ* maluerunt *αὐτῶν*

(deorum vestrorum) legi. Minime necessaria correctio: vid. Adnott. exegeticas. — Particulam *καὶ* pro vulg. *καὶ* reposui ex apographo Beur. et ex codice Argent. (is habet *καὶ*), praesertim quum sententiam fortius (*αὐτὸς*) exprimat. Erat fortasse etiam in cod. msto quo Stephanus usus est. Mox *περισσὸν* Boehlius in *περιττὸν* mutavit contra codices. C. 4 *περισσὰ* et c. 5 *περισσώνουσιν* recte retinuit. Pro τὸ πλείω λέγειν Stephan., Sylburg., Morell., Olshausen. ediderunt τὸ * λέγειν. Refert Stephanus in veteri suo cod. msto τὸ πλ * λέγειν fuisse, unde cum Beurero supplevit τὸ πλείω λέγειν. Et hanc lectionem, quam textui primus inseruit Maranus, Argentoratensis confirmat: evidenter in eo habetur prima manu.

Caput III. In loco *Ἰουδαῖοι τοιῶν* usque ad *διαμαρτάνουσιν* editores se mirifice torquent. In codicibus mstis et editis non *ὡς* θεὸν sed *εἰς* θεὸν legitur. Vulgatam hanc lectionem vix ac ne vix quidem ita explicare poteris, ut notet *quoad* sive *quod altinet ad deum*. Maranus eam inepte defendit, quia „*φρονεῖν* hoc loco idem ac *πιστεύειν*“ valeat: nam *φρονεῖν* pertinet ad *δεσπότην*. Sylburgio et Boehlio *εἰς* vel tollendum videtur vel (sic Hefeleus quoque censet) in *εἰ* mutandum. Sed ille, quum repetitio coniunctionis *εἰ* inconcinrior sit, retentis *εἰς* praepositione addi aliqua mallet ad sententiam explendam: *καὶ εἰς θεὸν ἕνα τῶν πάντων δημιουργὸν πιστεύειν, τοῦτόν τε μόνον σέβειν καὶ δεσπότην ἄξι-οῦσι φρονεῖν*. Quae quidem mutatio nimia est ideoque calculo critico indigna. Melius Stephanus legi iussit: *καὶ εἰ θεὸν ἕνα τῶν πάντων κτιστὴν σέβειν καὶ δεσπότην κτλ.*, reddens: „et deum unum venerari dominumque omnium existimare volunt.“ Minus prospere Laangius (*Roscher's Krit. Pred.-Bibliothek* 1844. Tom. XXV. Fasc. VI. p. 996) verbis transpositis coniecit: *καὶ θεὸν τὸν ἕνα τῶν πάντων δεσπότην σέβειν καὶ ἄξι-οῦσι φρονεῖν*. Quid igitur? Tu fortasse legeris: *καὶ θεὸν ἕνα τῶν πάντων ποιητὴν σέβειν κτλ.* Nam *ποιητὴν* ob similitudinem praecedentis vocis *π . . . ν* excidere poterat. Equidem vero ad locum sanandum certissimā emendatione, mutatione fera nulla, ex *εἰς* effeci *ὡς*. Constat utramque voculum saepissime a librariis confundi: exemplum videsis in Pseudo-Iustini *Quaest. Gent. ad Christ.* XI (15) §. 11 (*Corp. Apoll.* Vol. V. p. 346) not. 52. Formula autem *τινὰ ὡς θεὸν σέβειν* in *Apol. I. c. 29* reperitur. Adde *Ps.-Iust. Quaest. et Respp. ad Orth.* 24: *ὡς θεὸν σέβειν καὶ τιμᾶν*. Clemens Rom. *Homil.* IX. c. 5: *ὡς θεοῦ προσκυνέ-σθαι*. Paulus *ad Rom.* I. 21: *ὡς θεὸν δοξάζειν*. Meum exemplum, ut assolet, Hoffmannus legendo *ὡς* secutus est; mallet tamen reponi sic: *καὶ εἰ θεὸν ἕ. τ. π. σ. κ. δ. ἄξι-οῦσι, φρονοῦ-σιν ἅν.* Quae quomodo capienda sint non video; inepte reddit ille: „und“ insofern sie nur Einen Gott und Herrn der Welt verehren mögen, bandeln sie vernünftig.“ Nempe verba *καὶ δεσπότην* neutiquam licet cum genitivo *τῶν πάντων* consociare. Caeterum Morell., Maran., Olshausen. *διαμαρτανούσιν*, non *διαμαρτάνου-σιν*, dederunt. — Pro *εἰκός* Stephanus *ὡς* *εἰκός* vel *εἰκότως* scriptum fuisse arbitratur. Dicit etiam solebat *ὡς τὸ εἰκός* (*Dial. c. Tr.* c. 2). Non muto. Vid. Adnott. exegeticas. Idem editor pro *οὐ* mallet *ἤ*. Sed ferri posse lectionem illam ipse concedit. Cf. Matthiae *Ausf. griech. Gramm.* §. 454. — Pro *κρίσις* in cod. Argent. comparet *κρίσεις*, ita tamen, ut in *κρίσις* mutatum sit. Literae *EI* et *H* saepe confunduntur a librariis. C. 2: *αἵματι καὶ κνίσαις*. — *Τῶν εἰς τὰ . . . ἐνδεικνυμένων . . . τὰ*

μη δυναμένα κτλ.: Stephanus (ex veteri codice suo), Sylburgius, Morellus ediderunt τῶν * τὰ . . . ἐνδεικνύμενοις φιλοτιμίαν, τῶν μη δυναμένων κτλ. Sic etiam Maranus, nisi quod εἰς reposuit: cum eoque, ut solent, Gellandius et Olshausenius conveniunt. Pariter codex Argent. habet, qui εἰς evidenter agnoscit, sed ἐνδεικνύμενοι pro ἐνδεικνύμενοις offert. Lectionem autem, quam Boehlius et Hefeleus (quocum Grenfellus facit) secutus in textu posuit, iam Stephanus coniecit esse genuinam (itidem Beurerus, praeterquam quod τῶν μη δυναμένων retinuit), eamque Sylburgius et Maranus probaverunt. Tum vero, in fine capitis post verbum μεταλαμβάνειν, codd. msti et editi habent: τὸ δὲ δοκεῖν τινα παρέχειν τῷ μηδενὸς προσδεομένῳ. Stephanus et Sylburgius lacunam suspicati sunt. Nte vertit: „Quaenam autem hoc est, putare se aliqua praebere ei qui nullius rei est indigus.“ Hic censuit supplendum πάντων ἐστὶν ἡλπίδιον, vel simile quid. Itidem Hoffmannus excidisse putavit τίνα ἂν νοῦν ἔχον seu γελοῖον καὶ ἄτοπον ἂν εἴη. „Sich aber den Schein zu geben als gewähre man demjenigen Etwas, welcher nichts bedarf, ist offenbar lächerlich und widersinnig.“ At, amabo te, nihil excidit. Maranus et Boehlius illud τὸ δὲ κτλ. ita cum praecedentibus copularunt ut κατὰ subaudirent. Sed recte Langius (l. c.): „Ein solcher Accusativ am Schlusse eines Satzes ist durchaus unstatthaft.“ Maluit is, quod quidem improbo, δοκοῦντές γε. Iam Stephanus coniecit et Hefeleus (edd. 2. 3) textui inseruit τῷ γε κτλ. Alius τῷ δὲ κτλ. scripserit. Tum verba coniungenda sunt cum antecedentibus hoc fere modo: „hi, dum scilicet putant se aliqua ei praebere qui nullius rei indigus est, nihil mihi videntur differre ab iis qui“ etc. Verum enimvero a nostro auctore perpolitio illa non profecta sunt: nam claudicante pede sequerentur. Quid? Glossam continent ex superioribus, τῷδ' οὗτοι καθάπερ προσδεομένῳ τῷ θεῷ λογιζόμενοι παρέχειν, petitam et deinde ab aliquo librario in textum infultam. Iam prius hanc glossam notavi: nunc expunxi.

Caput IV. Editi male τέγε (coniunctim) pro τὸ γε praebent. — Stephanus legendum coniecit τὴν περὶ τῆς περιουμῆς ἀλαζονείαν. Quamquam in defectu praepositionis non est quod haereamus. Vid. Adnott. exegeticas. — Vocabulum οὐδενὸς pro οὐδέν, quod in editis invenitur, ex codice Argent. reposui. Meum exemplum Hefeleus (ed. 3) secutus est. Etiam in apographo Beureri fuisse videtur; is enim transtulit omnis expertia rationis. Iam Stephanus pro οὐδέν (quod Sylburg. et Boehl. dictum putarunt pro κατ' οὐδέν, i. e. nullo modo, minime) legendum coniecerat οὐδέ vel potius οὐδενός. Mox verbo νομίζω editores, Stephanum secuti, οὐ negationem existimarunt praefigendam esse. Probavit Langius in *Roehrii Krit. Pred.-Bibliothek* 1844. Tom. XXV. Fasc. VI. p. 997. Absque ratione. Vid. Adnott. exegeticas. — Pariter scriptor initio cap. 3 ait: Ἐξῆς δὲ κτλ. οἱμαὶ σε μάλιστ' ἀκούσαι. Caeterum pro χορίζειν editi χορίζειν, sine iota subscr., ut c. 2. — Pro τε γὰρ expectabas μὲν γάρ. Noli mutare. In fine huius loci pro πῶς θέμις ἐστὶ codd. msti et editi πῶς οὐ θέμις ἐστὶ. Omnes autem editores οὐ delendum censuerunt (Hefel. edd. 2. 3 e textu eiecit), vel legendum οὐκ ἀθέμιτον. Posteriorem emendandi rationem praetulit Boehlius, propter ea quae sequuntur: πῶς οὐκ ἀσεβές; et: πῶς οὐ χλεύης ἄξιον. Nimia mutatio foret. Aliter scriptor etiam in ultimo membro parallelo dicit: τίς ἂν θεοσεβείας κτλ. ἡγή-

σεται τὸ δείγμα; Videtur istud οὐ analogiae gratia a librario importatum esse in textum, ideoque expunxi. Tu fortasse proposueris πῶς οὖν θάμεις ἐστί. Cf. *Apol.* I. c. 24. not. 4. — In veteri msto, quo Stephanus usus est, tantum μαρτυρ aparebat; ibidem duae tantum priores literae vocis χλεύης exstabant. *Μαρτύριον* tamen quam *μαρτυρίαν* maluit ille criticus propter affinitatem generis, et χλεύης potius quam χλενασμοῦ scripsit, quia spatium breviori tantum vocabulo relictum erat. Haec correctio firmatur apographo Beur. et codice Argent.: certe in eo perspicue scripta sunt duo ista vocabula. — Ante παρατήρησιν articulum τήν, vulgo omissum, ex codice Argent. reposui. Pro μηνῶν Stephan., Sylburg., Morell. solam literam μ ediderunt; sed (cum Beurero) commendarunt μηνῶν, id quod Argent. bene firmat. Plenam vocem Maranus in textu collocavit, eumque secuti sunt reliqui editores. Tum pro καταδιαρεῖν in antiquo Stephani codice msto et in editis legitur κατα *, ex quo hic criticus putavit καταρῶνθυλίζειν faciendum esse. Reddidit: „ac tempestatum mutationes ad ea accommodare ad quae mentes suae propensae sint.“ Sylburgius admisit κατανέμειν aut κατατάττειν, Boehlius κατασκοπεῖν. His vero omnibus coniecturis non indigemus. Nam apographon Beureri καταδιαρεῖν praebet duplici manu: primum enim κατα scriptum erat, post aliā manu additum διαρεῖν. Itaque is vertit: „dei dispensationem et temporum immutationem pro suo arbitratu vel potius impetu distribuere“ etc. Eamdemque lectionem codex Argent. indicavit, quippe qui primā manu καταδ . . . εἶν offerat: reliquae literae aliquantum evanuerunt. Veram scripturam recepi in textum: obtemperavit mihi Hefeleus (ed. 3). — Pro ἡγήσεται, quum ἂν praecedat, mavult Stephanus ἡγήσεται, subiunctivo modo. Vid. Adnott. exegeticas. — Vocula ὅτι ante ὁρθῶς ἀπέχονται Χρ. abest a codicibus mstis. Eam reponendam Stephanus et Beurerus conieciarunt: cuncti post Sylburgium editores textui inseruere. Alius scripserit forsitan: . . . καὶ ἀλαζονείας ὁρθῶς ἀπέχονται Χριστιανοί, ὡς ἀρκούντως κτλ. Haec tamen emendandi ratio nequaquam placet. Pro σε in codice Argent. τέ scriptum erat: sed alia manus in σε mutavit. Cf. *Dial. c. Tr. c. 23*, not. 3.

Caput V. Codex Argent. pro ἔθεισι mendose ἔσθεισι. — Codices msti et editi pro μάθημα habent μαθήματι, id quod ferri nequit: ortum haud dubie duxit ex simili casu vocum antecedentium. Nihil praeterea mutandum censeo. Hengelius coniecit pro μαθήματι τοῦτ' legendum esse μάθημα τοιοῦτ', disciplina indolis huiusmodi. Stephanus vero et Beurerus commendarunt μάθημά τι τοῦτ' αὐτοῖς ἐστὶν εὐρημένον. Vertit ille: „neque aliquid a curiosis hominibus excogitatum proponunt sibi discendum.“ Sylburgius: μάθημά τι τοῦτ' α. ἐ. ἡρημένον (*captum, electum*). Maranus, Boehlius, Langius (*Roehrii Krit. Pred.-Bibliothek* 1844. Tom. XXV. Fasc. VI. p. 997): μάθημα τοῦτ' αὐτοῖς ἐστὶν εὐρημένον. Idque Hefeleus in textu posuit, qui quidem cum Marano (in Ad-
dendis) sic interpretatus est: „neque investigatione quadam et hominum curiosorum sollicitudine haec disciplina ab eis est inventa.“ At illos criticos omnes fugit locus c. 7 parallelus, qui meam lectionem firmat. Vid. Adnott. exegeticas. — Pro καὶ τοῖς ἐγγ. ἔθεισιν codices msti et editi habent ἐν τοῖς ἐγγ. ἔθεισιν. Excipias editiones Boehlii, Hefelei (ed. 1: vera lectio est in edd. 2. 3), Grenfelli: quae καὶ ἐν τοῖς ἐγγ. ἔθεισιν inepte praebent. Stephanus illud codicum ἐν delendum et Sylburgius ante διαίτη ponendum

existimarupt. Equidem in καὶ. mutavi. — Dicit scriptor Γαμοῦσιν ὡς πάντες. Sed antithesis abest. Expectabas enim addita esse fere haec verba: ἀλλ' οὐ ποιοῦνται διαμίας, h. e. „sed non ineunt secundas nuptias.“ Vid. Adnott. exegeticas. Aut legendum est saltem: Γαμοῦσιν ὡς πάντες καὶ τεκνογονοῦσιν, ἀλλ' κτλ. Non muto: — Tum in editis non est ἀλλ' οὐ κοινήν, sed ἀλλ' * κοινήν. Lacunulam Stephanus et Beurerus vucula οὐ putaverunt explendam esse. Et recte quidem, ut codex Argent. docet, in quo, literis λλ' οὐ paullulum renovatis sed antiquā manu, aperte exstat lectio a me recepta. Coniecturis aliorum lubenter caremus. Etenim mallet Sylburgius ἀλλ' οὐ πάντη κοινήν, vel ἀλλ' ὁσῶς κοινήν, ut sancta et licita intelligatur mensae communio. Maranus argutius quam verius scribendum suspicatus est: ἀλλ' οὐ κοίτην (scil. κοινήν): „mensam communem apponunt, minime vero cubile.“ *Dial. c. Tr. c. 110*: μόνη τῇ γαμετῇ γυναικὶ ἕκαστος χρώμενοι. Sic Tertullianus *Apology. c. 39*: „Omnia indistincta sunt apud nos praeter uxores: in isto loco consortium solvimus, in quo solo caeteri homines consortium exercent, qui non amicorum solummodo matrimonia usurpant sed et sua amicis patientissime subministrant.“ Gentiles enim prostitutebant haud raro uxores aliorum libidini. Id testatur Iustinus quoque in *Apol. I. c. 27*: Οἱ δὲ τὰ ἑαυτῶν τέκνα καὶ τὰς ὁμοζύγους προαγωγέονται. Boehlius coniecit quidem ἀλλ' οὐ τροφήν κοινήν, sed maluit in Marani coniectura acquiescere. Hefeleus (edd. 2. 3) minus belle edidit ἀλλ' [οὐ κοίτην] κοινήν. — Kestnerus (*Agape* p. 396) ante δικαιοῦνται particulam negandi incommode legit; vertit: „man verläumdete sie; sie rechtfertigen sich nicht.“

Caput VI. Pro μὲν ὄντες codices msti et editi μένοντες. Sed μὲν ὄντες aptius est, ut iam Stephanus vidit: nam sequitur δὲ particula. Auctor Epistolae *MENONTEΣ* scripsit. Recte igitur Hefeleus (edd. 2. 3) illud in textum recepit. Idem librorum error reperitur *De resurrect. c. 6* et in Xenophontis *Oecon. c. 8. §. 4*. Simile vitium infra c. 10 (ὅς ᾧ) sustuli. — Pro συνέχει δὲ αὐτὴ τὸ σῶμα Gallandius tacite edidit συνέχει δὲ αὐτὸ τὸ σῶμα, contra codices.

Caput VII. Vocem ἀληθῶς, in vulgato textu omissam, ope codicis Argent. restitui. Exemplum meum secutus est Hefeleus (ed. 3). Legit etiam Beurerus in veteri suo codice; reddidit enim: „sed ipse *re vera* omnipotens“ etc. Quin etiam Stephanus legit; nam in translatione habet: „sed ipse *vere* deus qui est omnipotens“ etc. Excidit igitur errore. — In antiquo Stephani codice msto non nisi prima vocis ἁγίων litera apparuit. Sed scripsit princeps ille editor ἁγίων, quae scriptura codice Argent. comprobatur. — *Ἐνίδρυσε* (apogr. Beur. et cod. Argent.) reposui pro vulg. *ἐνίδρυνται*. Obtemperavit Hefeleus (ed. 3). — Deest ὁ ἥλιος in codicibus mstis et editis. Solus Hefeleus (edd. 2. 3) in textu posuit εἰληφε [ὁ ἥλιος] φυλάσσειν. Lunae mentio, quae statim fit, omnem de sole tollit dubitationem. Quare iam Stephanus coniecit ἥλιος (vel ὁ ἥλιος) εἰληφε φυλάσσειν. Sed concinnitatis causa, quam perpolitus hic scriptor ubique servare solet, equidem vocabulum ἥλιος cum articulo in fine commatitii collocavi. Eandem ob causam articulum ἡ ante σελήνην, vulgo omissum, rescripsi: antea enim τὰ στοιχεῖα et mox τὰ ἄστρα. Facile H ob praecedens EI poterat absorberi. *Dial. c. Tr. c. 85*: τὸν, ἥλιον καὶ τὴν σελήνην καὶ τὰ ἄλλα ἄστρα. — Pro ἐν τοῖς οὐρανοῖς codices msti

et editi incongruenter ἐν οὐρανοῖς. Mox enim ἐν τῇ γῇ et ἐν τῇ θαλάσῃ. Non dubito quin articulus a librario sit omissus: ac certe propter similitudinem cum ultima sequentis vocis syllaba facile interiiit. — Vulgo minus belle comma post ἀπέστειλεν collocatur. — Pro Οὐ μὲν οὖν Morell., Maran., Galland., Boehl. perverse οὐ μινουν. Olshausen. οὐ μόνον(!). Hefel. et Grensfell. οὐ μενοῦν. Reliqui οὐ μενουν. Tum Gehlius et interpres Campid. sic iunxerunt: ... πραῦτετι, ὡς βασιλεὺς π. νῖδν βασιλέα, ἐπεμψεν κτλ. Nolui recedere a positura codicum. Stephanus maluit convenientius legi ἐν ἐπιεικείᾳ καὶ πραῦτετι (inserta copula), vel ἐν ἐπιεικείᾳ, ἐν πραῦτετι (iterata praepositione). — Verba ὡς καλῶν, οὐ δεικνῶν ἐπεμψεν in editionibus Morelliana, Maranea, Gallandiana, Olshauseniana errore praetermissa sunt. — Pro κρίνοντα fortasse (Stephan.) legendum est κρίνουῦντα. Tum codices mssī et editi habent ὑποστήσεται; * παραβαλλομένους κτλ. Perantiqua est haec lacuna, id quod apparet ex hac cuiusdam librarii notatione, in veteri codice msto Stephani et in Argent. (in quo a muribus paullisper corrosa est) reperta: Οὕτως καὶ (Steph. καὶ omisit) ἐν τῷ ἀντιγράφῳ εὑρον ἐγκοπὴν, παλαιωτάτου ὄντος. Librarias debebat scribere παλαιωτάτω ὄντι, vel καίπερ (αὐτοῦ) παλαιωτάτου ὄντος. Multa desiderari putavit Stephanus: quibus primum quidem fiebat sermo praecedens, deinde vero incipiebatur alius de robore, quo Christus eo ipso tempore illos qui de ipsius nomine Christiani vocabantur muniebat. Legendum igitur censuit: ὑποστήσεται; * Οὐχ ὁρᾷ παραβαλλομένους κτλ. Sylburgius autem lacunam opinatus est his verbis explendam: Καὶ ταύτην δὲ τὴν παρουσίαν αὐτοῦ ἀνενδοιάστως παραδοκῶντας τοὺς κατὰ πᾶσαν τὴν γῆν ἐπ' αὐτὸν πεπιστευκότας οὐδὲν τοπαράκων ἐστὶ τὸ ἐκφοβεῖν ἢ δουλαγωγεῖν θυνάμενον. Οὐχ ὁρᾷ γὰρ πολλαχοῦ κεφαλοτομουμένους τε καὶ σταυρουμένους καὶ παραβαλλομένους θηρίοις κτλ. H. e. „Atque adeo hunc eius adventum tam indubitato expectant qui per totum terrarum orbem in eum credunt, ut nihil plane sit quod exterrere eos ac mancipare sibi possit. Annon vides enim, quam multis in locis decapitentur et crucifigantur et bestiis obiciantur“ etc.? In eam enim sententiam Iustinus de invicta Christianorum constantia praedicat *Dial. c. Tr. c. 110*: Καὶ ὅτι οὐκ ἔστιν ὁ ἐκφοβῶν καὶ δουλαγωγῶν ἡμᾶς τοὺς ἐπὶ τὸν Ἰησοῦν πεπιστευκότας κατὰ πᾶσαν τὴν γῆν, φανερόν ἐστι. Κεφαλοτομούμενοι γὰρ καὶ σταυρούμενοι καὶ θηρίοις παραβαλλόμενοι κτλ. ὅτι οὐκ ἀφιστάμεθα τῆς ὁμολογίας, δῆλόν ἐστιν. Eademque fere sententia locum Boehlius restituendum censuit: „Sustinebant eius adventum quicumque ad eum excipiendum se paraverint (aut „quicumque in libera evangelii professione per omnes huius saeculi tentationes permanserint“). Quem adventum quum certa spe expectent quicumque nomina Christo dederunt, nec terroribus neque cruciatibus ullis, ut Christo renuntient, permoveri possunt.“ Maranus eumque seculus interpres Campidoniensis locum voluerunt expleri decerptā ex eodem *Dialogo c. 121* sententiā, ubi Martyr ex eo, „quod in inglorio et infirmi et despecto Christi primo adventu tantus fuerit illius splendor et tanta potentia ut nulla in gente ignoretur et ex omni genere homines poenitentiam agant,“ concludit, „quanta sit futura secundi adventus maiestas.“ Hac vero explendi ratione quam dumtaxat sermo antecedens finiatur, a Marano eiusque pedissequo adicienda erat sententia ista a Sylburgio prolata: „Atque adeo hunc eius adventum

(sc. secundum) expectant" etc. Hefeleus (edd. 2. 3) nihil textui inseruit praeter illud *Οὐχ ὁρᾷς* uncis inclusum, et post *νικωμένους* pro puncto (in codicibus obvio) signum interrogandi posuit. Equidem vero signum, quo lacuna indicetur (*), apposui. — Ex vulgata lectione *κολάζοντες* ope codicis Argent. *κολάζονται* effeci: pariter Hefeleus (ed. 3). — *Ταῦτα ἀνθρώπου κτλ.* Haec Stephano convenientior videtur lectio: *Ταῦτα ἀνθρώπου* (vel *ἀνθρώπων*) *δοκεῖ τὰ ἔργα; Ταῦτα δυνάμεις ἐστὶ θεοῦ.* H. e. „Hanc videntur haec ab homine fieri? Immo vero haec sunt dei potentia.“ Noli mutare. Pro *δείγματα* codex Argent. *δόγματα* offert.

Caput VIII. Non *τί ποτ' ἐστὶ θεός*, sed *τί ποτ' ἐστὶ* (sic) *θεός*, in editis legitur. Solus Boehlius *τί πῶς ἐστὶ θεός*, quod multo magis improbandum. — Pro *Ἡ Stephan., Sylburg., Morell., Boehl. ἦ* dederunt. Illud *ἦ* (apographo Beur. et codice Argent. probatum) praefero ob praegressam interrogationem. — Pro *μὲν τινες πῦρ*, Stephan., Sylburg., Morell. offerunt *μὲν * πῦρ*. Reliqui editores et apographon Beur. *μὲν πῦρ*, spatiolo non relicto. Censuit Stephanus deesse *τινές*. Etiam in codice Argent. huius vocis literae deprehenduntur, licet oculos paullulum fugiant. Reposui igitur. Sic c. 2 *ὁ μὲν τις ... ὁ δέ*, ubi vid. Adnott. criticas. — Verba *οὗ* usque ad *θεόν* Hefeleus non includit parenthesi. Stephanus inseri malit particulam *γάρ* post *οὗ*. — Praeter Gallandium et Hefeleum (edd. 2. 3) omnes vitiose prae buerunt *ἀποδεκτός* (oxyt.). Sed veram scripturam *ἀπόδεκτος* apographon quoque Beur. (vid. Sylburg. in Ind. s. v.) servavit. Cf. *Apol. I. c. 43. not. 6.* Pariter *πρόσδεκτος* et *εὐπρόσδεκτος* occurrit; v. c. *ap. Clem. Rom. I Corinth. cc. 7. 40.* — Pro *δύναιτ' ἂν* fortasse, ut iam Stephanus advertit, pluraliter legendum *δύναιεντ' ἂν*, scil. *οἱ φιλόσοφοι*, ut sensus sit: „possint etiam reliquarum rerum, quae sunt creatae, unamquamque similiter pronuntiare deum.“ — Codex Argent. *εἶπεν* pro *εἶδεν* librarii errore. Mox pro *μόνη* idem codex *μόνον*. C. 10: *οἷς μόνοις*. — Verba *καὶ ἀγαθός* Stephanus supposititia esse existimavit, quia mox sequitur *καὶ μόνος ἀγαθός ἐστιν*. Hoffmannus coniecit *καὶ ἀγανός*. Potest tamen retineri vulgata lectio. Vid. Adnott. exegeticas. — Pro *ταύτην ἐκοινώσατο* codices msti et editi *ἦν ἐκοινώσατο* suppeditant: quae lectio, quum ferri nulla ratione possit, a me minima mutatione emendata est. Locum vitiosum esse Stephanus quoque vidit: quippe veretur post *τῷ παιδί* ne aliqua desint. Vitiose Maranus vocabulo *παιδί* comma subiecit. In meam editionem alteram unum irrepsit vitium typographicum: *ἐκοινώσαντο* pro *ἐκοινώσατο*. At incuriose repetit vitium illud Hoffmannus. — Sylburgius *τὴν σοφὴν αὐτοῦ βουλὴν* mutavit in *τὴν σοφὴν αὐτοῦ* (sic) *βουλὴν*. Mate. Similem errorem correxi c. 10. — Paullo post Hengalius orationem sic distinguendam esse censet: *ἡτοιμασμένα πάνθ' ἅμα, παρέσχεν ἡμῖν καὶ μετασχεῖν κτλ.* Incommode. Articulum ante *ἐνεργεσιῶν*, vulgo omissum, ex codice Argent. restitui. Lectionem quae sequitur, *καὶ ἰδεῖν καὶ ποιῆσαι. Τίς ἂν κτλ.*, apographon Beur. et codex Argent. mihi prae buere, eandemque recepit Hefeleus (ed. 3). Stephanus vero caeterique editores dederunt *καὶ ἰδεῖν * ἦσαι * τίς ἂν κτλ.* Si ab illa lectione recedere velis, legas *καὶ ἰδεῖν καὶ ποιῆσαι, ἃ οὗτις ἂν π. πρ. ἡμῶν*. Enimvero locum coniecturis misere tentarunt editores. Coniecit Stephanus: *καὶ ἰδεῖν καὶ ἀκοῦσαι. Ἄ τίς ἂν κτλ.* Sylburgius: *καὶ ἰδεῖν καὶ ἐισαθρῆσαι πόσου τε καὶ πηλίκου ἐστὶ. Ἄ τίς ἂν κτλ.,*

vel: καὶ ἰδεῖν καὶ κατανοῆσαι τὴν αὐτοῦ μεγαλειότητα. Ἡ. e. „et videre atque perspicere quot et quanta ea sint,“ vel: „et videre atque cognoscere ipsius maiestatem.“ Maranus: καὶ ἰδεῖν καὶ κατανοῆσαι. Τίς ἂν κτλ. Boehlius. (quocum Hefeleus edd. 1. 2 facit) admodum inepte: καὶ ἰδεῖν καὶ ψηλαφῆσαι αὐτόν. Ταῦτα τίς ἂν κτλ. (Luc. XXIV. 39. Act. Apost. XVII. 27. I Ioann. I. 1). Denique pro προσεδόκησεν apographou Beur. προσεδόκα habet.

Caput IX. Pro ἀπαγομένους, quod ex codice Argent. reposui, apographon Beur. habet ἀταλλομένους, unde Hoffmannus praefer necessitatem legendum coniecit ἀγαλλομένους. In editis est ἀγομένους. — Pro ἀδικίας Maran. et Olshausen. male ἀδικαίως. Tum codices msti et editi non τὸν νῦν τῆς δικαιοσύνης sed τὸν νοῦν τῆς δικαιοσύνης suppeditant. Boehlius sic interpretatus est: „conscientiam sanctitatis, quam deus postulat, in hominum animis excitans.“ Male idem τὸν νόμον τῆς δικαιοσύνης (Rom. IX. 31) legendum suspicatus est. Scite Hengelius: „Mihi corrigere visum est τὸν νῦν, de cuius probitate, quo magis totius orationis antithesis considerabam, eo penitus mihi persuasum est. Postea vidi Hefeleum [ed. 2] etiam hanc in coniecturam incidisse.“ — Pro μισθὸς αὐτῆς κόλασις Stephanus ex suo codice msto obtulit μισθὸς * κόλασις. Sic editi quoque. Illud vero αὐτῆς, quod ad vocem ἀδικία referendum est, apographon Beur. et codex Argent. subministrarunt. Recepit etiam Hefeleus (edd. 2. 3). At Stephanus et Sylburgius ad lacunam istam explendam coniecerunt ἁμαρτίας sive τῆς ἁμαρτίας. Ep. ad Rom. VI. 23: τὰ ὀφύγια τῆς ἁμαρτίας θάνατος. Male putavit Boehlius τῶν ἡμετέρων ἔργων scribendum. Sylburgius et Morellus verbo προσεδόκω inepte punctum subiecerunt. — Morell., Maran., Olshausen. pronomini ἐντοῦ (ante χρηστ.) mendose adiunxerunt τοῦ. — Commation quod sequitur multum vexavit editores. Stephanus et post eum omnes editores habent ὡς * ὑπερβυλλούσης φιλανθρωπίας μίᾳ ἀγάπῃ * οὐκ κτλ. Voces τῆς et τοῦ Θεοῦ, quibus illae lacunae a me et (suadente me) ab Hefelio in edit. tertia expletæ sunt, offerunt apographon Beur. et codex Argent.; in hoc codice voculae ὡς τῆς renovatae quidem sunt, sed apparet eas iam prima manu fuisse exaratas. Post Θεοῦ comma posui. Si quid emendandum tibi videatur, reponas: ... δύναμιν (ὡ τῆς ὑπερβυλλούσης φιλανθρωπίας) μίᾳ ἀγάπῃ τοῦ Θεοῦ οὐκ ἐμίσησεν ἡμᾶς. Iam addo criticorum coniectationes, quae omnes mihi reprobandae videntur esse. Commendavit Stephanus, quocum Hefeleus in edd. 1. 2. et Grenfellus fecerunt: ὡς ὑπὸ τῆς ὑπερβ. φιλανθρωπίας καὶ ἀγάπης οὐκ ἐμίσησεν κτλ. Reddidit: „... et quomodo prae immenso, quo homines prosequitur, amore nos odio non habuerit neque reiecerit ...: proprium ipse filium pretium redemptionis pro nobis dedit.“ Sylburgius: ὡς ἡ ἐξ ὑπερβ. φιλανθρωπίας μίᾳ ἀγάπῃ τοῦ παντοκρίστου Θεοῦ οὐκ ἐμίσησεν κτλ. Transtulit: „... quomodo ex immensa humanitate unica dei creatoris dilectio non odio nos persecuta sit.“ Maranus et Boehlius: ... (ὡ ὑπερβυλλούσης φιλανθρωπίας, οἷα ἀγάπῃ!) οὐκ κτλ. Rectius ὡ scripsissent pro ὦ et οἷα pro οἷα. Praetulit tamen Boehlius aliam emendandi rationem: ἡλθε δὲ ... φανερωσάει τὴν ἐ. χρηστότητα καὶ δύναμιν (ὡ [sic] τῆς ὑπερβυλλούσης φιλανθρωπίας!) μίᾳ ἀγάπῃ ἔσωσεν ἡμᾶς. Illud μίᾳ explicat voce μόνῃ. Ast haec mutatio nimis magna foret. Langius (Roehrii Krit.

Pred.-Bibliothek 1844. Tom. XXV. Fasc. VI. p. 998) proposuit: ... (ὡς τῆς ὑπερβαλλούσης φιλανθρωπίας καὶ ἀγάπης τοῦ Θεοῦ!) οὐκ ἐμίσησεν ἡμᾶς. Eheu iam satis! Pro ἡμᾶς, post ἐμίσησεν, exceptis Boehlio, Hefeleo, Grenfello omnes ἡμᾶς male ediderunt. — Tum in codicibus mstis et editis adiunguntur verbis ἀλλὰ ἐμακροθύμησεν haecce: ἡνέσχετο, λέγων αὐτός, τὰς ἡμετέρας ἁμαρτίας ἀνεδέξατο. Haec, ut iam Sylburgius statuit, aperte glossema sapiunt, quod in contextum irrepsit. Videlicet ἡνέσχετο, quod quidem superfluum omnino esset et inconcinne additum, expositio est praecedentis verbi ἐμακροθύμησεν. Sequentia autem, Αὐτός τὰς ἡμετέρας ἁμαρτίας ἀνεδέξατο, ut ex praemisso λέγων luce clarius patet, probatio sunt ex *Isaia* LIII. 4. 11. Auctor insuper, verba si genuina essent, sibi plane contradiceret, statuens primum: „deus ipse peccata hominum in se recepit“; tum „ipse suum filium pretium redemptionis pro nobis dedit.“ Tale quid nostro scriptori, utpote accuratissimo, non accidit. Hefeleus (edd. 2. 3.) suasu Stephani tantummodo λέγων eiecit. — Ὑπὲρ τῶν ἀνόνων scriptori reposui pro vulgato ὑπὲρ ἀνόνων. Nam articulus etiam in sequentibus comparet; minime politus scriptor noster omisit, sed librarius quem in errorem duxit proximum ὁμοιοτέλετον. — Maranus et Olshausenius contra codices νῶ τῷ (pro τοῦ) Θεοῦ. — Ultima verba περὶ ἐνδύσεως καὶ τροφῆς μὴ μερίμνῶν fortasse glossema, (ad τροφέα) sunt, quod posthac in textum importatum est.

Caput X. In editis exstat: ποθῆς καὶ λάβης, πρῶτον μὲν ἐπίγνωσιν π* ὁ γὰρ κτλ. Stephanus notat dubium esse utrum ποθῆς an ποθήσης in codice suo msto legatur. Sed ποθήσης rescripsi, quum non tantum in apographo Beur. sed etiam in codice Argent. inveniantur. Nullum vero spatium (post ἐπίγ. π) vacuum est in apographo et in codice illo: in iis genuina lectio πατρός comparet; quam refinxi. Obtemperavit Hefeleus (ed. 3). Itaque reiiciendae sunt emendationes coniecturales, quibus critici, redditionis initium facientes a verbis πρῶτον μὲν, locum studuerunt sanare. Nimirum Stephanus opinatus est scribendum esse: πρῶτον μὲν ἐπίγνωσον πατέρα vel τὸν πατέρα. Vertit: „primum quidem cognoscas patrem.“ Sylburgius (cui Hefeleus ed. 1 et Grenfellus adstipulantur): πρῶτον μὲν ἐπίγνωσιν πατρός σοι παρέξει. H. e. „cognitionem patris tibi suggeret“ scil. ἡ πίστις. Boehlius (quocum Hefeleus ed. 2 facit): πρῶτον μὲν ἐπίγνωσιν φροσλήψῃ (s. παραλήψῃ) τῆς τοῦ Θεοῦ χρηστότητος (s. φιλανθρωπίας), aut: πρῶτον μὲν ἐπίγνωσιν πληρωθήσῃ τῆς κτλ. (*Coloss.* I. 9). — Codices msti et editi pro τὰ ἐν τῇ γῇ, οἷς κτλ. habent τὰ ἐν * οἷς κτλ. Deesse putarunt Beurerus et Boehlius αὐτῷ, scil. τῷ κόσμῳ (id Hefeleus in edit. 3 posuit), Stephanus γῇ vel κόσμῳ, Sylburgius τῷ κόσμῳ vel τῇ ὑπ' οὐρανόν. In codice Argent. autem, in quo prorsus evanuit lectio primitiva, spatii angustia duas tantum literas requirit, ut, etiam Cunitzio advertente, haud dubie τῇ γῇ legendum sit; scilicet in eo codice, ut in aliis, litera η supra lineam poni solet, hic igitur supra literas τ et γ. Commendatur insuper lectio mea verbis c. 7: ὃ πάντα ... ὑποτίθεται ... τὰ ἐν τῇ γῇ, et simillima Iustini sententia in *Apol.* II. c. 5, ubi verbis „deum mundum (τὸν κόσμον) fecisse“ prout nostro loco statim adiciuntur haec: καὶ τὰ ἐπίγεια ἀνθρώποις ὑποτάξας. — Pro λόγον editio Morelliana vitiose λόγιον habet, quod vitium

in omnes deinceps editiones irrepsit. Cf. Prolegg. §. 15. not. 10. — Editi ἄνω omiserunt. Sed iam Stephanus haec monuit: „In exemplari post *μόνοις* apparet litera, quae sitne principium vocis ἄνω an vocis ἀπενέξ dubito. Magis tamen in illam quam in hanc coniecturam propendeo.“ Codex Argent. offert *μόνοις* ἄ —. Reliquae enim huius vocis literae, quum locum obtineant in fine lineae vetustate contritae, non comparent. Videtur tamen scriptum fuisse ἄνω, quod quidem etiam apographon Beur. agnoscit. Quapropter textui inserendum putavi: meumque exemplum Hefeleus (ed. 3) secutus est. Pro ἐπέτρεψεν editores ante Boehlium ἐπέτρεψε, sine ν ἐφελκυστικῶ. — Omnes editores male τὸν νῖδν αὐτοῦ pro τ. ὁ. αὐτοῦ. Excipias Hefeleum, qui in edit. tertia meo monitu αὐτοῦ reposuit. Similis error invenitur c. 8: vid. ibi Adnott. exegeticas. — In veteri codice Stephani msto erat perperam τῶ χρεῖσσω, ita quidem, ut litera ν in fine huius nominis non abesset sed esset ἐξίτηλος. Errorrem correxit ille criticus. — Mox codices msti et editi ὅσα offerunt pro ὅς, ἄ. Sed si illud legitur via et ratione non procedunt verba. Quare in editione priori (a. 1843) conieci ὅς ὅσα legendum esse. Cf. *Apol.* I. c. 45. not. 6 et c. 60. not. 6. Melius vero Hengelius vulgatum ὅσα vult in ὅς ἄ mutari. Auctor Epistolae *ΟΣΑ* scripsit. Simile vitium c. 6 (μὲν ὄντες) correxi. Morellus, Marahus, Gallandius, Olshausenius verba ταῦτα τοῖς ἐπιδεομένοις χορηγῶν errore praetermiserunt. — Est in codicibus mstis et editis ἐν οὐρανοῖς. Sylburgius putavit legendum esse ἐν ἀνθρώποις. Nam ex *ὄντοις* in *ἄνοις* proclivis est in exscribendo lapsus. Idem error in Tatiani *Orat. ad Graec.* c. 39 conspicuus est, ubi meam videsis animadversionem: not. 9. — Ex ἐπὶ τῷ μὴ θέλειν Hefeleus (edd. 1. 2) et Grenfellus τὸ fecerunt contra codicum auctoritatem. — Pro εἰς τὸ πῦρ vulgo εἰς πῦρ. Male. Articulum ex codice Argent. restitui. Itidem Hefeleus (ed. 3). — Denique Stephanus omnesque post eum editores praebent τὸ πῦρ το * μακαρίσεις κτλ. Etiam codex Argent. habet lacunulam, ita quidem, ut literae non desint sed paluerint, quum in fine lineae locum habeant. Tamen superesse videntur aliqua vocis *προς* vestigia: unde confidenter rescripsi τὸ πῦρ τὸ πρόσκαιρον, quod praecedenti *αἰώνιον* egregie respondet. In Adnott. exegeticis effata aliorum attuli, quibus illa coniectura a me proposita omnino firmatur. Codex autem Argent. ante *μακαρίσεις*, quae vox insequentem versum incipit, in margine particulam καὶ egregie offert, tamquam additamentum, quod tamen a prima manu videtur profectum esse. Quocirca reposui. Reflectionem totius loci a me commendatam Langius (*Roehrii Krit. Pred.-Bibliothek* 1844. Tom. XXV. Fasc. VI. p. 998) et Hefeleus in editione tertia assensu suo comprobarunt. Iam editorum coniecturas memoro. Suspensus est Stephanus ita scriptum esse: ... δικαιούνης τὸ πῦρ θανμάσεις, καὶ μακαρίσεις κτλ., vel potius illud τὸ πῦρ prorsus eiiciendum esse. Sylburgius absque verborum transpositione defectum sic explevit: ... δικαιούνης θανμάσεις τὸ πῦρ τὸ ἐπὶ γειον, καὶ τότε αὐτοῦς μακαρίσεις κτλ. Boehlius (quocum Hefeleus ed. 2 fecit) locum hoc modo interpolavit: ... τὸ πῦρ τὸ ἐπὶ γειον, καὶ μακαρίσεις κτλ.

In appendice subditiicia haec observanda sunt.

Caput XI. Pro λόγῳ προσφιλῆι Stephanus, Sylburgius, Morellus dederunt λόγῳ προσφιλ * εἶ. In codice enim msto, quo Stephanus usus est, interstitium erat inter προσφιλ et εἶ. Tale interstitium, sed perbreve, etiam in codice Argent. invenitur, ita tamen, ut, quum ibi radendo habeat ortum, prorsus nihil supplendum sit. In apographo Beur. non apparet illud spatium; coniuncte enim praebet προσφιλῆ. Itaque hanc vocem Maranus recte reposuit, quem secuti sunt caeteri editores. Praeter necessitatem Sylburgius maluit προσφιλῆ τε καὶ ἀληθεῖ, et Maranus (in Addendis) προσφιλῆς γενηθείς („et Verbo amicus factus“). — Pro διηγούμενος (ita codices) Stephanus ἐξηγούμενος vel potius (licet id minus usitatum sit) ἐκδιηγούμενος scriptum fuisse putavit. Non muto. Cf. Brestschneideri *Lex. man.* in *N. T.* (ed. 3) p. 102. Pro οἱ relativo Boehlius, Hefeleus (edd. 1. 2), Grenfellus οἱ articulum inepte legerunt. Notam interrogandi omnes editores omiserunt excepto Hefeleo, qui (edd. 1. 2; sic etiam Grenfellus) post διηγούμενος collocavit. — Male Maranus (in Add.) ante καινός articulum καὶ vult deleri: „Hic, qui ab initio erat, novus apparuit.“ Vid. Adnott. exegeticas. Pro καὶ παλαιὸς εὐρεθείς in codice Stephani msto et in editis legitur καὶ * εὐρεθείς. Nullum vero spatium vacuum est in apographo Beur. et in codice Argent., quorum ope παλαιός in locum suum restitui. Igitur supersedemus coniecturis editorum, quorum alii (Stephan.) καὶ ἀρχαῖος-εὐρ., alii (Maran.) καὶ ἐν χρόνῳ εὐρ., alii (Boehl. et Hefel. edd. 1. 2) καὶ ἐν σαρκὶ εὐρ. ad explendam lacunam commendarunt. Mecum fecit Hefeleus (ed. 3). — Pro ἄδεται Maranus ἄδεται et Boehlius ἄδεται. — Negationem μὴ ante λυπῶν Morellus manifesto errore omisit. Unde Maranus, Boehlius, Olshausenius, Hefeleus (edd. 1. 2), Grenfellus pro ea substituerunt οὐ contra codices mstos. — De ultimis capitis verbis Hengelius haec monuit: „Vide an articulus τῶν in pronomen τούτων mutandus et haec orationis distinctio facienda sit: Ὅσα γὰρ . . . ἐξέπαιν μετὰ πόνου ἐξ ἀγάπης, τούτων ἀποκαλυφθέντων . . . κοινωνοί. Sed sic quidem vereor ut auctori sua omnino restituta sint.“ Vid. Adnott. exegeticas.

Caput XII. Ante γενόμενοι Maranus putavit articulum οἱ delendum esse. Mox pro τρυφῆς fortasse (Hoffmann.) τρύγης scribendum. Infra τρυγήσεις. Non muto. — Pro ἄνευ ἀληθείας προστάγματος alius legerit ἄνευ ἀγάπης προστάγματος. — Apographon Beur. non ὑπὸ τοῦ ὄφους, sed καὶ ὑπὸ τοῦ ὄφους. Sylburgius malit ὑπὸ δὲ τοῦ ὄφους. Non muto. Mox pro μὴ Stephanus, Sylburgius, Morellus solam literam μ dederunt: posterior enim litera vocalae μὴ legi non potuit in codice msto, quem Stephanus ad editionem adhibuit. Reddiderunt: „ob amorem vitae.“ Confirmatur autem negatio codice Argent. et apographo Beur. Respondet statim commation ζῶν ἐπιζητῶν. — Pro ἦτοι σοι apographon Beur. ἦτω οὖν σοι. — Tum editi καρπὸν * ῥῶν. Sic enim legit Stephanus in veteri codice suo msto. Apographon Beur. habet καρποῦ ῥῶν, fructum cupiens. Idem Stephanus scribendum coniecit, nisi quis καρπῶν ῥῶν mallet. Sylburgius et Maranus putarunt non minus aptum esse καρπὸν ἐκπληρῶν, fructum perficiens seu ad iustam maturitatem perducens. Boehlius proposuit καρπὸν χωρῶν, scil. ἐν τῇ καρδίᾳ, vel συντηρῶν vel, id quod Hefeleus (edd. 2. 3) recepit, φανερῶν. Quid? In codice Argent. ante ῥῶν exciderunt quae tantum literae: in quarum locum secunda manus

syllabam *ευ*, quamquam non satis perspicue, substituit. Equidem vero, ut hoc duarum literarum spatiolum expleretur, nolui *καρπὸν εὐρών* (assecutus) scribere, quia accentus obstat in posteriori syllaba (*ρῶν*), sed censui *καρπὸν ἀφ' ὧν* (assequens) reponendum esse. Vid. Adnott. exegeticas. — Pro *παρὰ Θεῷ* tu fortasse legeris *παρὰ Θεοῦ*: a deo. Dein apographon Beur. non *ποθούμενα* praebet sed *πορούμενα* corrupte. — *Καὶ κηροὶ συνάγονται* codices msti et editi. Sed vox *κηροὶ* suspecta est Stephano, et quidem eo magis quod non satis evidenter in vetusto codice msto legatur. Sylburgius coniecit *καιροί*, ut *αἱ κατὰ τρεῖς τοῦ ἐνιαυτοῦ καιροὺς τελούμεναι ἑορταὶ* seu *πανηγύρεις* (*Exod. XXXIV. 23. 24. Deuter. XVI. 16*) intelligendae sint. Maluit Maranus *χοροί*, „chori congregantur,” idque Hefeleus (edd. 2. 3) in textu collocavit. Etiam interpretes Campidonensis et Karkerus.: „Chöre sammeln sich.” Sic Hoffmannus quoque, licet *κηροὶ* mecum ediderit. Vid. Adnott. exegeticas. — Pro *ἀρμόζονται* (Hefel. edd. 2. 3), quod Sylburgius (iam Beurer. coniunguntur) commendavit, vulgo *ἀρμόζεται* legitur.

II. ADNOTATIONES EXEGETICAE.

Caput I. Diognetus, Christianorum valde admirans virtutes ideoque religionis eorum cognoscendae cupidissimus, quaesierat, in quo deo fiduciam collocantes et mundum et mortem contemnerent, cur Gentilium deos non colerent ac religionem aspernarentur Iudaeorum, quonam mutuo amore inter se affecti essent, cur nova haec res tam sero esset in mundum introducta.

Quinam *Διόγνητος* fuerit, in Prolegomenis §. 21 exposui. Honorifico ornatur epitheto *κράτιστε*, de quo ibidem §. 22 adeas. — *Τὴν Θεοσέβειαν* Henr. Stephanus reddidit *divinum cultum*, in qua interpretatione verbum verbo redditur. Beurerus *religionem* dedit. Vocabulo illo scriptor proprie de cultu utitur unius verique dei. Unde adiicit *τῶν Χριστιανῶν*. C. 3: *μωρίαν εἰκὸς μᾶλλον ἡγοῦντ' ἢν, οὐ Θεοσέβειαν*. C. 4: *τίς ἂν Θεοσεβείας καὶ οὐκ ἀφροσύνης πολὺ πλεον ἡγήσεται τὸ δεῖγμα;* Ibidem: *τὸ δὲ τῆς ἰδίας αὐτῶν Θεοσεβείας μυστήριον μὴ προσδοκήσης δύνασθαι παρὰ ἀνθρώπων μαθεῖν*. C. 6: *ἀόρατος δὲ αὐτῶν ἡ Θεοσέβεια μένει*. Sic auctor quoque *Cohortationis ad Gentiles*, ubi non addit *τὴν ἡμετέραν*, cum adiectione *τὴν τελείαν καὶ ἀληθῆ Θεοσέβειαν* (cc. 1. 5. 25) vel *τὴν ὁρθῇ* (cc. 36. 37. 38) dicit. Inde Christianos *Θεοσεβεῖς* (c. 14) nuncupat. Gentilium autem religionem *τὴν ψευδῶν ἡμῶν Θεοσέβειαν* (c. 1) appellat. Is vero etiam vocabulum minus proprie de gentili religione usurpat, nihil adiungens, idque non ibi tantum ubi in Gentilium persona loquitur, ut c. 2: *Τίνας τολῶν, ὦ ἄ. Ἐ., τῆς Θεοσεβείας ἡμῶν διδασκάλους εἶναι φασ;* sed et alibi, ut c. 1: *πρῶτον μὲν τοὺς τῆς Θεοσεβείας ἡμῶν τε*

καὶ ὁμῶν ἐξετάσαι διδασκάλους. Pariter Noster verbum *θεοσεβεῖν* de Iudaeis c. 3 init. dicit. Quamquam autem a Christianis ad Gentiles *θεοσέβεια* transferebatur, alia tamen, quae de Gentilibus vel de Iudaeis pronuntiantur, ad Christianos aut perraro transferebantur, ut *θηρησκεία*, aut nunquam, ut *δαισιδαίμονία*. — Formula *σαφῶς καὶ ἐπιμελῶς* respondet platonicae *De rep.* I. p. 336 *σαφῶς καὶ ἀκριβῶς*. Illud ad perspicuitatem referas percontationum, quas quod formam singularum attinet Diognētus planis verbis posuerit; hoc ad accuratorem, quandoquidem ille de quavis re percontatus sit scitu digna. Mox interrogationes ipsae enumerantur: *τίμι τε θεῷ κτλ.* Ad haec vero non spectat praecedens *περὶ αὐτῶν* (Hoffmann: „darüber, an welchen Gott sie glauben“), sed cum pronomine gen. masc. *αὐτῶν* subaudias *τῶν Χριστιανῶν*. — Verbo *θηρησκούντες* scriptor utitur tamquam eo ipso quo Diognētus usus sit. Videsis quae supra ad *τὴν θεοσέβειαν* observavi. C. 2 de Gentilibus: *αἵματι καὶ κνίσαις αὐτοὺς θηρησκεύετε*. C. 3 de Iudaeis: *τοῖς προειρημένοις ὁμοιοτρόπως τὴν θηρησκείαν προσάγουσιν αὐτῷ*. — *Κόσμον ὑπερορῶσι* Prolegg. §. 15. Iste mundi contemptus apud Christianos inprimis inde cognoscebatur quod *χρημάτων* et *κτημάτων πόρους* minime curarent, ut Iustinus *Apol.* I. c. 14 ait. Multis idem locis testatur mortem illos non timuisse: I. c. c. 11 *ἀναιροῦντων οὐ πεφροντίκαμεν*, c. 39 *ἡδέως ὁμολογοῦντες τὸν Χριστὸν ἀποθνήσκομεν*, c. 57 *οὐ γὰρ δεδοίκαμεν θάνατον*. Exempla huius rei exstant *Apol.* II. c. 2 et *Act. martyr. S. Iust. et socc.* c. 5. Clarissimus autem est locus de martyrum constantia eiusque fonte *Apol.* II. c. 12: ubi a me adnotata (n. 1) legas. Cf. infra c. 7: *[οὐχ ὀρᾶς] παραβαλλομένους θηρίοις, ἵνα ἀρνησῶνται τὸν κύριον, καὶ μὴ νικωμένους;* — Voce *τῶν Ἑλλήνων*, latiori sensu usurpata, in universum Gentiles sive Ethnici designantur. C. 5: *ὑπὸ Ἰουδαίων ὡς ἀλλόφυλοι πολεμοῦνται, καὶ ὑπὸ Ἑλλήνων διώκονται*. Quocirca Hieronymus *De vir. illustr.* c. 23 dubium Iustini tractatum, cui titulus *Πρὸς Ἑλληνας*, dicit Orationem „ad Gentes.“ Photius *Biblioth.* c. 125: *κατὰ τῶν Ἑθνῶν*. Christiani, quod deos Gentilium non colerent, ἄθεοι ab iis vocabantur. *Καί*, Iustinus ait *Apol.* I. c. 6, *ὁμολογοῦμεν τῶν τοιούτων νομιζομένων θεῶν ἄθεοι εἶναι, ἀλλ' οὐχὶ τοῦ ἀληθεστάτου... θεοῦ*. — Vocabulum *δαισιδαίμονιας*, ut supra monui, nunquam a Christianis ad suam rem transferebatur. In *Cohortatione ad Gent.* c. 36 Gentilium *δαισιδαίμονία* memoratur. Proprie est *daemonum deorumve metus superstitionis*. Cf. *Steph. Thes. gr. ling.*, ed. Hase, Vol. II. p. 964. Hic, ubi Diognēti percontationes enumerantur, videtur generaliter de *religione* usurpari, ut interdum Latinorum *superstitio*. Cicero *De divin.* I. c. 42 et Iustinus *Histor.* XLI. c. 3. Certe vero auctor ipse Epistolae c. 4 illud specialiter adhibet in malam partem: scilicet, id quod minime offendit, ad sabbatismum restringit, ut designet circa eum superstitionem. — *Φιλοστοργίαν ἔχοντι πρὸς ἀλλήλους* Prolegg. §. 15. — *Καινὸν τοῦτο γένος ἢ ἐπιτήδευμα εἰσῆλθεν εἰς τὸν βίον νῦν* ibid. §. 8. Vox *ἐπιτήδευμα* accuratius definit *γένος* antecedens. Ad *γένος* animo suppleri potest *ἀνθρώπων*, ita ut *ἐπιτήδευμα* ad eorum *θεοσέβειαν* spectet. Sic Thucydides (VII. c. 86) *ἐπιτήδευμα* retulit εἰς τὸ θεῖον. Stephanus interpretatus est: „in consuetudinem venire nunc coeperit.“ Beurerus: „hoc demum tempore in mundo exortum sit.“ *Ἐξέλχεσθαι εἰς τὸν βίον* est omnino nostrum *in's Leben* (Dasein) *treten*. — *Ἀποδέχομαι γε τῆς προθυμίας*

σε ταύτης Stephanus caeterique editores verterunt: „acceptum habeo tuum hoc desiderium.“ Boehlius et Heseleus cum genit. τῆς προθυμίας ταύτης subaudierunt ἔνεκα. Sed nota est verbi ἀποδέχασθαι structura. Dio Chrysostomus Orat. LXXII. (ed. Emper. P. II) p. 734: τῆς συμβουλῆς ἀποδέχασθαι τὴν γλαῦκα, h. e. propter consilium laudare. Similiter αἰνεῖν τινά τις, e. c. ξένον προθυμίας ap. Eurip. Iphig. Aul. 1381. — Καὶ παρὰ τοῦ Θεοῦ usque ad ὡς μὴ λυπηθῆναι τὸν εἰπόντα proxime accedunt ad verba Cohortationis ad Gent., incipientis sic: Ἀρχόμενος τῆς πρὸς ὑμᾶς παραινήσεως, ὡς ἂν. B., εὐχομαι τῷ Θεῷ ἕμ οἱ μὲν ὑπάρξαι τὰ θέοντα πρὸς ὑμᾶς εἰπεῖν, ὑμᾶς δὲ τῆς προτέρας ἀφιμένους φιλονεικίας καὶ τῆς τῶν προγόνων πλάνης ἀπαλλαγέντας ἐλέσθαι τὰ λυσιτελοῦντα νῦν. Quibus exordium videtur Demosthenicae orationis Περὶ στεφάνου imitando exprimi: Πρῶτον μὲν, ὡς ἂν. A., τοῖς Θεοῖς εὐχομαι κτλ. Particula μάλιστα ad βελτίω γενέσθαι pertinet: quam maxime emendari. Verba ὡς μὴ λυπηθῆναι τὸν εἰπόντα duplicem sensum admittunt. Λυπεῖν enim, ut contristare (kränken), valet et tristitia (dolore) et incommodo (detrimento) afficere. Quodsi hic ad animi molestiam refert, οὕτως ἀκοῦσαι est i. q. cum eo fructu audire; si ad extēnam molestiam, illud est i. q. eo animo audire.

Caput II. Ad illas Diogneti interrogationes respondens Epistolae auctor, ordine tamen rerum enarrandarum paullulum immutato, primum exponit uberius, quid sit cur Christiani ab isto qui inter Gentiles pariter atque Iudaeos invaluerit divino cultu recte abstineant. Prius vero, quam ad interrogationes accedit dissolvendas, Diognetum graviter adhortatur ut mentem ab opinionibus praeiudicatis purget fiatque velut ab initio novus homo, novam quum sit doctrinam auditurus. Ad Gentiles autem quod attinet, vehementer perstringit eorum dementiam, qui deos ex materia corruptioni obnoxia factos et sensu carentes eamque ob causam quovis honore indignes adorent. Scriptor in hac disputatione adversus cultum Gentilibus usitatum minime subtilitate utitur philosophica, qualis apud alios Patres deprehenditur: in ea tantum oculos coniecit quae vita praebebat et consuetudo quotidiana. Cf. Prolegg. §. 11.

Καθάρως σεαυτὸν usque ad ἀκροατῆς ἐσόμενος coll. Ephes. IV. 20—24: ὑμεῖς δὲ οὕτως ἐμάθετε τὸν Χριστόν, εἰ γε αὐτὸν ἤκούσατε καὶ ἐν αὐτῷ ἐδιδάχθητε καθὼς ἐστιν ἀλήθεια ἐν τῷ Ἰησοῦ, ἀποθέσθαι ὑμᾶς κατὰ τὴν προτέραν ἀναστροφὴν τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον τὸν φθειρόμενον κατὰ τὰς ἐπιθυμίας τῆς ἀπάτης, ἀνανεοῦσθαι δὲ τῷ πνεύματι τοῦ νοῦς ὑμῶν καὶ ἐνδύσασθαι τὸν καινὸν ἄνθρωπον τὸν κατὰ Θεὸν κτισθέντα ἐν δικαιοσύνῃ καὶ ᾧσιότητι τῆς ἀληθείας. II Cor. V. 17 καινὴ κτίσις. Συνθήειαν (De monarch. c. 1. p. 124. D.) vocat scriptor opinionem consuetudine receptam. Ἀποσκευασάμενος: tamquam onus aliquod seu impedimentum. Particula ὡς cum participio futuri est quia vel quum cum verbo finito: utpole. Cf. Astii Lexic. Platon. Vol. III. p. 585. — Verba τίνος ὑποστάσεως ἢ τίνος εἶδους in sequentibus explicantur. Ad ὑπόστασιν enim, h. e. substantiam (d. Wesen), pertinent Οὐχ ὃ μὲν τις usque ad κεχαλκευμένῃ; Ad εἶδος autem, h. e. formam (die Gestalt), spectant Οὐχ ὑπὸ σιδήρου usque ad οὐ πάντα φθειρόμενα; Illustratur illud ὑπόστασις paullo post vocabulo ὕλης; et εἶδος infra vocabulo μορφῆς, ubi scriptor etiam participio μεταμορφωμένον utitur.

Tum quae sequuntur, Ταῦτα θεοὺς καλεῖτε . . . τούτοις προσκυνεῖτε, verbis respondent οὗς ἔρεῖτε καὶ νομίζετε θεοὺς. — Ἦδη καὶ σεσηπὸς „Holz das bereits sogar verfault ist.“ — Οὐχ ὑπὸ σιδήρου καὶ πυρὸς κεκαλκευμένα; H. e. „Nonne ferri et ignis ope fabricata sunt?“ Θεοὶ notantur iam memorati. Scriptor autem neutro usus est κεκαλκευμένα pro masculino (Matthiae *Ausf. gr. Grammat.* ed. 2. p. 828. 833), ut antea ταῦτα πάντα et μοι ὁ μὲν αὐτῶν κτλ., quia simul simulacra deorum respicit. Σίδηρον, ferrum, iam inter illa enumeravit quae artifices pro materia habent. Hic autem non ἐκ σιδήρου dicit sed ὑπὸ σιδήρου: ferrum vocans instrumenta ferrea. — Verba Οὐχ ὁ μὲν αὐτῶν λιθοξόος, ὃ δὲ χαλκός, ὃ δὲ ἀργυροκόπος, ὃ-δὲ κεραμεὺς ἐπλασεν venuste respondent commatiis antecedentibus: Οὐχ ὁ μὲν τις λίθος ἐστίν . . . ὃ δ' ἐστὶ χαλκός . . . ὃ δὲ ἀργυρός . . . ὃ δὲ ὕστρακον. Atque illud ὑπὸ σιδήρου καὶ πυρὸς convenit praecedenti ὃ δὲ ξύλον et ὃ δὲ σίδηρος. Lignum enim instrumentorum ferreorum (e. g. asciae) ac ferrum ignis operam requirit. — Verba Οὐ πρὶν ἢ ταῖς τέχναις κτλ. hoc sibi volunt iuxta sententiarum nexum: Antequam illa (lapis, aes etc.: supra enim Οὐχ ὁ μὲν τις λίθος ἐστίν κτλ.), ex quibus deorum simulacra constant, artificum artibus (ταῖς τέχναις τούτων scil. τῶν τεχνιτῶν, nempe λιθοξόον, χαλκός etc.) formas deorum (τὴν μορφήν τούτων scil. τῶν θεῶν) quos repraesentant induerunt, singula a singulis artificibus (λίθος a λιθοξόφῳ, χαλκός a χαλκεῖ etc.), id quod adhuc fit, transformabantur, h. e. in formam ipsis destinatam redigebantur (vel, si mavis, redigenda erant), quo fit ut ea beneficium sit artificum. Quare scriptor addit: Iidem artifices vasa eiusdem materiae, usibus vitae destinata, possunt in formam simulacrorum deorum redigere et versa vice simulacra in vasa transformare. Formula πρὶν ἢ cum infinitivo aoristi exstat *Apol.* I. cc. 23. 31, *Dial. c. Tr.* cc. 66. 77, *De resurr.* c. 1. Cf. Winer *Gramm. d. newest. Sprach-idioms* ed. 4. p. 304. — Ὅμοια τοιοῦτοις, h. e. τοῖς εἰς τὴν μορφήν τούτων (deorum) ἐκτυποθεῖσιν. — Πάλιν: *τυφύς*, *hinculoderm.* — Ταῦτα θεοὺς καλεῖτε, τούτοις δουλεύετε, τούτοις προσκυνεῖτε. Gradatio. In verbo προσκυνεῖν ad quemdam respicitur honorem qui exhibetur, maiorem quam quum δουλεύειν dicitur, scilicet ad adorationem seu venerationem. Nam cui quis servitutem servit, non protinus eum adorat quoque aut veneratur. Ac legimus quidem aliquod adorationis genus imperatoribus romanis exhibitum esse: sed Christianos ab ista scimus abhorruisse. Quod ex Iustini *Apologia* I. c. 17 discimus; nam ibi, posteaquam Christi verba Ἀπόδοτε οὖν τὰ Καίσαρος τῷ Καίσαρι κτλ. citavit, subiungit: Ὅθεν θεὸν μὲν μόνον προσκυνούμεν, ὑμῖν δὲ πρὸς τὰ ἄλλα χαίροντες ὑπηρετοῦμεν. — Τέλειον non valet tandem, endlich (interpr. Campid., Karker.), sed i. q. τελώς (plane, prorsus). Cf. *Apol.* I. c. 62. not. 3. Particula δὲ difficultatem nullam habet; efficit ut emineat sententia (*Th.* I. 1). Verbis autem τέλειον δ' αὐτοῖς ἐξομοιοῦσθε scriptor, ut in Prolegg. §. 11 et 12 observavi, evidenter alludit ad imprecationem *Psalmi* CXIII. 8 in idolorum cultores factam: Ὅμοιοι αὐτοῖς γένοιντο οἱ ποιοῦντες αὐτὰ καὶ πάντες οἱ πεποιθότες ἐπ' αὐτοῖς. Sensus: Qui res inanimatas et caducas colunt, perinde ac res istae sensu privati et corruptioni obnoxii sunt, h. e. vera aeternaque vita carent. C. 3: τοῖς ἀναισθήτοις καὶ κωφοῖς προσφέροντες οἱ Ἕλληνες ἀφροσύνης δαίγμῳ παρέχουσι. Iustinus, ad eundem

Ps. (v. 5. 6) respiciens, in *Dial. c. Tr. c. 69* ait: τοῖς ἐρήμοις γνώσεως Θεοῦ, λέγω δὲ τοῖς ἔθνεσιν, οἳ καὶ ὀφθαλμοὺς ἔχοντες οὐχ ἰσθῶν οὐδὲ καρδίαν ἔχοντες συνέσαν, τὰ ἐξ ὕλης κατασκευάσματα προσκυνοῦντες. — Γὰρ particula rationem affert sententiae non expressae sed intellectae, velut: „Christiani perperam odio vobis sunt.“ Cf. *Dial. c. Tr. c. 19. not. 1.* — Οἱ τῶν νομιζόντες καὶ οἰόμενοι scil. τοὺτους Θεούς, hos esse deos. Inde cum καταφρονεῖτε subaudiendum videtur esse τούτων, h. e. Θεῶν, ut αὐτῶν a comparativo pendeat: *nullo magis quam illi* (Christiani). Potest vero etiam pronomen αὐτῶν ad καταφρονεῖτε pertinere (eos, h. e. deos, contemptis), ut ad πολὺ πλεόν supplendum sit τῶν Χριστιανῶν, praesertim quum statim dicatur: Οὐ πολὺ μᾶλλον (quam Christiani) αὐτοὺς (deos) χλευάζετε —; Vocula τῶν, quae praecedit, offensionem non praebet. Scriptor namque ita loquitur tamquam de iis quos aliquando sententiam mutatueros et ad veri dei cognitionem venturos (coll. *Dial. c. Tr. cc. 69. 130*) spes nulla non sit. Caeterum observes gradationem: καταφρονεῖτε, χλευάζετε, ὑβρίζετε. Stephanus: „Dionysii factum a scriptore commemorari potuisset, tanquam exemplum non modo contemptus deorum sed etiam irrisionis atque adeo iniuriae illis factae, quum invitis custodibus, si qui tamen custodes adhibiti erant, Iovi Olympio amiculum aureum detraxit, et laneum pallium huius loco ei iniecit, et Aesculapio Epidaurio barbam auream ademit.“ — Φύλακας παρακαθίσαντες, ἵνα μὴ κλαπῶσιν: ut supra τοῦ φυλάξαντος ἵνα μὴ κλαπῇ. Iustinus *Apol. c. 9*: Ὡς τῆς ἐμβρονησίας, . . . τῶν ἱερῶν, ἔνθα ἀνατίθενται, φύλακας τοιοῦτους καθιστάναι, μὴ συνορῶντας ἀθέμιτον καὶ τὸ νοεῖν ἢ λέγειν ἀνθρώπους Θεῶν εἶναι φύλακας. — Quae sequuntur, Αἷς δὲ δοκεῖτε κτλ., capias sic: Ταῖς δὲ τιμαῖς, ἃς δοκεῖτε προσφέρειν κτλ. Illud ταῖς τιμαῖς est i. q. τῷ θρησκεύειν αὐτοὺς αἵματι καὶ κνίσαις. C. 4: Οἱ δὲ γε θυσίας αὐτῷ δι' αἵματος καὶ κνίσης καὶ ὀλοκαυτωμάτων ἐπιτελεῖν οἰόμενοι, καὶ ταύταις ταῖς τιμαῖς αὐτὸν γεραίρειν κτλ. Ergo: „Muneribus honorificis vero, quae ipsis, ut vos quidem putatis, offertis, eos magis, si quidem sapiunt, castigatis.“ Stephanus: „Verbo κολάζειν itidemque nomine κόλασις uti liberius videtur, ut sit illud pro λυπεῖν i. e. molestia afficere. Nisi quis malit hic κολάζετε interpretari: malo afficitis, et paulo post: ταύτης τῆς κολάσεως ἀνέξεται: hoc malum patietur.“ Ad ἐλέγχοντες editores omnes supplent ἀναισθητεῖν. Inde vertunt: „sin expertes sunt sensus, [huius rei] convincentes sanguine et nidoribus eos colitis.“ Beurerus ἐλέγχοντες interpretatur *ridiculo elencho*. Auctor vero, ut iam Boehlius animadvertit, scripsisset aptius ἐλέγχετε αἵματι καὶ κνίσαις αὐτοὺς θρησκειύοντες. Cf. *Dial. c. Tr. c. 132. not. 6*. Quare Hefeleus reddit; „sin expertes sunt sensus, [huius rei] eos convincitis, sanguine et nidoribus eos colentes.“ Quippe frui nequeunt sanguine et nidoribus. Quid? Magis apta erit sententia, si ἐλέγχειν hic eodem sensu capiatur, quo, ut unum saltem exemplum proferam, apud Homerum *Od. XXI. 424* comparet, ubi in nonnullis codicibus explicatur verbo ἀτίζειν. Similiter video Karkerum reddidisse: „fehlen aber die Sinne, so beschimpft ihr sie, mit Blut und Fettdampf sie ehrend.“ — Οὐκ οὖν τὴν αἰσθησιν αὐτοῦ ἐλέγχετε interpreteris: „Sane sensu eum praeditum esse non demonstratis.“ „In der That thut ihr nicht dar dass der Stein Gefühl habe.“ Eadem interpretationem meam Hefeleus (ed. 3) assensu probavit. Αὐτοῦ

h. e. τοῦ λίθου. Antea enim: ὁ δὲ λίθος ἀνέχεται. Etiam supra: Οὐχ ὁ μὲν τις (scil. τούτων οὓς ἐρεῖτε καὶ νομίζετε θεούς) λίθος ἐστίν. Statuae plurimorum deorum lapideae erant. Inde primo loco posuit scriptor et prae caeteris respexit, omnes simul cuiusvis materiae statuas mente comprehendens. Sensus: Vos (Gentiles) neutiquam demonstrare potestis sensum lapidi, h. e. simulacris diis vestris, inesse. — De optativo cum εἰ ... ἂν (Matthiae l. c. §. 525) exempla dedit Astius in *Lex. Plat.* Vol. I. p. 134. Poteris καὶ ad ταῦτα referre; cf. Plat. *De legg.* VI. p. 762. C: ὁ ... ἀποσυσσιτήσας κἂν ἡγνισαοῦν ἡμέραν, ubi καὶ ad pronomem et ἂν ad participium pertinet.

Caput III. Castigat Epistolae scriptor porro stultitiam Iudaeorum, qui verum quidem deum agnoscant, ita tamen offerant ipsi sacrificia quasi iis indigeat (c. 3), quique sola legis caerimonialis (ciborum, sabbatorum, circumcisionis, ieiunii, novilunii) observantia opinentur se deo acceptos esse. Inde concludit Christianos merito abhorreere et a Gentilium vanitate et a Iudaeorum curiositate (c. 4). Hic quoque, ut in cultu Gentilium impugnando (c. 2), auctor Epistolae in ea tantum oculos coniecit quae vita quotidiana offerebat. Cf. Prolegg. §. 12.

De verbo θεοσεβεῖν cf. not. ad τ. θεοσέβειαν c. 1. Αὐτούς h. e. Χριστιανούς. In pronuntiatione quae sequitur, Ἰουδαῖοι τοίνυν κτλ., opponuntur sibi voces εἰ μὲν et εἰ δέ. Maranus alique (Hefel. edd. 1. 2., interpr. Campid., Karker.) illud εἰ μὲν temere eodem modo acceperunt atque εἰ καί, etsi seu quamvis. Similiter Boehlius, qui locum sic solvit: „Iudaei cum ab hac quidem, quam supra memoravi, deorum veneratione abstineant, sic tamen, ut eundem cum iis, quos supra dixi, cultum deo exhibeant, in errore versantur.“ Quid? Ad prius membrum apodosis supplenda est: ὁρθῶς sive εὖ (δὴ) φρονοῦσι, vel simile quidpiam. Assentitur Hefeleus in editione tertia. Huiusmodi ἀνάνταπόδοτα apud graecos scriptores, veteres aequae ac recentiores, saepe occurrunt: potissimum (Hermann. ad *Viger.* ed. 4. p. 509) post εἰ μὲν, sequente εἰ δέ. Xenophon *Memor. Socr.* III. c. 1. §. 9: Εἰ μὲν τοίνυν ... ἐδίδαξεν (scil. καλῶς ἔχει)· εἰ δὲ μὴ κτλ. Vid. Herbstium ad h. loc. et Krügerum ad *Anab.* VII. c. 7. §. 15. Lucas in *Evang.* XIII. 9: Κἂν μὲν ποιήσῃ καρπὸν (scil. καλῶς ἔχει)· εἰ δὲ μήγε κτλ. Vid. Meyerum (ed. 2) ad h. loc. et Lamb. Bosium *Ellipss. graec.* ed. Schaeff. p. 803 ss. Illud εἰ cum indic. in re certa dicitur, ut hic idem valeat quod ἐπεὶ in vulgari loquendi more. Cfr. Herbst ad Xenoph. *Memor. Socr.* IV. c. 3. §. 12 et de Wette ad *Ev. Ioann.* (ed. 3) XIII. 17. De formula ὥς τῶν σέβειν vid. Adnott. criticas. Neque φρονεῖν cum accusativo insolenter dictum est, ut docent *Lexica*. Ad τῶν πάντων, quod omnes editores male pro neutro habent, animo supple θεῶν. Articulus enim appositus (τῶν) indicat omnes eiusdem generis. Cf. Bretschneideri *Lexic. man. in Nov. Test.* (ed. 3) p. 319. Sententia verbis Iustinianis explicatur in *Dial. c. Tr.* c. 55: Προφῆται πολλὰκις λέγουσιν ὅτι Ὁ θεὸς σου θεὸς τῶν θεῶν ἐστὶ καὶ κύριος τῶν κυρίων. (*Deuter.* X. 17; coll. *Ps.* XLIX. 1: Θεὸς θεῶν κύριος ἐλάλησε. — *Dial. c. Tr.* c. 22. p. 74. D) ... Οὐ γὰρ ὡς ὄντων θεῶν ταῦτα λέγεται, ἀλλ' ὡς τοῦ λόγου διδάσκοντός ἡμᾶς ὅτι τῶν νομιζομένων θεῶν καὶ κυρίων ὁ τῷ ὄντι θεός, ὁ τὰ πάντα ποιήσας, κύριος μόνος ἐστίν. Adeas insuper interpretes ad *Hebr.* VII. 1. Itaque veritas: „und [wenn sie] als

Gott Einen unter den sämtlichen (= lediglich Einen) verehren und als Herrn denken (= annehmen) wollen.“ — Δείγμα (cc. 4. 7) Prolegg. §. 15. Εἰκὸς (seu ἰκὸς) Hesychio est τάχα, ἴσως, *forasan*. Etiam *Etymolog. Magnum* (ed. Gaisf. p. 297): λαμβάνεται δὲ καὶ ἀντὶ τοῦ τάχα. Est igitur (cum ἂν et optat., — *vielleicht wohl*) cum quadam urbanitate positum, ad notionem μωρίας temperandam. Minime necessarium est cum Boehlio ad ἡγοῖντ' ἂν supplere παρέχειν, „ut μωρίαν παρέχειν sit i. q. μωρίας δείγμα παρέχειν.“ Simile huic dicto est illud c. 4: Τίς ἂν θεοσεβείας καὶ οὐκ ἀφροσύνης πολὺ πλέον ἡγήσεται τὸ δείγμα; Codex Argent. in margine praebet glossam a muribus ex parte corrosam: ὅτι ὁ θεὸς... δεῖς ἐστ'... οὐδ' ἐνο... προσφ... αὐτῷ... ὥς... εἴρηκ... γὰρ ἐκῶν... ῥῶν ὑμῶν... ἐξήτησε. Pleraque facile explere poteris. — Ὁ γὰρ ποιήσας usque ad παρέχει αὐτός coll. Act. apost. XVII. 24. 25: ὁ θεὸς ὁ ποιήσας τὸν κόσμον καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτῷ, οὗτος οὐρανοῦ καὶ γῆς ὑπάρχων κύριος οὐκ ἐν χειροποιήτοις ναοῖς κατοικεῖ, οὐδὲ ὑπὸ χειρῶν ἀνθρώπων θεραπεύεται προσδεόμενός τις, αὐτὸς διδοὺς πᾶσιν ζωὴν καὶ πνοὴν καὶ τὰ πάντα. Optativus προσδέδωτο cum ἂν particula in re certa hic cum quadam ironia dicitur: „Der welcher..., dürfte doch wohl selbst Nichts von dem nöthig haben, was er denen welche zu spenden wännen selbst darreicht.“ Vituperantur Iudaei eo nomine quod opinentur deo sese sacrificia offerre „tamquam indigenti.“ — De verbis οἱ δὲ γε θυσίας usque ad γεραίρειν in Prolegg. §. 9 disputavi. Ταύταις ταῖς τιμαῖς h. e. his munificibus honorificis. C. 2: Αἷς δὲ δοκεῖτε τιμαῖς προσφέρειν... αἵματι καὶ κνίσαις αὐτοὺς θρησκεύετε. Φιλοτιμία non est i. q. honor (Stephan., Maran., Hefel.), sed contentio seu munificentia. Nos: „scheinen sich keineswegs von denen zu unterscheiden welche gegen die stummen Götzen, die doch für diese Ehre unempfänglich sind, dieselbe eifrige Bemühung zeigen“ sive „dieselbe Freigebigkeit an den Tag legen.“

Caput IV. Pergit scriptor Epistolae, ut supra monui, ad ea quae lex Iudaeorum praeter sacrificia praescribat: circa cibos, sabbata, circumcisionem, ieiunium, novilunium.

Ἀλλὰ μὴν γε particulae cum affirmatione quadam dicuntur quum ad aliud argumentum transitur. Cf. Herbst ad Xenoph. *Memor. Socr.* I. c. 1. §. 6. — Ψεφοδεῖς Stephanus reddidit *meticulasam cautionem*, Beurerus *nimum melum*. Cf. Pape *Handwörterb. d. griech. Sprache* s. v. Tom. II. p. 1326. De voce δεισδαιμονίας c. 1 adeas. — Ἀλαζονείας scriptor infra quoque, in fine huius capituli, Iudaeos accusavit: vide ibi observata. Εἰρωνείαν dixit tamquam de iis qui ludificarentur etiam per simulationem religionis, quam in celebrandis ieiuniis ac noviluniis constituerent. Boehlius ante voces τῆς νηστείας καὶ νομηνίας putat περί supplendum esse. Tum etiam ante τῆς περιτομῆς praepositio supplenda esset. Sed vid. Matthiae *Ausf. griech. Gramm.* (ed. 2) §. 342. — Οὐδενὸς ἄξια λόγον non i. q. „welche alles vernünftigen Grundes entbehren“ (Hoffmann.), sed: „welche keine Berücksichtigung (Beachtung) verdienen.“ Cf. Pape l. c. Tom. II. p. 57. — Ait scriptor: νομίζω σε χρήζειν παρ' ἐμοῦ μαθεῖν. Ideoque in sequentibus persequitur res modo indicatas, ita quidem, ut 1°. sententia Τὸ τε γὰρ κτλ. πῶς θέμις ἐστὶ referatur ad τὸ περί τὰς βρώσεις ψεφοδεῖς. 2°. Τὸ δὲ καταπεύδουσαι κτλ. πῶς οὐκ ἀσεβές ad τὴν

περὶ τὰ σάββατα δεισιδαιμονίαν. 3°. Τὸ δὲ καὶ τὴν μείωσιν κτλ. πῶς οὐ χλευῆς ἄξιον ἀδ τὴν περὶ τομῆς ἀλαζονείαν. 4°. Τὸ δὲ παρεδρεύοντας κτλ. οὐκ ἀφροσύνης πολὺ πλεον ἡγήσεται τὸ δεῖγμα ἀδ τὴν τῆς νηστείας καὶ νουμηνίας ἐρωτείαν. — Particulae τε γὰρ in principio enuntiationis haud insolenter usurpatae sunt. Cf. Klotzium ad *Devar.* Vol. II. p. 749 ss. Exemplum habes *De resurr.* c. 8: *Εἴ τε γὰρ κατὰ Ἰλλάτωνα κτλ.* — Τὸ δὲ παρεδρεύοντας κτλ.: Codex. Argent. in marg. hanc praebet notam: *ὅτι παρήδρευον ἐβραῖοι ἄστροις καὶ σελήνῃ καὶ τὰς παρατηρήσεις αὐτῶν ἐφύλα[σσαν].* Significat παρεδρεύειν τινί, ut *I Corinth.* IX. 13 (ed. Lachm. et Tischend.), *versari in aliqua re, dei etwas beschäftigt sein.* Igitur minus recte latini interpretes: *quasi assidentes.* Ἄστροις, ut Boehlius recte animadvertit, eo refertur quod Iudaei, a nocturno tempore diem latiori sensu sic dictum (*νυχθήμερον*) inchoantes, initium diei adeoque etiam sabbati et dierum festorum in ortu stellarum statuunt, hoc modo, ut, quum tres stellae mediocris magnitudinis comparuerint, noctem esse dicant: quum duae, tempus esse quod vocant inter soles: quum una, diem proprie sic dictum nondum exiisse contendunt. Quapropter haec lex apud Iudaeos oblinuit: quicumque die Veneris exeunte, circa initium sabbati, stellis tribus mediocribus conspectis operatus fuerit, eum peccasse adeoque teneri sacrificio piaculari offerendo: qui visis duabus, quum dubitetur utrum dies sit an nox, teneri eum victimae pro delicto dubio immolandae: qui conspicata una, hunc liberum esse a sacrificio. Additur καὶ σελήνῃ. Lunam enim observabant noviluniorum celebrandorum causa. Itaque παρατήρησιν τῶν μηνῶν ποιῆσθαι pertinet ad παρεδρεύοντας σελήνῃ, et π. τῶν ἡμερῶν π. ad παρεδρ. ἄστροις. Est enim loquendi genus quod grammatici χιασμόν vocant. Τὴν παρατήρησιν τῶν μηνῶν καὶ ἡμερῶν ποιῆσθαι coll. *Galat.* IV. 10: *ἡμέρας παρατηρεῖσθε καὶ μῆνας.* Tum οἰκονομίαι Θεοῦ sunt ordinationes in mundo a deo factae; et hic quidem tempestatum vicissitudines a deo dispositas significat, quae statim definitius dicuntur καιρῶν ἀλλαγáι. — Ἄς μὲν εἰς ἑορτάς: Huc referenda sunt Iudaeorum festa maiora, Paschatos, Pentecostes, Tabernaculorum, quae in ipsas tempestatum mutationes incidebant; quibus addi potest dies festus ineuntis anni. Ἄς δὲ εἰς πένθη: Dies expiationis (*Levit.* XXIII. 27—32) luctu celebrabatur, maxime ieiunio agendo; unde factum est ut diceretur νηστεία, ieiunium magnum. Id iam Boehlius observavit. Cum verbis τίς ἂν θεοσεβείας κτλ. comp. c. 3: *μωφρίαν εἰκὸς μᾶλλον ἡγοῖν' ἂν, οὐ θεοσέβειαν.* Particula ἂν cum futuro indic. (*ἡγήσεται*) haud omnino inusitate dicitur. Cf. Schaeferum ad *Gregor. Cor.* p. 66, Lobeckium ad *Phryn.* p. 733 s., Iacobsium ad *Achill. Tat.* p. 780. — Auctor omnia una comprehensione complectens concludit Christianos recte abstinere non solum a Gentilium vanitate et errore (c. 2) sed etiam a Iudaeorum curiositate et iactantia (cc. 3. 4). *Εἰκαιότης καὶ ἀπάτη* (h. e. non *impositura*, ut interpretes dant, sed *error*: vid. Astii *Lex. Plat.* s. v.) vocatur *κοινή*, h. e. quam Gentiles inter se communem habent. Commentarii vicem obtinent verba in *Dial. c. Tr.* c. 110 obvia: *ὅσον ἐφ' ὑμῖν* (Iudaeis) καὶ τοῖς ἄλλοις ἀπασιν ἀνθρώποις (Gentilibus). Inspicias c. 1 ad vocem Ἑλλήνων adnotata. Deinde auctor, Iudaeos πολυπραγμοσύνης accusans, respicit ad curiosum eorum studium varia ad dei cultum pertinentia coacervandi. Ἀλαζονείας autem eosdem ita accusat, ut gene-

ralem eam constituere videatur, h. e. quam in omnibus legibus observandis exhibebant. Supra vero, capitis initio, ἀλαζονείαν illis obiecit in certa quadem re versantem: in circumcissione. Sic etiam paullo ante ἀλαζονεύεσθαι τὴν μείωσιν τῆς σαρκὸς vituperavit. — De verbis τὸ δὲ τῆς ἰδίας κτλ. Karkerus exposuit: „Damit soll gesagt sein: nur durch Gottes Gnade wird der Mensch in dieses Geheimniss eingeweiht, durch Theilnahme daran, durch Leben in der Gemeinschaft der Christen.“ Coll. I *Timoth.* III. 16: τὸ τῆς εὐσεβείας μυστήριον.

Caput V. Codex Argent. in margine hanc offert notam a muribus paullisper corrosam: ἔνθεν περ[ὶ] Χριστιαν[ῶν] ἄρχεται[ι]. Finita de divino Gentilium et Iudaeorum cultu expositione transit auctor Epistolae ad describendam religionem Christianorum. Quorum potissimum vita sancte acta quum animos Gentilium ad se converteret rei quae novae conciliaret, christianos mores accuratissime depingit, ita quidem, ut insignem Christianorum animi candorem et vitae integritatem gravi oratione efferat. Totam enim eorum religionem non in rebus externis sed in spiritualibus ponens ostendit, quo modo rei christianae una eademque mens, posteaquam manifestam se fecerit, vitam ubique immutet et cunctas arctissime consociet nationes. — Cfr. Iustinus *Apol.* I. c. 14. (Prolegg. §. 15.) Eusebius *Præpar. ev.* I. c. 4: ὁ καὶ μάλιστα μέγιστον ἡγοῦμαι τεκμήριον τυγχάνειν τῆς ἐνθέου καὶ ἀποθρόνιου δυνάμεως τοῦ σωτῆρος ἡμῶν. Paetz: *De vi quam religio christiana per tria priora saecula ad hominum animos, mores ac vitam habuit.* Gotting, 1799. Neander: *Allg. Geschichte d. chr. Rel. u. Kirche* (ed. 2) Sect. I. Tom. I. p. 118.

Verba Χριστιανοὶ γὰρ οὔτε γῆ οὔτε φωνῇ οὔτε ἔθει διακεκριμένοι τῶν λοιπῶν εἰσιν ἀνθρώπων argumentum continent quod per partes suas scriptor persequitur. Vocabulo autem ἔθει non illos mores designat qui ritus (ad religionem pertinentes: *Orat. ad Gent.* c. 1) a Latinis solent vocari; sed de consuetudinibus agit, quae sunt circa victum et vestitum et reliqua quae vita humana requirit. Nam paullo post dicit: τοῖς ἑγχωρίοις ἔθεισιν ἀκολουθοῦντες, ἐν τε ἐσθῇ καὶ διαίτῃ καὶ τῷ λοιπῷ βίῳ. Illorum multa ex iis sunt quae ἀδιάφορα vocantur. Inde Stephanus transtulit: „neque *politicis* vitae institutis.“ Verba Οὔτε γὰρ πον usque ad ἀσχοῦσιν rationem praecedentium suppeditant, ut iam Stephanus observavit. Quum enim dixisset Christianos nec γῆ nec φωνῇ neque ἔθεισιν a caeteris hominibus distinctos esse: rationem primi reddit, quod civitates sibi proprias non incolunt: secundi, quod sermone non utuntur qui ab aliorum sermone sit discrepans: tertii quod βίον παράσημον οὐκ ἀσχοῦσι, h. e. quia „vitae genus non habent quod re aliqua sibi peculiari sit notabile.“ Potest igitur reddi: „neque vitam re aliqua notabilem exercent.“ Vel: „vitam aliquā notā insignem.“ Perinde est, ut idem Stephanus advertit, ac si dixisset: βίον ἔθει διακεκριμένον τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων, sicut modo dixit eos non esse ἔθει διακεκριμένους τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων. — Ad verba Οὐ μὴν ἐπινοία τινὶ καὶ φροντίδι πολυπραγμόνων ἀνθρώπων προεστῆαι, scriptor infra c. 7 respicit, ubi revertitur ad sententiam hic pronuntiatam: Οὐ γὰρ ἐπὶ γίον, ὥς ἔφην (nostro loco), εὐρημα τοῦτ' αὐτοῖς παρεδόθη, οὐδὲ θνητὴν ἐπινοίαν φυλάσσειν οὕτως ἀξιοῦσιν ἐπιμελῶς κτλ. Unde patet illud τοῦτ' αὐτοῖς ἐστὶν ἐρημένον

idem significare atque τοῦτ' αὐτοῖς παρεδόθη. „Non cogitatione quadam (in Folge eines Einfalls) et sollicitudine curiosorum hominum haec disciplina iis est nuntiata.“ Paulo ante (c. 4): *religionem christianam μὴ προσδοκήσης δύνασθαι παρὰ ἀνθρώπου μαθεῖν*. Vocabulum μάθημα autem de christiana religione etiam in Pseudo-Iustini *Quaest. et Resp. ad Orth.* 101 legitur. Πολυπράγμονας hic (c. 4 πολυπραγμοσύνης mentio facta) eos notat qui quodam novitatis studio ducuntur in iis quae ad religionem pertinent. Horum igitur sollertiae et sollicitudini suam Christiani disciplinam, quae mox pluribus depingitur, non debent, sed omni humano dogmate reiecto fidem habent dumtaxat logo divino, quem deus inter homines collocavit. Cum commatio οὐδὲ δόγματος ἀνθρωπίνου προειστάσιν componas verba gemelli loci c. 7: οὐδὲ θνητὴν ἐπίνοιαν φυλάσσειν ἀξιοῦσιν. Unde etiam quid sibi velit προειστάσιν (a Boehlio male intellectum) cognoscis. Caeterum ad illud commation codex Argent. in margine hanc praebet glossam: ὅτι δόγματος ἀνθρωπίνου] οἱ Χριστιανοὶ οὐκ ἀντιλαμβάνονται, ἀ[λλὰ Χριστοῦ]. οὐδὲ γάρ, φησιν ὁ ἀπόστολος Παῦλος, παρὰ ἀνθρώπου παρέλαβον αὐτό. Dixit id *Galat.* 1. 12. — Verba πόλεις ἐλληνίδας τε καὶ βαρβάρους, quum vox Ἑλλήνων designet Gentiles (leggs c. 1 adnotata), interpretor de gentilibus et iudaicis urbibus. Infra: ὑπὸ Ἰουδαίων ὡς ἀ. πολεμοῦνται καὶ ὑπὸ Ἑλλήνων διώκονται. Consimiliter a Iustino in *Apol.* 1. cc. 5. 7. 46 Iudaei, οἱ βάρβαροι, Gentilibus, τοῖς Ἑλλήσι, opponuntur. Uberius de voce βαρβάρων exposui ad Tatiani *Orat. ad Graec.* c. 1 (not. 1). Eadem sententia c. 6 repetitur: Χριστιανοὶ κατὰ τὰς τοῦ κόσμου πόλεις scil. ἐσπαρμένοι εἰσίν. Idem Iustinus saepe loquitur: cf. Prolegg. §. 18. Adde Irenaeum *adv. haereses* III. c. 4. §. 2. Idem c. 11: κατέσπαρται ἡ ἐκκλησία ἐπὶ πάσης τῆς γῆς. Tertullianus *Apolog.* c. 37: „Hesterni sumus et vestra omnia implevimus; urbes, insulas“ etc. *Adv. Marc.* III. c. 20: „Qui (Christus) totum iam orbem evangelii sui fide cepit.“ *Adv. Iud.* c. 7. Clemens Alex. *Strom.* VI. c. 18. §. 167. Haec testimonia nimis prae fracte sumere non licet: Origines in *Matth.* tract. 28 multas faetis esse nationes, quae nondum evangelii lucem receperint. Velut per periphrasin ἡ κατάστασις τῆς πολιτείας dicitur quod alibi ἡ πολιτεία. Cui dat vocabula Iustinus eundem usum in *Apol.* 1. c. 4 et *Dial.* c. Tr. cc. 105. 119. — Πατρίδας οἰκοῦσιν ἰδίως, ἀλλ' ὡς πάροικοι coll. *I Petr.* II. 11: παρακαλῶ ὡς παροίκους καὶ παρεπιδήμους. Coll. I. 17. Christiani enim se habebant peregrinos sive inquilinos terrae cives. C. 6: Χριστιανοὶ παροικοῦσιν ἐν φθαρτοῖς. Gieseler *Lehrb. der Kirchengesch.* Tom. I. Sect. I (ed. 4) p. 230: „Daher bezeichneten sich die Gemeinden als Genossenschaften von Fremdlingen, Clemens Rom. init. *Epist.* I. Ἡ ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ ἡ παροικοῦσα Ῥώμην τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ τῇ παροικοῦσῃ Κόρινθον. Ehenso *Epist. Eccl. Smyrn.* bei Eusebius IV. c. 15. §. 1.“ Πᾶσα ξένη scil. χώρα sive γῆ. Quum autem scriptor addat καὶ πᾶσα πατρίς (est tamquam) ξένη, videtur respicere ad id quod praecessit: καὶ πάνθ' ὑπομένουσιν ὡς ξένοι. — Γαμοῦσιν ὡς πάντες: „uxores ducunt ut omnes.“ Sed secundas nuptias, διγαμίας, non ineunt. Hae nuptiae legibus Gentilium vetitae non erant: h. e. si quis aut matrimonio prioris coniugis morte soluto, aut priori uxore secundum leges dimissa, aliam duxit. *Apol.* 1. c. 15: οἱ νόμῳ ἀνθρωπίνῳ διγαμίας ποιοῦμενοι ἁμαρτωλοὶ παρὰ τῇ ἡμετέρῃ διδασκάλῳ εἰσὶ. Adeas ibi not. 8. obser-

vata. Ibidem c. 29: οὐκ ἐγαμοῦμεν εἰ μὴ ἐπὶ παίδων ἀνατροφῇ. Athenagoras *Suppl. p. Christ.* c. 33: γυναῖκα μὲν ἕκαστος ἡμῶν, ἣν ἡγάγετο κατὰ τοὺς ἐφ' ἡμῶν τεθειμένους νόμους, νομίζων, καὶ ταύτην μέχρι τοῦ παιδοποιήσασθαι. Tum ῥίπτειν, verbum magis odiosum, scriptor usurpat pro ἐκτιθέναι (*Apol.* I. cc. 27. 29), exponere, quod proprium huius infanticidii verbum (*Athenag.* I. c. c. 35 et *Tertull. Apol.* c. 9) est. Ait Minucius Felix in *Octavio* c. 30. §. 2: „Vos enim video procreatos filios nunc feris et avibus exponere, nunc adstrangulatos misero mortis genere elidere.“ Illud ῥίπτειν τὰ γεννώμενα quod attinet, audias Iulium Paulum, iureconsultum saeculi secundi: „Necare videtur non tantum is qui partum perfocat, sed et is qui adiicit, et qui alimonia denegat, et is qui publicis locis misericordiae causa exponit quam ipse non habet.“ *Lib. XXV. tit. III. lib. 4.* — In verbis τράπεζαν κοινὴν παρατίθενται, ἀλλ' οὐ κοινὴν, inest acumen quoddam, hoc perpolito scriptore dignum. Κοινὴν enim duplici significato (comp. *Ev. Matth.* X. 39, ubi videsis de Wettium et Baumgarten-Crusium, atque *Dial. c. Tr.* c. 61. not. 6) usurpavit: priori quidem loco mensam designavit communem, posteriori autem impuram vel pollutam. Cf. *Bretschneideri Lex. man. in N. T.* (ed. 3) s. v. p. 229. *Dial. c. Tr.* c. 20: κοινὰ ἢ ἀκάθαρτα οὐκ ἐσθίομεν (*Act. apostl.* X. 14: οὐδέποτε ἔφαγον πᾶν κοινὸν ἢ ἀκάθαρτον), ubi particula ἢ per epexegetin posita est. Ergo: „Mensam communem apponunt, sed eam minime impuram vel pollutam.“ Stephanus autem verbis ἀλλ' οὐ κοινὴν ad idolothyta respici existimavit, circa quae quam servare cautionem oporteret docuit Paulus apostolus: tamquam scilicet mensa alioqui esset κοινὴ futura. *Dial. c. Tr.* c. 34: πᾶσαν αἰκίαν καὶ τιμωρίαν μέχρις ἐσχάτου θανάτου ὑπομένουσι περὶ τοῦ μήτε εἰδωλολατρήσαι μήτε εἰδωλόθοντα φαγεῖν. Quid? Ratio potius habetur agapae, in quibus *Θεόσεια* illa δειπνα, Christianis a Gentilibus afflicta, nequaquam celebrentur. Itaque scriptor iniquos de Christianis rumores repellit, qui inde originem duxerunt quod Gentiles et Iudaei inepte ac malitiose interpretarentur illarum coenarum, potissimum sacrae coenae, apud illos usum. Vide *Apol.* I. c. 26. not. 29. Explicare etiam poteris: „Mensam (in agapis) communem apponunt, non vero vulgarem.“ Nos: „Sie haben einen gemeinsamen (gemeinschaftlichen) Tisch, aber nicht einen gemeinen (gewöhnlichen).“ H. e.: Non profanam instruunt coenam, sed talem quae gratiarum actione et precibus ad deum missis consecratur. *Apol.* I. c. 13: λόγῳ εὐχῆς καὶ εὐχαριστίας ἐφ' οἷς προσφερόμεθα (*vessimur*) πᾶσιν, ὅση δύναμις, αἰνοῦντες. C. 67: ἐπὶ πᾶσὶ τε οἷς προσφερόμεθα εὐλογοῦμεν τὸν ποιητὴν τῶν πάντων. *Coll.* c. 65. p. 154 D. et c. 66. p. 160 E. Adde c. 66: οὐ γὰρ ὡς κοινὸν ἄρτον οὐδὲ ὡς κοινὸν πόμα ταῦτα (in coena sacra) λαμβάνομεν. Sic κοινὸν etiam in *Ep. ad Hebr.* X. 29 dicitur, ubi de Wettium consulas. Hoc modo scriptor, quantum a Gentiliis moribus discrepant Christiani, demonstrat. — Ἐν σαρκὶ τυχάνουσιν, ἀλλ' οὐ κατὰ σάρκα ζῶσιν *coll. II Corinth.* X. 3: ἐν σαρκὶ γὰρ περιπατοῦντες οὐ κατὰ σάρκα στρατευόμεθα. *Rom.* VIII. 12. 13: ὀφειλέται ἐσμέν οὐ τῇ σαρκὶ τοῦ κατὰ σάρκα ζῆν· εἰ γὰρ κατὰ σάρκα ζῆτε κτλ. — Ἐπὶ γῆς διατρίβουσιν, ἀλλ' ἐν οὐρανῷ πολιτεύονται (c. 10 ἐν οὐρ. ζῆν) *coll. Philipp.* III. 18—20: σκοπεῖτε τοὺς οὕτως περιπατοῦντας καθὼς ἔχετε τύπον ἡμᾶς. Πολλοὶ γὰρ περιπατοῦσιν οὕς κτλ. Ἡμῶν γὰρ τὸ πλῆτευμα ἐν οὐρανοῖς ὑπάρχει. Cf.

commentarios Rheinwaldi p. 202 et Baumgarten-Crusii p. 89. Quod hic auctor de Christianis dicit id Eustathius de monachis praedicat: *μόναχος ἐστὶ πολίτης οὐρανοῦ, μὴ γὰρ γῆς, εἰ καὶ περὶ γῆν εἰσῆται*. Cf. Gaas *Die Mystik des Nic. Kabasilas* (Gryphisw. 1849) p. 178. — *Πείθονται τοῖς ὠρισμένοις νόμοις, καὶ τοῖς ἰδίοις βίοις νικῶσι τοὺς νόμους*. Karkerus: „Sie sind gehorsam den bestehenden Gesetzen; doch vollendeter, als diese es bezwecken, ist ihr Leben.“ Christiani dicuntur ipsas leges superasse, quod non solum ea quae iubebant leges sed maiora etiam praestarent. Kimmeliuſ (*Theol. Literaturblatt z. Allg. Kirchenzeitung* 1844. N. 94. p. 787) verba de amore interpretatus est: „Offenbar meint der Verfasser die Liebe, zu der er auch sofort übergeht: ἀγαπῶσι πάντα, καὶ ὑπὸ πάντων διώκονται. Durch ein Leben voll Liebe überwinden oder übertreffen sie die Gesetze, die eine Allgemeinheit der Liebe nirgends befehlen. Sie leisten also im Leben mehr, als die Gesetze und das Leben nach ihnen. Ob er nicht auch hier einen paulinischen Ausspruch, etwa Röm. 13, 9. 10 im Sinne gehabt habe, wollen wir zwar nicht entscheiden; wenn aber, so würde allerdings Etwas für seine Deutung des πληροῦν (= νικᾶν) τὸν νόμον resultiren.“ Ex sententia Credneri (*Zur Geschichte des Canons*, Hal. 1847, p. 34) cuius posterioris aetatis scriptori pro illis verbis πείθονται usque ad νόμους licebat dicere: πείθονται τῷ κανόνι τῆς ἀληθείας, sive τῷ κανόνι τῷ ἐκκλησιαστικῷ. Quod saltem meminisse sufficit. — *Ἀγαπῶσι πάντα, καὶ ὑπὸ πάντων διώκονται*. C. 6: Χριστιανοὶ τοὺς μισοῦντας ἀγαπῶσιν. Omnes a Christianis amatos, eos vero omnibus odio fuisse, quum multi testantur tum Iustinus. Memorabilis est locus in titulo Apologiae prioris. Ibi enim (c. 1) Christianos haud nominat, sed eorum conditionem describens ait: ὑπὲρ τῶν ἐκ παντὸς γένους ἀνθρώπων ἀδίκως μισουμένων καὶ ἐπηρεαζόμενων. Illos contra omne genus hominum amore persecutos esse saepenumero refert: quin etiam pro persecutoribus orasse. L. c. c. 14: ὑπὲρ τῶν ἐχθρῶν εὐχόμενοι, καὶ τοὺς ἀδίκως μισοῦντας πείθειν πειρώμενοι κτλ. C. 39: οὐ πολεμοῦμεν τοὺς ἐχθρούς. C. 57: ἐκείνο μόνον, ... ἀναιρεῖν ἡμᾶς καὶ μισεῖν, δύνανται ποιῆσαι· οὓς οὐ μόνον οὐ μισοῦμεν, ἀλλ' ... ἐλεοῦντες μεταθέσθαι πείσαι βουλόμεθα. Tertullianus *Ad Scap.* c. 1: „Ita disciplina iubemur diligere inimicos quoque et orare pro eis qui nos persequuntur, ut haec sit perfecta et propria bonitas nostra, non communis; amicos enim diligere omnium est, inimicos autem solum Christianorum.“ Athenagoras l. c. c. 11. Cf. Paetz l. c. p. 108 ss. — *Ἀγνοοῦνται, καὶ κατακρίνονται· θανατοῦνται, καὶ ζωνοποιοῦνται* coll. *II Corinth.* VI. 9: ὡς ἀγνοούμενοι, καὶ ἐπιγινώσκόμενοι· ὡς ἀποθνήσκοντες, καὶ ἰδοὺ ζῶμεν. „*Ἀγν. κ. κατακρ.* intelligere puto“, inquit Stephanus, „ignorari qualis sit illorum religio, et tamen condemnari quod eam profiteantur. Atque hoc conveniet cum eo de quo apud ipsos etiam imperatores conqueritur Iustinus, illos condemnari ἀνέξεταστος atque, ut alicubi loquitur, ἀκρίτως: et pro iusta condemnationis causa haberi quod Christiani vocentur.“ — *Πτωχεύουσι, καὶ πλουτίζουσι πολλούς· πάντων ὑστεροῦνται, καὶ ἐν πᾶσιν περισσεύουσιν* coll. *II Corinth.* VI. 10: ὡς πτωχοί, πολλοὺς δὲ πλουτίζοντες· ὡς μηδὲν ἔχοντες, καὶ πάντα κατέχοντες. — *Ἀτιμοῦνται, καὶ ἐν ταῖς ἀτιμίαις δοξάζονται* coll. *I Corinth.* IV. 10: ὑμεῖς ἔνδοξοι, ἡμεῖς δὲ ἀτιμοί. — *Ad δικαιοῦνται* Boehlius adnotavit: „Aut supplendum ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, aut ὑπὸ Θεοῦ

ἐνώπιον τῶν ἀνθρώπων: a deo comprobantur coram hominibus ut iusti atque deo accepti: aut denique sic vertendum: laudantur sive agnoscuntur (ab hominibus multis) ut iusti et pii, quo sensu δικαιοῦσθαι legitur apud Matth. 11, 19." — Λοιδοροῦνται, καὶ εὐλογοῦσιν coll. I Corinth. IV. 12: λοιδοροῦμενοι εὐλογοῦμεν. — Κολαζόμενοι χαίρουσιν coll. II Corinth. VI. 10: ὡς λυπούμενοι, ἀεὶ δὲ χαίροντες. — Definitius auctor loquitur his verbis additis: Ὑπὸ Ἰουδαίων ὡς ἁλλόφυλοι πολεμοῦνται, καὶ ὑπὸ Ἑλλήνων διώκονται. Apol. I. c. 31: Ἰουδαίῃ ἐχθροὺς ἡμᾶς καὶ πολεμίους ἡγοῦνται, ὁμοίως ὑμῖν (Gentilibus) ἀναιροῦντες καὶ κολάζοντες ἡμᾶς. Dial. c. Tr. c. 110. p. 372.C. Vox Ἑλλήνων quid significet supra (in formula πόλεις ἑλληνίδες τε καὶ βάρβαροι) et c. 1 exposui. De toto autem hoc loco, quo scriptor ad bellum iudaicum temporibus Hadriani gestum respicit, adeas Prolegg. §. 18.

Caput VI. Quae sequuntur arctissime cum sententia in praecedente capite proposita cohaerent. Probat enim scriptor Epistolae Christianos in mundo velut in corpore animam versari, et eos a deo positos esse in statione tam insigni, quam nefas sit defugere. Hic ille passim πλατονίζει. Caeterum quid de anima statuatur, in Prolegg. §. 14 dixi.

Χριστιανοὶ κατὰ τὰς τοῦ κόσμου πόλεις scil. ἐσπαρμένοι εἰσίν. De sententia nonnulla monui ad verba c. 5: Κατοικοῦντες δὲ πόλεις ἑλληνίδας τε καὶ βαρβάρους. — Χριστιανοὶ ἐν κόσμῳ οἰκοῦσιν, οὐκ εἰσὶ δὲ ἐκ τοῦ κόσμου coll. Ev. Ioann. XVII. 11. 14. 16: οὗτοι ἐν τῷ κόσμῳ εἰσίν . . . οὐκ εἰσὶν ἐκ τοῦ κόσμου. — Tum dicit: Ἀόρατος ἡ ψυχὴ ἐν ὁρατῷ φρουρεῖται τῷ σώματι. Pariter Plato (?) in *Asiocho* p. 365: ἡμεῖς μὲν γὰρ ἐσμεν ψυχὴ, ζῶν ἀθάνατον, ἐν θνητῷ κατειργμένον φρουρεῖν. — Verba ἀόρατος δὲ αὐτῶν ἡ θεοσέβεια μένει, ut ex opposito patet, videntur significare dei cultum qui non externo modo, h. e. sacrificiis aliisque ineptis institutis (ut apud Gentiles et Iudaeos: cc. 2—4), sed animo (innerlich) peragatur. A Iustino Apol. I. c. 6 dicitur λόγῳ, — πνεύματι, τιμᾷ (coll. Ev. Ioann. IV. 23 ἐν πνεύματι προσκυνεῖν) et a Paulo Roman. XII. 1 λογικῇ, — πνευματικῇ, λατρεία. Vid. commentarios Meyeri, Baumgarten-Crusii, Maieri ad hunc locum. Scriptor totam Christianorum religionem non in rebus externis sed in spiritualibus ponit. — Cum commatio Χριστιανοὶ τοὺς μισοῦντας ἀγαπῶσιν conferas illud c. 5 ἀγαπῶσι πάντας, et quae ibi observavi. In animo hic habet scriptor, si recte video, effatum domini Ev. Matth. V. 44 et Luc. VI. 27: Ἀγαπᾶτε τοὺς ἐχθρούς. Sed, quod quidem admodum notabile est, neque alii ecclesiae Patres neque codices Bibliorum lectionem μισοῦντας pro ἐχθρούς exhibent. Unus solus Martyr constanter praebet illud μισοῦντας. Apol. I. c. 15: ἀγαπᾶτε τοὺς μισοῦντας. Dial. c. Tr. c. 133: ἀγαπᾶν τοὺς μισοῦντας. „Eine Uebereinstimmung, welche um so entscheidender ist, als Justin in diesem Dialoge nur frei den Gedanken und Sinn wiedergiebt.“ Verba repetit Credneri, disputantis de illis Apologiae et Dialogi locis in *Beiträge zur Einleitung in d. bibl. Schriften* Tom. I. p. 242. — Sensus verborum Ἐγκέκλεισται μὲν ἡ ψυχὴ τῷ σώματι usque ad αὐτοὶ δὲ συνέχουσι τὸν κόσμον est hicce: Quemadmodum anima, tamquam principium vivificum, τὸ σῶμα continet (συνέχει, zusammenhält — De monarch. c. 1. not. 6): sic Christiani continent τὸν κόσμον, dum scilicet, sparsi velut semen, mundum vetustescentem nova vita perfundunt. Apol. II. c. 7: Deus

dissolutionem mundi differt διὰ τὸ σπέρμα τῶν Χριστιανῶν, ὃ γινώσκει ἐν τῇ φύσει ὅτι αἰτίον ἐστιν. Clemens Alex. *De div. salu.* c. 36: τοῦτ' ἐστὶ τὸ σπέρμα, . . . ὥσπερ ἐπὶ τινα ξενιτείαν ἐνταῦθα πεμπόμενον. . . καὶ πάντα, μέχρις ἂν ἐνταῦθα τὸ σπέρμα μένη, συνέχεται. Similis locus est apud Marcum Antoninum Πρὸς αὐτὸν p. 352. ed. Gatak. Verbis ὡς ἐν φρονεῖ τῷ κόσμῳ scriptor ad illud Platonis *Phaed.* p. 62 evidenter alludit: ὡς ἐν τινι φρονεῖ ἔσμεν οἱ ἄνθρωποι. Vide Stallbaumium ad locum. Ea quae statim a Platone adiciuntur, καὶ οὐ δεῖ δὴ εἰναι τὸν ἐκ ταύτης λύειν οὐδ' ἀποδιδράσκειν, paullo post a Nostro respiciuntur: Εἰς τοσαύτην αὐτοὺς τάξιν ἔθετο ὁ θεός, ἣν οὐ θεμιτὸν αὐτοῖς παραιτήσασθαι. — Σκῆνωμα (σκῆνος) vocatur corpus humanum, animae immortalis quasi habitaculum. Idem *Sapient.* IX. 15, *II Corinth.* V. 1, *II Petr.* I. 13. 14, Tatian. *Orat. ad Graec.* c. 15. not. 11, Pseudo-Iust. *Expos. rect.* βδεῖ c. 8 (γεώδες σκῆνος). Pythagoraei imprimis Platonicique solebant de corpore humano illa imagine uti. Vide interpretes ad laudata Bibliorum loca et Heinichenum ad Eusebii *Hist. eccles.* III. c. 31 (Tom. I) p. 261. De verbo παροικοῦσιν cf. quae c. 5 (ὡς πάροικοι) observavi. Ἀφθαρσίαν scil. γενησομένην. — Κακουργονύμενη σιτίσιν καὶ ποτοῖς ἡ ψυχὴ βελτιοῦται capias sic: „Die Seele, wenn man sie schlecht mit Speise und Trank bedient, wird besser.“ De anima, h. e. sede appetituum, dicitur quod de corpore dici consuevit. Consimiliter in *Ev. Luc.* XII. 19: Καὶ ἐρῶ τῇ ψυχῇ μου· Ψυχὴ, ἔχεις πολλὰ ἀγαθὰ κείμενα εἰς ἔτη πολλὰ· ἀναπαύου, φάγε, πίε, εὐφραίνου. Xenophon *Memor. Socr.* I. c. 2. §. 4: Τὸ μὲν οὖν ὑπερσθλοντα ὑπερπονεῖν ἀπειδοκίμαζε (scil. Socrates), τὸ δὲ ὅσα γ' ἡδέως ἡ ψυχὴ (appetitibus edendi et bibendi) δέχεται, ταῦτα ἱκανῶς ἐκπονεῖν ἐδοκίμαζε. *Cyrop.* VIII. c. 7. §. 4: Οἱ δὲ . . . δειπνον παρετίθεισαν· τῷ δὲ ἡ ψυχὴ σίτον μὲν οὐ προσέτετο, διψῆν δ' ἐδόκει, καὶ ἔπινεν ἡδέως. *Coll.* VI. c. 2. §. 28. Plato *De republ.* IV. p. 439: Τοῦ διψῶντος ἄρα ἡ ψυχὴ, καθόσον διψῇ, οὐκ ἄλλο τί βούλεται ἢ πνεῖν, καὶ τοῦτου ὁρέγεται καὶ ἐπὶ τοῦτο ὁρμᾷ. Illud Iustinus genus Stephanus (*Schediasmatum variorum*, Paris. 1578 lib. I. p. 4) ex Socratica apud Platonem philosophia in *Phileb.* p. 34s. explicat. Ibi enim τὸ διψῆν (idem περὶ τοῦ πεινῆν valet) statuitur esse τὸ κενοῦσθαι: ideoque δίψος esse ἐπιθυμίαν, ut quidem non alius rei quam πληρώσεως πόματος. Unde vero haec ἐπιθυμία proficiscitur? Ἐκ τῆς ψυχῆς, quae dicitur τῆς πληρώσεως ἐφάπτεσθαι τῇ μνήμῃ. Colligit tandem Socrates corpus nequaquam sitire. aut esurire aut aliquid tale pati. Caeterum convenit cum eo quod hic de anima dicitur illud Heracliti dictum: Ἐνθα γῆ ξηρή, ψυχὴ σοφωτάτη. Cui dicto respondet ille senarius: Παχεῖα γαστήρ λεπτόν οὐ τίκτει νόον. Tum adiecit scriptor: καὶ Χριστιανοὶ κολαζόμενοι καθ' ἡμέραν πλεονάζουσι μᾶλλον. C. 7: Οὐχ ὁρᾷς, ὅσῳ πλείονες κολάζονται, τοσούτῳ πλεονάζοντας ἄλλους; Formulam καθ' ἡμέραν non ad πλεονάζουσι (Hefel., Karker.) sed aptius ad κολαζόμενοι referas. Valet κολαζόμενοι: dum castigantur, supplicio afficiuntur. Nos: wenn sie gezüchtigt, gestraft werden. Πλεονάζουσι autem editores et interpretes de externo Christianorum incremento intellexerunt: numero crescunt, wachsen (mehrten sich) an Zahl. Iustinus *Dial.* c. Tr. c. 110 ait: Κεφαλοτομούμενοι γὰρ καὶ σταυρούμενοι καὶ θηρίοις παραβαλλόμενοι καὶ πᾶσις ταῖς ἄλλοις βασάνοις ὅτι οὐκ ἀφιστάμεθα τῆς ὁμολογίας,

δῆλόν ἐστιν, ἀλλ', ὅσῳ περ ἂν τοιαῦτά τινα γίνηται, τοσοῦτ' ἄλλων ἄλλοι πλείονες πιστοὶ καὶ θεοσεβεῖς διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἰησοῦ γίνονται. Augustinus *Epist.* 3: „Christiani inter inimicos augentur, persecutionibus crescunt, per afflictionum augustias usque in terrarum extrema dilatantur.“ Alia huius generis exempla congessi in *Corp. Apologg.* Vol. II. p. 371. Sed illa explicatio vulgaris non quadrat ad sententiam praecedentem, quae postulat ut verbum *πλεονάζουσι* de incremento capiat interior: *augentur, confirmantur, wachsen (nehmen zu) innerlich an Kraft.* Recte Kimmeli (Theol. Literaturblatt z. Allg. Kirchenzeitung 1844. N. 93. p. 781): „Die Vergleichung beruht auf dem Gedanken, dass die *ψυχή*, je weniger sie äusserlich gepflegt werde, desto mehr innerlich erstarke. Es verlangt die in Betracht kommende Correspondenz mit *βελτιοῦσθαι* einen geistigen, intensiven Sinn für *πλεονάζειν.*“ — Ultimis verbis *Εἰς τοσαύτην κτλ.* platonium colorem inesse iam supra monui.

Caput VII. Iam unde religionem suam, admirabilis illius conditionis procreatricem, petierint Christiani scriptor Epistolae pluribus docet. Istaec, inquit, minime a mortali homine iis tradita est, sed coelitus demissa. Ipse enim supremus deus logon, cuius interventu universitatem rerum construxit et gubernat, locavit inter homines, in quorum animis sedem ei pararet: hunc suum filium misit ad illos servandos.

Tandem eodem redit oratio unde degressa est. Quare ὡς ἔφην dicit scriptor, qua formula respicit ad verba c. 5: Οὐ μὴν ἐπινολᾷ τινὶ καὶ φροντίδι πολυπραγμιῶν ἀνθρώπων μάθημα τοῦτ' αὐτοῖς ἐστιν εἰρημένον. Tum verbis quae l. c. adduntur, οὐδὲ δόγματος ἀνθρωπίνου προεστᾶσιν, respondent nostro loco haecce: οὐδὲ θνητὴν ἐπίνοιαν (*Binsall*) φυλάσσειν οὕτως ἀξιοῦσιν ἐπιμελῶς. Beurerus: „neque mortalis alienius commentum (interpretes Campid.: „eines Sterblichen Erdichtung“) tam accurate servare illi satagunt.“ Cf. l. c. notata. Denique verba οὐδὲ ἀνθρ. οἶκον. μυστ. πεπίστευνται accipias: „Sie sind nicht mit Verwaltung menschlicher Geheimnisse betrauet.“ Sic οἰκονομίαν πεπίστευμαι *I Corinth.* IX. 17. Iterum hoc verbum cum accusativo rei paullo post legitur: πεπ. τὰς ἐν οὐρ. διοικήσεις. — De loco insigni Ἀλλ' αὐτὸς ἄληθῶς κτλ. in Prolegg. §. 13 uberius disputavi. Summus deus ὁ παντοκράτωρ (*omnium regnator* — ὁ δεσπότης τῶν ὅλων c. 8) καὶ παντοκτίστης (Prolegg. §. 15) vocatur: at logos ὁ τεχνίτης καὶ δημιουργὸς τῶν ὅλων. Vide infra. Ad illum omnia referuntur: sed logo usus est ad mundum condendum. Pronomen αὐτὸς cum vi quadam repetitum est, nisi velis interpretari *sua sponte, ultro, von selbst*, h. e. non coactus vel monitus ab alio. Cf. *Ev. Ioann.* XVI. 27. Xenophon *Mem. Socr.* I. c. 3. §. 7: αὐτὸν ἐγκρατῆ ὄντα. Vid. Hermannum ad *Viger.* (ed. 4) p. 733 et Astii *Lex. Plat.* Vol. I. p. 314 s. Ὁ λόγος ὁ ἄγιος καὶ ἀπερινοήτος (Prolegg. §. 15) est ὁ πᾶς λόγος (l. c. §. 13). Is dei voluntate carnem assumpsit et inter homines apparuit. Deus pater eum ἀνθρώποις ἐνέδρυσεν καὶ ἐγκατεστήριξε, „hominibus inseruit et in cordibus ipsorum fixit“ (Beurerus), „in die Menschheit gepflanzt und in ihren Herzen befestigt“ (Dorner *Entwickelungsgesch. d. Lehre v. d. Person Christi* P. I. p. 411). Stephanus ἐγκατεστήριξε vertit: *firmam habere sedem voluit.* Pro καθύπερ ἂν τις εἰκάσειεν paullo infra dicitur ὡς ἀνθρώπων ἂν τις λογιῶται. Verba οὐ, καθάπερ κτλ. adiecta sunt ad Christi, τοῦ λόγου, amplitudinem illustrandam:

qui neuliquam ὑπηρετής τις fuerit: aliquis ex numero spirituum deo ministrantium, h. e. sive ἄγγελος sive ἄρχων. Illud enim ἢ ἄγγελον ἢ ἄρχοντα, ut l. c. probavi, accuratiorem continet designationem. Apposita autem ἢ τίνα τῶν διεπόντων τὰ ἐπίγεια notionem ἄγγελου illustrant, et apposita ἢ τίνα τῶν πεπιστευμένων τὰς ἐν οὐρανοῖς διοικήσεις notionem ἄρχοντος explanant. Logos, cuius interventu deus mundum extruxit et condidit, appellatur τεχνίτης καὶ δημιουργός (cf. Prolegg. §. 15): quae formula in *Ep. ad Hebr.* XI. 10 de deo usurpatur. Ex sententia platonica differunt ποιητής (κτιστής) et δημιουργός (τεχνητής), ut auctor *Cohortationis ad Gent.* c. 22 testatur. Ὁ μὲν γὰρ ποιητής, οὐδενὸς ἐτέρου προσδεόμενος, ἐκ τῆς ἑαυτοῦ δυνάμεως καὶ ἐξουσίας ποιεῖ τὸ ποιοῦμενον, ὁ δὲ δημιουργός, τὴν τῆς δημιουργίας δύναμιν ἐκ τῆς ὕλης εἰληφώς, κατασκευάζει τὸ γινόμενον. Sed huius differentiae ratio non semper habetur; sic in nostra Epistola c. 8 ὁ δεσπότης καὶ δημιουργός τῶν ὅλων θεός memoratur. Aliud exemplum ut afferam, Iustinus supremum deum mox ποιητὴν vocat (*Dial. c. Tr. c. 16*) mox δημιουργὸν (*Apol. I. c. 13*). — Iam inde a verbis ᾧ τοὺς οὐρανοὺς ἔκτισεν singula (terna) enumerantur: coelum, mare, sidera; leges soli, lunae, stellis praescriptae; quae in coelo, in terra, in mari; ignis, aër, abyssus; quae in summo, in imo, in medio. Μυστήρια sunt leges et consilia, quibus τεχνίτης καὶ δημιουργός τῶν ὅλων naturam rerum moderatur: quae quidem (Boehl.) dicuntur propterea μυστήρια, quod hominum intellectum latent nec nisi per effectus suos deprehenduntur. Τὰ στοιχεῖα Stephanus interpretatus est *elementa* (c. 8). Hic vero *sidera*, *Himmelskörper*, designantur, ita quidem, ut aut ea intelligantur quae postea enumerantur, sol et luna et reliquae stellae (*Apol. II. c. 5. not. 2*), aut duodecim zodiaci signa; certe ad horum limbum saepe ista vox refertur, potissimum ab Alexandrinis. — Verba ᾧ πάντα διατέτακται καὶ διώρισται καὶ ὑποτέτακται ab omnibus interpretibus male intelliguntur, dum illud καὶ ὑποτέτακται cum Stephano reddunt: „et cui sunt supposita“ (Hefel.: „eique subdita“). Nam dativum ᾧ sequuntur tria verba sine intervallo: alium igitur cum duobus prioribus quam cum tertio usum habere nequit. Est igitur illud ᾧ i. q. δι’ οὗ, *durch dessen Vermittelung*. Cum verbo ὑποτέτακται, quod in ea re usitatum est, animo subaudias ἀνθρώποις. Sic c. 10: οἷς ὑπέταξε πάντα τὰ ἐν τῇ γῇ. Notabilis est locus Iustini in *Apol. II. c. 5*: Ὁ θεὸς τὸν πάντα κόσμον ποιήσας καὶ τὰ ἐπίγεια ἀνθρώποις ὑποτάξας. Aliud praeterea addo argumentum ad meam interpretationem firmandam; verba enim quae sequuntur clare dicta sunt respectu habito praecedentium. Spectant primum οὐρανοὶ καὶ τὰ ἐν τοῖς οὐρανοῖς ad διατέτακται (*disposita sunt*: sic διατάσσειν dicitur in *Dial. c. Tr. c. 11*), tum θάλασσα καὶ τὰ ἐν τῇ θαλάσσῃ ad διώρισται (*suis limitibus circumscripta sunt*: sic supra θάλασσαν ἰδοὺς ὅροις ἐνέκλεισεν), deuique γῆ καὶ τὰ ἐν τῇ γῇ ad ὑποτέτακται (*subiecta sunt*: sic ὑποτάσσειν infra c. 10 exstat). Caeterum coll. *Coloss. I. 16*: ἐν αὐτῷ ἐκτίσθη τὰ πάντα τὰ ἐν τοῖς οὐρανοῖς καὶ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς. — Verbum ἀπέστειλεν (c. 10) postea mutatur in ἐπεμψεν. — Ὡς ἀνθρώπων ἂν τις λογίσαιτο = καθάπερ ἂν τις εἰκάσειεν supra. — Ad verba ἀλλ’ ἐν ἐπιεικείᾳ, πρᾶϋτῃ supplē ex praecedentibus τοῦτον (τὸν λόγον) ἀπέστειλεν. Vid. Adnott. criticas. — Misit eum ὡς θεόν, scil. qui sua natura bonus est hominumque amans. Cf. *I Ioann. IV. 8* et Clemens Alex. *Pae-*

dag. I. c. 5. §. 20. c. 6. §. 26. Componas quod scriptor noster c. 10 dicit: ὅς, ἃ παρὰ τοῦ Θεοῦ λαβὼν ἔχει ταῦτα τοῖς ἐπιδομένοις χορηγῶν, Θεὸς γίνεται τῶν λαμβανόντων. Addit: ὡς πρὸς ἀνθρώπους ἐπεμψεν. Nam vetus ecclesia unanimiter dicit Christum, τὸν λόγον, tantummodo propter homines missum esse. Soli Gnostici, ut de Manichaeis lateam, ἀπολύτρωσιν mundi docebant; itidem Alexandrini ut Origenes (in Ioann. tom. I. c. 48, De princ. I. c. 27, c. Cels. VII. c. 17) munus Christi ad omnes naturas ratione praeditas referebant et idcirco ad spiritus quoque lapsos. Ὡς σώζων ἐπεμψεν . . . οὐ κρίνων coll. Ev. Ioann. III. 17: οὐ γὰρ ἀπέστειλεν ὁ Θεὸς τὸν υἱὸν αὐτοῦ εἰς τὸν κόσμον ἵνα κρίνῃ τὸν κόσμον, ἀλλ' ἵνα σωθῇ ὁ κόσμος δι' αὐτοῦ. — Πέμψει γὰρ αὐτὸν κρίνοντα: In primo adventu iudicium non exercuit; id enim (γὰρ) in altero demum adventu exercebit. Quum autem scriptor de Christo iudice loquatur, verbum ὑποστήσεται pertinet ad malos: his nimirum illius adventus ad iudicium formidandus. Similem Iustini locum in Prolegg. §. 13 laudavi. Illa autem, ut I. c. §. 12 observavi, evidentem allusionem continent ad Malach. III. 2: τίς ὑποστήσεται ἐν τῇ ὀπτασίᾳ αὐτοῦ; Iam in iis quae sequuntur lacunam cernis. Nisi egregie fallor, desunt fere haec: „Hic autem (alter) eius adventus, quippe instans, ab omnibus fidelibus expectatur, ita ut nulla mala sint, quibus ut Christo renuntient possint permoveri. Nonne vides“ etc. Vid. Adnott. criticas. Ibi gemellum Iustini locum (Dial. c. Tr. c. 110) attuli, quo etiam παρυστάλλεσθαι θηρίοις commemoratur: θηρίοις παραβαλλόμενοι . . . οὐκ ἀφιστάμεθα τῆς ὁμολογίας. Mortem Christiani non timent: c. 1. Ἵνα ἀρνήσωνται τὸν κύριον h. e. deum. C. 10: κολαζόμενοι ἐπὶ τῷ μὴ θέλειν ἀρνήσασθαι Θεόν. Interrogationem Οὐχ ὁρᾷς, ὅσω πλείονες κολάζονται, τοσούτω πλεονάζοντας ἄλλους; interpretor sic: Siehst du nicht dass, je mehr Christen gestraft werden, desto mehr andere (Christen) im Innern erstarken? Egregium illorum exemplum multi alii ad imitandum sibi sumunt: ergo hi quoque ipsis malis, quibus afficiuntur a Gentilibus et Iudaeis (c. 5 fin.), minime permoventur ut a confessione discedant. Cf. quae c. 6 ad verba Χριστιανοὶ κολαζόμενοι καθ' ἡμέραν πλεονάζουσι μᾶλλον adnotavi. Tertullianus Apolog. c. 50: „Illa ipsa obstinatio, quam exprobratis, magistra est. . . . Quis non, . . . ubi accessit, pati exoptat?“ Inde Iustinus Apol. I. c. 2: Ἀποκτεῖναι μὲν δύνασθε, βλάψαι δ' οὐ. Hefeleus vero, quemadmodum caeteri editores et interpretes, verba τοσούτω πλεονάζοντας ἄλλους reddidit sic: „tanto maiorem fieri numerum reliquorum?“ ut sensus sit: Christianorum mala alios invitare ad christianismum. — Ταῦτα ἀνθρώπου οὐ δοκεῖ τὰ ἔργα, ταῦτα δύναμις ἐστὶ Θεοῦ coll. Apol. II. c. 10: Χριστῷ . . . ἐπεσθῆσαν . . . καὶ φόβον καὶ θανάτου καταφρονήσαντες· ἐπειδὴ δύναμις ἐστὶ τοῦ ἀρχέτου πατὴρς (scil. ἡ ταῦτα πράττουσα) καὶ οὐχὶ ἀνθρώπου λόγου κατασκευή. Respicit scriptor simul ad id quod initio capitis posuerat: Οὐ γὰρ ἐπίγειον, ὡς ἔφην, εὐρημα τοῦτ' αὐτοῖς παρεδόθη, οὐδὲ θνητὴν ἐπίνοιαν φυλάσσειν οὕτως ἀξιοῦσιν ἐπιμελῶς. Quare c. 8 pergit: Τίς γὰρ ὅλως ἀνθρώπων ἡπίστατο κτλ. Itaque illa verba significant: Haec, quae res christiana in animis hominum efficit, non ab homine aliquo originem habent, sed ad deum referenda sunt. Deus logon, ut supra dictum erat, ἐγκατεστήριξε ταῖς καρδίαις αὐτῶν. Addit: „Das sieht nicht aus wie Menschenwerk, das ist Gottes-

kraft.“ Ταῦτα τῆς παρουσίας αὐτοῦ δέγματα: „das sind Beweise (Prolegg. §. 15) seiner Gegenwart.“ Παρουσία i. e. *praesentia* sive *adventus*. Mox enim (c. 8): πρὶν αὐτὸν ἐλθεῖν. Cum pronomine αὐτοῦ subintel- ligas Θεοῦ ex praecedentibus. Etenim deus pater mittendo filium, utpote ipsius λόγον, sese manifestavit: ipse apparuit in filio suo, per quem τὰ ἐξ ἀρχῆς ἡτοιμασμένα patefecit. Cf. Prolegg. §. 17.

Caput VIII. Deus igitur filium suum misit ad homines servandos. Nam, pergit scriptor Epistolae, illorum status ante, quam logos divinus venit, erat miserrimus, quum nemo unquam novisset quid deus esset. Logo autem interveniente deus hominibus sese manifestavit, ut ipsum cognoscere possent, idque per fidem, cui soli eum videre concessum est. Quum enim benignissimus sit sibi que constantissimus, ineffabile quoddam consilium secum volvit, de quo cum solo filio communicavit. Quamdiu hoc suum consilium in mysterio retinebat, nullam hominum curam gerere videbatur; at postquam revelavit per dilectum filium, iis omnia simul prae- buit.

Verba πρὶν αὐτὸν ἐλθεῖν valent: „priusquam deus venerat.“ Nam pronomen ut antea (c. 7 fin.) capiendum. Stephanus vero (et qui ab eius versione pendent), Sailerus, Karkerus interpretati sunt sic: „priusquam ipse dei filius venisset.“ — Deus ipse in filio sese manifestavit. Nec philo- sophi quidem eum cognoverant. Inde: Ἡ τοὺς κενούς καὶ ληρώδεις ἐκεί- των λόγους ἀποδέχῃ κτλ. Alioquin non istorum alii ignem dixissent esse deum, alii aquam, alii aliud elementum. De hac philosophorum dissen- sione super deo valde conformis expositio, hic vero succinctior, in *Cohor- tatione ad Gent.* c. 4 compareret: Ὁρᾶτε τοίνυν τὴν ἀταξίαν τῶν παρ’ ὑμῖν νομισθέντων γεγενῆσθαι σοφῶν, . . . τῶν μὲν ὕδωρ ἀπορηναμέ- των ἀρχὴν ἀπάντων εἶναι, τῶν δὲ ἀέρα, τῶν δὲ πῦρ, τῶν δὲ ἄλλο τι. Coll. *De resurr.* c. 6. Philosophi a scriptore appellantur ἀξιόπιστοι cum ironia, „fide scilicet digni“, aut (Hefel.) sic: „qui fide digni tantum putan- tur“ (Ignat. *ad Philad.* c. 2). — Quid istud est ad quod eos profecturos esse ait? Illud ipsum quod πῦρ vocavit, hic nempe πῦρ τὸ αἰώνιον, Cf. c. 10 fin. Pariter ut χωρεῖν εἰς τὸ πῦρ Iustinus dicit πορεύεσθαι ἐπ’ αἰώνιαν διὰ πυρὸς καταδίκην *Apol.* I. c. 12. Usitatus enim est πέμπεσθαι εἰς τὸ πῦρ. — Ἀπόδεκτος: dignus qui recipiatur, sive ac- ceptus, probatus. Hesychius: ἀπόδεκτον ἐπαίνετον. Paullo ante: τοὺς ἐκείνων λόγους ἀποδέχῃ. — Ἀλλὰ ταῦτα μὲν τερατεία καὶ πλάνη τῶν γοήτων ἐστίν h. e. „Sed haec, quae philosophi de deo dixerunt, sunt prodigiosa mendacia et imposturae, quales a praestigatoribus (deceptoribus) fiunt.“ Cf. Prolegg. §. 15. Suidas: γόης· κόλαξ, πλάνος, ἀπατεών. Sic (= *Betrüger*) Iosephus c. *Apion.* II. c. 16: ἡμῶν ὁ νομοθέτης οὐ γόης οὐδ’ ἀπατεών. Cf. *II Timoth.* III. 13 et Euseb. *Hist. eccl.* III. c. 26. In *Cohort. ad Gent.* c. 11 opiniones philosophorum dicuntur plenae ignorantis et frau- dis, ἀγνοίας καὶ ἀπάτης. — Οὕτε εἶδεν οὕτε ἐγνώρισεν supple Θεὸν ex praecedentibus. Verba οὕτε ἐγνώρισεν non valent: „neque aliquam ipsius notitiam habuit“ (Stephan. caeterique interpr., etiam Hefel. ed. 2), sed: „neque notum eum fecit.“ Gehle: „kein Mensch hat Gott jemals gesehen oder gewiesen.“ Sic γνωρίζειν *Ephes.* I. 9. VI. 19. Addit scriptor: αὐτὸς δὲ αὐτὸν ἐπέδειξεν. Deus igitur, quem nemo antea quam venerat novit (cf. initium capitis), ipse sese manifestavit. Inspicias quae de insigni hoc loco in Prolegg. §. 17 uberius exposui. Dornerus *Entwicklungsgesch.*

d. Lehre v. d. Person Christi P. I. p. 413: „Wenn der Verfasser sagt *Niemand hat Gott je gesehen und bekannt gemacht, er hat sich selbst gezeigt*, so könnte das den Schein erwecken als wäre der Vater erschienen; es könnte scheinen dass der Logos dem Verfasser nichts Anderes sei als Gott selbst nach seiner Offenbarungssseite. Allein er unterscheidet sehr bestimmt, auch abgesehen von der Offenbarung, den Logos von Gott überhaupt, und zwar unter dem häufigen Namen Sohn, geliebter, eingeborner Sohn (c. 7—10).“ Ad verba *Ἐπέδωκε δέ, scil. ἑαυτόν, διὰ πίστεως* cf. *Ephes.* III. 17: *κατοικῆσαι τὸν Χριστὸν διὰ τῆς πίστεως ἐν ταῖς καρδίαις ὑμῶν*. De Wette *Bibl. Dogmat.* (ed. 3) §. 259. Soli autem *deī* concessum est deum *ἰδεῖν*, h. e. *ἐπιγινώσκειν*. C. 10: *Ταύτην καὶ οὐ τὴν πίστιν ἐὰν ποθήσῃς, καὶ λάβῃς πρῶτον μὲν ἐπὶ γινώσκῃ πατρός*. Per fidem ad cognitionem (eamque agnitionem) dei et per hanc ad laetitiam in regno divino per Christum condito, cuius beneficiis fruimur. L. c.: *Ἐπιγινώσκεις δὲ τίνας οἱ πληρωθήσεσθαι χαρᾶς*; — lam: inde a verbis *Ὁ γὰρ δεσπότης καὶ δημιουργὸς κτλ.* praeparat quaestionem quam c. 9 tractat: cur deus proximo demum tempore gratiam suam hominibus patefecerit. Hic deus *δημιουργὸς τῶν ὅλων* vocatur: supra, c. 7, eadem appellatio logo tributa est. Illud *τῶν ὅλων* non solum ad *δημιουργὸς* pertinet sed etiam ad *δεσπότης*, iuxta loquendi rationem veterum Christianorum. Respondet supra c. 7 *ὁ παντοκράτωρ*. *Dial. c. Tr. c. 140: δεσπότης τῶν ὅλων*. *Apol. I. c. 14: πάντα δεσπύων*. Dicitur deus *ὁ ποιήσας τὰ πάντα καὶ κατὰ τάξιν διακρίνας*. Pariter in *Dial. c. Tr. c. 11 ὁ ποιήσας καὶ διατάξας τόδε τὸ πᾶν* memoratur. Altera formula (*κατὰ τ. διακρ.*) ei similis est quae c. 7 exstat: *ὅτι πάντα διατέτακται*. — De sententia verborum *Ἄλλ' οὕτως ἦν μὲν αἰ τοιοῦτος κτλ.* accuratius in Prolegg. §. 13 disputavi. *Ἀγαθός* Prolegg. §. 15. *Ἀγαθός* consuetum vocabulum est de dei bonitate. Ad illud respiciens auctor adiicit: *καὶ μόνος ἀγαθός ἐστιν*, ubi *καὶ* expegetice capias: „et quidem (und zwar) solus bonus est.“ Vult enim dicere deum non modo bonum esse, immo vero etiam solum bonum esse, unicum omnis boni fontem. Simul animum videtur advertere ad notissimum Christi effatum, quod pariter in *Apol. I. c. 16* refertur: *Οὐδεὶς ἀγαθός ἐἰ μὴ μόνος ὁ Θεός*. *Ev. Matth. XIX. 17: Εἷς ἐστὶν ὁ ἀγαθός*. Ita recentiores N. T. critici, Lachmannus et Tischendorfius, legunt; textus vulgatus exhibet, quemadmodum *Ev. Marci X. 18* et *Lucae XVIII. 19: Οὐδεὶς ἀγαθός ἐἰ μὴ εἷς ὁ Θεός*. Nec vero illud *μόνος*, quod in Epistola et in Apologia apparet, in codicibus N. T. mstis nec apud alios patres graecos reperitur. Quamquam scimus deum ab aliis quoque scriptoribus solum bonum praedicari, ut a Tertulliano c. *Marc. II. c. 6. Ἐννοήσας δὲ μεγάλην καὶ ἄφραστον ἔννοιαν*: „Er dachte einen grossen und unaussprechlichen Gedanken.“ Vox *ἔννοια* explicatur voce *βουλή*, quae sequitur; quare Neander *Allgem. Geschichte d. chr. Rel. u. Kirche* Tom. II, (ed. 2) p. 1108 transtulit: „Er fasste einen grossen und unaussprechlichen Rathschluss.“ *Ἀφραστον* hic i. q. *ἀνέκφραστον*. Particula autem *δέ* respondet praecedenti *μὲν*. — Sensum verborum *Ἐν ὅσῳ μὲν οὖν κατεῖχεν ἐν μυστηρίῳ usque* ad finem capituli, quod attinet, convenit doctrinae Pauli de *μυστηρίῳ* sive consilio divino homines per Christum salvandi, occulto quidem hucusque sed per filium patefacto: *Roman. XVI. 25. 26. I Corinth. II. 7—10. Ephes. III. 4 ss.*

Coloss. I. 26. 27. *II Thessal.* II. 13. Illud ἐν μυστηρίῳ κατέχειν est „arcanum apud se continere.“ Pronomen αὐτοῦ non reflexive capias sed scriptori tribuas. Ita saepe reperitur in Epistola nostra. E regione verhorum ἐπεὶ δὲ ἀπεκάλυψε κτλ. ad marginem veteris codicis msti Stephani et Argent. haec adnotatio scripta est: ὅτι ἐκρύπτετο τοσοῦτους χρόνους τὸ μυστήριον τῆς ἁγίας τριάδος μέχρι τοῦ βαπτίσματος τοῦ ἐν Ἰορδάνῃ, perinde videlicet ac si hoc ex verbis illis possit colligi. Πάνθ' ἅμα παρέσχεν ἡμῖν h. e. „omnia una cum salute, per Christum parta, nobis praebeuit.“ Paulus in *Ep. ad Romanos* VIII. 32: ... πῶς οὐχὶ καὶ σὺν αὐτῷ τὰ πάντα ἡμῖν χαρίσεται; Vid. Baumgarten-Crusium ad h. locum. Particulae καὶ (μετασχεῖν) ... καὶ (ἰδεῖν): non solum ... sed etiam. Quid vero sibi volunt verba ἰδεῖν καὶ ποιῆσαι? Ad ἰδεῖν ex praecedente αὐτοῦ debet suppleri αὐτόν, scil. Θεόν: deum videre, idque per fidem. Ad sententiam facit quod supra dixit: Ἐπέδειξε δὲ διὰ πίστεως, ἥ μόνῃ Θεὸν ἰδεῖν σύγκειώσεται. Tum ποιῆσαι est efficaciam exhibere (wirken, wirksam sein), et quidem secundum illud ἰδεῖν sive cognitionem dei. De significatione verbi ποιεῖν cf. Pseudo-Iustini *Epist. ad Zen. et Seren.* c. 8: ποιητέον κατὰ τὸ εὐαγγέλιον. Adde Quaesll. et Respp. ad *Orth.* I: ἀνεῖλε τὴν λατρείαν καὶ πονηρίαν πίστεώς τε καὶ ποιήσεως (des Thuns), „nequitiam fidei et vitae.“ Reddas: „sowohl Theil zu nehmen an den von ihm dargebotenen Wohlthaten, als auch ihn (mittels des Glaubens) zu schauen und (nach diesem Schauen) unser Leben zu gestalten.“ Itaque scriptor ad egregias fidelium virtutes respicit, quas quidem cc. 5. 6 vividissimis coloribus depinxit; ac praesertim animum advertit ad id quod fastigium quasi virtutum erat, h. e. ad insignem Christianorum, quum in ipso vitae discrimine versabantur, in tuenda causa sua constantiam, de qua c. 7 fin. locutus est. Προσεδόκησεν scil. ταῦτα. Pronomen saepe in hac Epistola omissum est, ubi facile mente suppleri poterat. Οἰκονομικῶς: „gemäß der göttlichen, dem μυστήριον (d. i. dem göttlichen Rathschlusse oder dem göttlichen Weltplane durch Christus: *Ephes.* VI. 19. *Col.* II. 3. IV. 3) entsprechenden, Einrichtung.“ Sic οἰκονομία *Phl.* I. 10. III. 9. *I Timoth.* I. 4. Stephanus vertit *oeconomica sua scientia*.

Caput IX. Hic scriptori se offert quaestio, cur deus illud consilium tam sero peregerit atque homines superiori tempore siverit pro lubito cupiditatibus suis ferri. Servator, inquit, propterea tam sero advenit, quia oportebat homines ex peccatis suis convincerentur se aeterna esse vita indignos et, quum sibi ipsimet nullum potuissent remedium excogitare, sua miseria compulsi auxilium aliunde desiderarent: quod iis deus demum praestituto tempore in suo filio est impertitus. Idem patientissimus ut antea depravatum sustinuit hominum genus, ita nunc filium redemptionis pretium pro nobis dedit, cuius iustitia peccata nostra tegerentur, in quo solo iniqui nos et impii iustificaremur. Cf. *Prolegg.* §. 13 et 14. — De duobus temporibus, quorum ratio in hoc capite habetur (τῷ τότε τῆς ἀδικίας καιρῷ ὀνῶν τῆς δικαιοσύνης καιρός), consimiliter Paulus apostolus docuit: *Roman.* III. 21—26. V. 20. *Galat.* IV. 4. *Ephes.* II. 1—9. *Coll. Tit.* III. 3—7.

Τοῦ πρόσθεν χρόνου scil. quo deus filium misit. Infra: ἐν τῷ πρόσθεν χρόνῳ. Ἠδοναῖς καὶ ἐπιθυμίαις ἀπαγ. coll. *Tit.* III. 3: δον-λεύοντες ἐπιθυμίαις καὶ ἡδοναῖς. Participium ἀπαγομένους respondet

praecedenti φέρεσθαι: *abductos a recta via*. Τὸν νῦν τῆς δικαιοσύνης scil. καιρόν: cuius conditio talis est qualis esse debet h. e. deo accepta. Opponitur ὁ τότε τῆς ἀδικίας καιρός: prius tempus quo ἀδικία inter homines vigeat. Καὶ τὸ καθ' ἑαυτοὺς φανερώσαντες ἀδύνατον κτλ. coll. Ev. Ioann. III. 5: εἰ μὴ τις γεννηθῇ ἐξ ὕδατος καὶ πνεύματος, οὐ δύναται εἰσελθεῖν εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ. Infra: Ἐλέγξας οὖν ἐν μὲν τῷ πρόσθεν χρόνῳ τὸ ἀδύνατον τῆς ἡμετέρας φύσεως εἰς τὸ τυχεῖν ζωῆς, νῦν δὲ τὸν σωτῆρα δείξας δυνατὸν σώζειν. Illi formulae τὸ καθ' ἑαυτοὺς ἀδύνατον respondet haec: τὸ ἀδύνατον τῆς ἡμετέρας φύσεως. Vidi ibi observata. Verba καθ' ἑαυτοὺς indicant τὸ ἀδύνατον nostra culpa accidisse: „unsere eigene, zufolge unserer Gesinnung gewordene, selbstverschuldete, Ohnmacht.“ Dictum est τὸ καθ' ἑαυτ. ἀδύνατον, ut in Prolegg. §. 13 monui, ratione habita cupiditatum, quibus homines obsecundantes adeo a recta via aberraverunt ad mala opera, ut ab ingressu in regnum divinum prorsus prohiberentur. Paullo ante: ἐλεγχθέντες ἐκ τῶν ἰδίων (h. e. κακῶν) ἔργων ἀνάξιοι ζωῆς: Ephes. II. 8. 9. Tit. III. 5. Itaque auxiliatore coelesti iis opus fuisse. Minime negat scriptor libera homines animi inductione egisse. Immo supra dixit deum nos sivilisse *ἡτάτοις φοραῖς* agitari ὡς ἐβουλόμεθα. Potuissent igitur turpia fugere, honesta ut sectarentur. Ipse fatetur deum hominibus rationales facultates dedisse, c. 10: οἷς λόγον ἔδωκεν, οἷς νοῦν κτλ. Unde sequitur nullam iis relinqui excusationem. — Ad verba Ἐπεὶ δὲ πεπλήρωτο κτλ. et ad praecedentia Neander *Allg. Geschichte d. chr. Rel. u. Kirche* Tom. II. (ed. 2) p. 1108 recte observavit: „Der Verfasser fasst die thätige und leidende Genugthuung, doch mit der vorherrschenden Beziehung auf jene, so zusammen, indem er auf die Liebe Gottes, die an sich keiner Versöhnung bedürfte und selbst die Versöhnung stiftete, Alles zurückführt.“ Λοιπὸν est i. q. *deinceps, fortan*, ut saepe apud Iustinum. Ἠλθε δὲ ὁ καιρός, ὃν Θ. π. λ. φανερώσαι τ. ἐ. χρηστότητα x. δ., ὡς τ. ὁ. φιλανθρωπίας μ. ἀγάπη τ. Θ. coll. Tit. III. 4. 5: ὅτε δὲ ἡ χρηστότης καὶ ἡ φιλανθρωπία ἐπεφάνη τοῦ σωτῆρος ἡμῶν Θεοῦ, οὐκ ἐξ ἔργων τῶν ἐν δικαιοσύνῃ ὧν ἐποιήσαμεν ἡμεῖς, ἀλλὰ κατὰ τὸ αὐτοῦ ἔλεος ἔσωσεν ἡμᾶς. Difficiliora verba ὡς τῆς ὑπερβαλλούσης κτλ. (commate post Θεοῦ collocato) sic explicuerim ut *ἔστι* cum *μία* subaudiendum sit: *amor dei unus seu unicus est*, h. e. „semper sibi constat“, scilicet quod attinet ad eius abundantiam: quovis enim tempore singularis (summus) est. Porro τῆς ὑπερβ. φιλανθρωπίας ἀγάπη est *amor*, qui ab *eximia erga homines benevolentia proficiscitur*. Denique ὡς particula, ut alias explicandi rationes omittam quae in mentem veniunt, duplicem admittit interpretationem. Etenim aut inservit exclamationi: *quam* (wie sehr doch) *unicus est amor dei!* Cf. Astii *Lex. Plat.* Vol. III. p. 581. Aut causam affert: *quoniam* (quandoquidem) *unicus est amor dei*. Cf. Astium l. c. p. 584 et Devarium *De gr. ling. particc.*, ed. Klotz. Vol. I., p. 216. Praeparantur enim verba sequentia: οὐκ ἐμίσησεν ἡμᾶς κτλ. Horum autem suppositum quod vocant est *θεός*. Sed possint verba etiam ita strui, ut, commate post Θεοῦ deletο, *μία ἀγάπη* ad ἐμίσησεν referatur („quum . . . unicus dei amor non odio nos persecutus sit“), incipiatque apodosis aut inde a voce οὐδὲ aut inde ab αὐτός. Illam interpretandi rationem praefero, quum insolentius dictum foret: „amor dei nos odio non

habuit“. Vid. Adnott. criticas. — *Αὐτὸς τὸν ἴδιον υἱὸν ἀπέδοτο* coll. *Roman.* VIII. 32: *ὅς γε τοῦ ἴδιου υἱοῦ οὐκ ἐφείσατο, ἀλλὰ ὑπὲρ ἡμῶν πάντων παρέδωκεν αὐτόν.* Ad hunc locum Paulinum iam supra (c. 8) respexit scriptor. Verba *ὑπὲρ ἡμῶν* non iungas cum *λύτρον* sed cum *ἀπέδοτο*. *Αὐτόν*: *pretium quo captivos nos redimeret ex servilitate cupiditatum.* Initio capitis memorat *ἡδοναῖς καὶ ἐπιθυμίαις ἀπαγομένους*, h. e. *δουλεύοντας*. — *Τὸν δίκαιον ὑπὲρ τῶν ἀδίκων* coll. *I Petr.* III. 18: *ἐπαθὲν, δίκαιος ὑπὲρ ἀδίκων.* — *Commutation τὸν ἀθάνατον ὑπὲρ τῶν θνητῶν* *supervacaneum* aliquis putet post illud *τὸν ἀφθαρτον ὑπὲρ τῶν φθαρτῶν.* Sed eodem modo Iustinus in *Dial. c. Tr. c. 117 ἀφθάρτους καὶ ἀθανάτους* dixit. Pariter cc. 45. 46. 69. 117. — Formula loquendi *ἀμαρτίας καλύπτειν* reperitur apud *Iacob.* V. 20: *καλύψει πλῆθος ἀμαρτιῶν.* Praepositionem *ἐν* ita interpreteris, ut Christus ceu fons sit in quo iustitia inveniat. „In wessen Gemeinschaft konnten wir gerechtfertigt werden als allein in der Gemeinschaft mit dem Sohne Gottes?“ *Δικαιοῦσθαι* (c. 5) scil. *ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, deo comprobari*, i. q. *ζῶς* (ὑπὸ τοῦ Θεοῦ) *ἀξιοῦσθαι* (ut supra dixit) sive *σῶζεσθαι*. Gemellum est infra *τυχεῖν ζωῆς et σῶζειν*. Stephanus reddidit *δικαιωθῆναι*: *pro iustis haberi*, et mox *δικαιώση*: *faciat ut pro iustis habeantur*. — Verba *ἵνα ἀνομίᾳ κτλ.* explices sic: *beneficia, quae contigerunt iuxta dei consilium, ut (ἵνα).* Cf. *Dial. c. Tr. c. 92. not. 7.* Etiam Paulus in *Ep. ad Roman.* V. 12 ss. uni iusto multos impios opponit per illum iustificatos. — *Τὸ ἀδύνατον τῆς ἡμετέρας φύσεως εἰς τὸ τυχεῖν ζωῆς* coll. *Matth.* XIX. 26. (locc. parall.): *Τίς ἄρα δύναται σωθῆναι; . . . Παρὰ ἀνθρώποις τοῦτο ἀδύνατόν ἐστιν.* Verba illustrantur superioribus: *ἐν τῷ τότε* (ante Christi adventum) *χρόνῳ ἐλεγχθέντες ἐκ τῶν ἰδίων ἔργων ἀνάξιοι ζωῆς* atque *τὸ καθ' ἑαυτοὺς φανερώσαντες ἀδύνατον εἰσελθεῖν εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ.* Etenim homines φύσιν, h. e. *conditionem animi*, talem exhibebant, ut cupiditatibus inservirent malaque facinora perpetrarent. Igitur vitam aeternam ipsi per semet consequi non poterant: opus erat servatore. Vocabulum *φύσις* quid significet, in Prolegg. §. 14. not. 3 discas. Servator autem valet servare etiam τὰ ἀδύνατα, scil. *σῶζεσθαι* sive *σωθῆναι*, h. e. *παρ' ἀνθρώποις.* Cf. *Matth.* I. c. — *Ἐξ ἀμποτέρων*, h. e. 1°. *ἐκ τοῦ ἀδυνάτου τῆς ἡμετέρας φύσεως εἰς τὸ τυχεῖν ζωῆς*, 2°. *ἐκ τοῦ σωτήρος δειχθέντος δυνατοῦ σῶζειν καὶ τὰ ἀδύνατα.* Verbum *δείξας* indicat deum homines invitasse ut ad servatorem sese convertant, in quo iustificari possent. C. 7: *ὡς σῶζων ἐπιμψεν, ὡς πεθων, οὐ βιαζόμενος· βία γὰρ οὐ πρόσεστι τῷ Θεῷ.* Pronomina *αὐτοῦ* et *αὐτὸν* quae mox leguntur ad idem subiectum, deum, esse referenda per se patet. Epitheta *τροφιᾶ, πατέρα κτλ.* scriptor attulit respectu habito summae illius benignitatis, quam deus in filio pro hominum salute misso praestitit. Haec omnia, ut iam in Prolegg. §. 12 admonui, conveniunt cum veteri testamento. Nam scriptor animum absque ulla dubitatione ad locum advertit *Isaianum* XI. 2. 3, in veteri ecclesia lubenter usitatum. Sed, quod observatu maxime dignum est, eadem ratione respexit hunc locum qua fit in *Dialogo cum Tryphone.* In vulgato enim τῶν ο' textu, ap. Holmes-Parsons, legitur: *Καὶ ἀναπαύσεται ἐν' αὐτὸν πνεῦμα τοῦ Θεοῦ, πνεῦμα σοφίας καὶ συνέσεως, πνεῦμα βουλῆς καὶ ἰσχύος, πνεῦμα γνώσεως καὶ εἰσεβείας ἐμπλήσει αὐτόν, πνεῦμα φόβου Θεοῦ.*

Instinus vero l. c. c. 39 sic loquitur: *φωτισόμενοι δὲ τοῦ ὀνόματος τοῦ Χριστοῦ τούτου· ὁ μὲν γὰρ λαμβάνει συνίσεως πνεῦμα, ὁ δὲ βουλή, ὁ δὲ ἰσχύς, ὁ δὲ ἰάσειως, ὁ δὲ προγνώσειως, ὁ δὲ διδασκαλίας, ὁ δὲ φόβος Θεοῦ.* Respondent sibi invicem verba: 1. *τροφεὺς ἐπὶ πατὴρ* coll. *φόβος Θεοῦ*, 2. *διδάσκαλος* coll. *διδασκαλία*, 3. *σύμβουλος* coll. *βουλή*, 4. *πατὴρ* coll. *ἰασις*, 5. *νοῦς* coll. *σύνεσις*, 6. *φῶς* coll. *πρόγνωσις*, 7. *ισχύς* coll. *ισχύς*. Restant in Epistola *δόξα, τιμή, ζωή*. Ecce haec tria ex *Iesai. XII. 2* desumpta sunt: *ἡ δόξα μου καὶ ἡ αἰνεσίς (= τιμή) μου κύριος καὶ ἐγένετό μοι εἰς σωτηρίαν (= ζώην, vide supra notata).* — *Περὶ ἐνδύσεως καὶ τροφῆς μὴ μετριμῶν* (vid. Adnott. criticas) coll. *Matth. VI. 25—31*.

Caput X. Immensus vero hic et inexpectatus amor dei, quem filium mittens unigenitum exhibuit, Christianos dei cognitionem adeptos mirifice inflammat atque incitat, ut versa vice erga deum habeant amorem. Qui quidem amor cernitur in amore erga alios. Nempe Christiani, divinum imitantes amorem, mutuo inter se sunt amore affecti eodemque omnes homines prosequuntur. Unde fit ut cum deo coniungantur arctissime et, quum in ipsis amor eius sit consummatus, ne atrocissima quidem morte ipsis imminente benignissimum patrem abnegent. Idonea dei cognitione imbuti ardentique eius amore incensi uberrimos et fidei et caritatis carpent fructus, beati ut sint praedicandi.

Exprimit *ποθέσης*, coniunctivus aoristi qui ab *ἐὰν* pendet, Latinorum futurum exactum. In apodosi, quae a verbo *καὶ* (dicto *ἐπιτατικῶς* = *etiā*) incipit, tempus quidem expectaveris futurum *λήρη* (*accipies*), sed noluit scriptor sententiam fortius exprimere, ideoque, licet de eventu non dubitaret, subiunctivum modum *λάβης* usurpavit: „so dürftest du auch erlangen.“ Particula *ἐὰν* non primum locum occupat sed post plura verba posita est, quia (cf. Klotzium ad *Devar.* Vol. II. p. 484) effert scriptor singularem enuntiationis vocem: *ταύτην τὴν πίστιν*. Paullo ante: (deus) *ἐβουλήθη πιστεύειν ἡμῶς τῇ χρηστότητι αὐτοῦ*. Coll. c. 8: *ἢ (scil. πιστεῖ) μὲν θεὸν ἰδεῖν (= ἐπιγινώσκειν) συγκεχώρηται*. Ergo: „Hast du Sehnsucht nach jenem Glauben an die Liebe Gottes, so wirst du auch Gottes Wesen erkennen, dass er nämlich Liebe sei.“ Caeterum particulae *μὲν* infra *δὲ* (*Ἐπιγινώσκεις δὲ*) respondet. — *Ὁ γὰρ Θεὸς τοὺς ἀνθρώπους ἡγάπησε κτλ.* „Es wird der rein johanneische Gedanke schön durchgeführt, dass die Liebe Gottes, welche er durch die Sendung des Eingebornen geoffenbart, Gegenliebe erwecken und diese Gegenliebe sich in der Nächstenliebe äussern müsse; dadurch treten wir mit Gott in lebendige geistige Gemeinschaft, dadurch vollendet sich unsere Liebe zu ihm.“ Verba repetit in *Illgeni Zeitschrift für die histor. Theologie* (Lips.) 1843. Fasc. I. p. 43 a me prolata. Ad verba illa *Ὁ γὰρ Θεὸς τοὺς ἀνθρώπους ἡγάπησε ... πρὸς οὓς ἀπέστειλε τὸν υἱὸν αὐτοῦ μονογενῆ* coll. *Ev. Ioann. III. 16: οὕτως γὰρ ἡγάπησεν ὁ Θεὸς τὸν κόσμον ὥστε τὸν υἱὸν αὐτοῦ τὸν μονογενῆ ἔδωκεν*. *Epist. I Ioann. IV. 9: ἐν τούτῳ ἐφανερώθη ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ ἐν ἡμῖν ὅτι τὸν υἱὸν αὐτοῦ τὸν μονογενῆ ἀπέστειλεν ὁ Θεὸς εἰς τὸν κόσμον*. Cf. infra adnotata ad verba *Ἡ πῶς ἀγαπήσεις τὸν οὕτως προαγαπήσαντά σε*; — iam enumerantur ea quibus amor dei erga homines se manifestaverit. 1°. Propter homines deum mundum creasse. Id quum alii patres docent, tum Iustinus iisdem fere

verbis *Apol.* II. c. 4: τὸν κόσμον πεποιημέναι τὸν Θεὸν διὰ τὸ ἀνθρώπων γένος. *Apol.* I. c. 10: ... δι' ἀνθρώπους. Coll. *De resurrect.* c. 7. 2°. Hominibus deum omnia subiecisse quae in terra sunt. C. 7: ὅτι πάντα ... ἐπιτέτακται ... τὰ ἐν τῇ γῇ, ubi vide notata. *Apol.* II. c. 5: Ὁ Θεὸς τὸν πάντα κόσμον ποιήσας (etiam in Epistola praecedat ἐποίησε τὸν κόσμον) καὶ τὰ ἐπὶ γαίᾳ ἀνθρώποις ὑποτάξας. Ante Iustinum, quod sciam, inter Patres non nisi *Hermiae Pastor* II. 12. c. 4 ita docuit. 3°. Hominibus deum dedisse rationem ac mentem. Vocabulum λόγον, quum satis fuisset νοῦν dicere, noli cum Hoffmanno aliisque interpretibus de sermone accipere. *Apol.* II. c. 7: ὅπερ καὶ παρὰ λόγον καὶ νοῦν ἐστι. Saepe coniunguntur. Pseudo-Iustini *Εκπρος. rect. fid.* c. 11: λόγος καὶ νοῦς. C. 16: ὅπερ νοῦν ὅπερ λόγον. *Quaest. Gent. ad Christ.* I. (1) p. 322 C. 4°. Hominibus deum solis permisisse ad ipsum oculos attollere. Iam Ovidius initio *Metamorph.* canit: „Pronaque quum spectent animalia caetera terram, os homini sublime dedit coelumque videre iussit et erectos ad sidera tollere vultus.“ 5°. Homines deum ad suam imaginem formasse. Alludit scriptor, ut iam in Prolegg. §. 12 animadverti, ad *Genes.* I. 27: ἐποίησε verbo ἔπλασε explicat, quod dicitur respectu corporis habito. *Cohort. ad Gent.* c. 38: κατ' εἰκόνα κ. ὁμοίωσιν Θεοῦ πλασθέντα ἀναλαβὼν ἀνθρώπων. *De resurrect.* c. 7: ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν κτλ. *Δηλον* οὖν ὡς κατ' εἰκόνα Θεοῦ πλασσομένου ὁ ἄνθρωπος ἦν σαρκικός. Huc quoque quadrat quod Semischius (*Iustin d. Mär.* P. I. p. 158) de locis modo laudatis observavit. „Es bleibt unbestimmt, worin das Gottähnliche des menschlichen Körpers bestehe. Wahrscheinlich hatte sich Iustinus darüber überhaupt keine klare Ansicht gebildet, und wollte nur sagen dass der leibliche Organismus des Menschen, ungeachtet er materiellen Stoffes sei, doch darin einen relativen Werth besitze, dass er im Ganzen und Einzelnen dem Begriffe und Wesen Gottes näher stehe als der thierische Organismus. Vielleicht nahm er dabei auf die Form des menschlichen Körpers Rücksicht, nur nicht so, dass er Gott in anthropomorphistischer Beschränktheit mit menschlichen Gliedern ausgestattet hätte.“ 6°. Ad homines deum misisse filium suum unigenitum. C. 7: Τοῦτον πρὸς αὐτοὺς ἀπέστειλεν. 7°. Hominibus deum τὴν ἐν οὐρανῷ βασιλείαν promisisse, h. e. *regnum coeleste*. C. 9 dixit τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ. Coll. c. 5: ἐπὶ γῆς διατρίβονται, ἀλλ' ἐν οὐρανῷ πολιτεύονται. Infra: ὅταν τὸ ἀληθὺς ἐν οὐρανῷ ζῇ ἐπιγνώσῃ. Aut, si mavis animo γεννησομένην subaudire, est *regnum in coelo futurum*. „Mirum,“ inquit Stephanus, „calumniae exemplum in memoriam mihi revocant haec verba. Solitos enim ethnicos calumniari Christianos, tamquam, de suo quodam inter homines regno cogitantes, ex Iustini Apologia [priori c. 11] discimus. Καὶ ἡμεῖς ἀκούσαντες βασιλείαν προσδοκῶντες ἡμᾶς, ἀκρίτως ἀνθρώπινον λέγειν ἡμᾶς ὑπειλίφατε, ἡμῶν τὴν μετὰ Θεοῦ λεγόντων.“ Mox editores ante Boehlium comma posuerunt post δώσει, quum ita interpretarentur: καὶ οἷς δώσει utpote τοῖς ἀγαπήσασιν αὐτόν: „et dabit quod ipsum dilexerint.“ — Ἐπιγνοὺς δὲ scil. (τὸν) πατέρα. Supra enim λάβης πρῶτον μὲν ἐπίγνωνσιν πατρός. Cf. quae ibi notavi. Inepte Hefeleus (ed. 2) et Karckerus: „Haec postquam cognoveris.“ („Dies Alles erkennend.“) — Ἐπὶ πῶς ἀγαπήσεις τὸν οὕτως προαγαπήσαντά σε; coll. *Epist. I Ioann.* IV. 19: ἡμεῖς ἀγαπῶμεν ὅτι αὐτὸς πρῶτος ἠγάπησεν ἡμᾶς. — Ἀγαπήσας δὲ

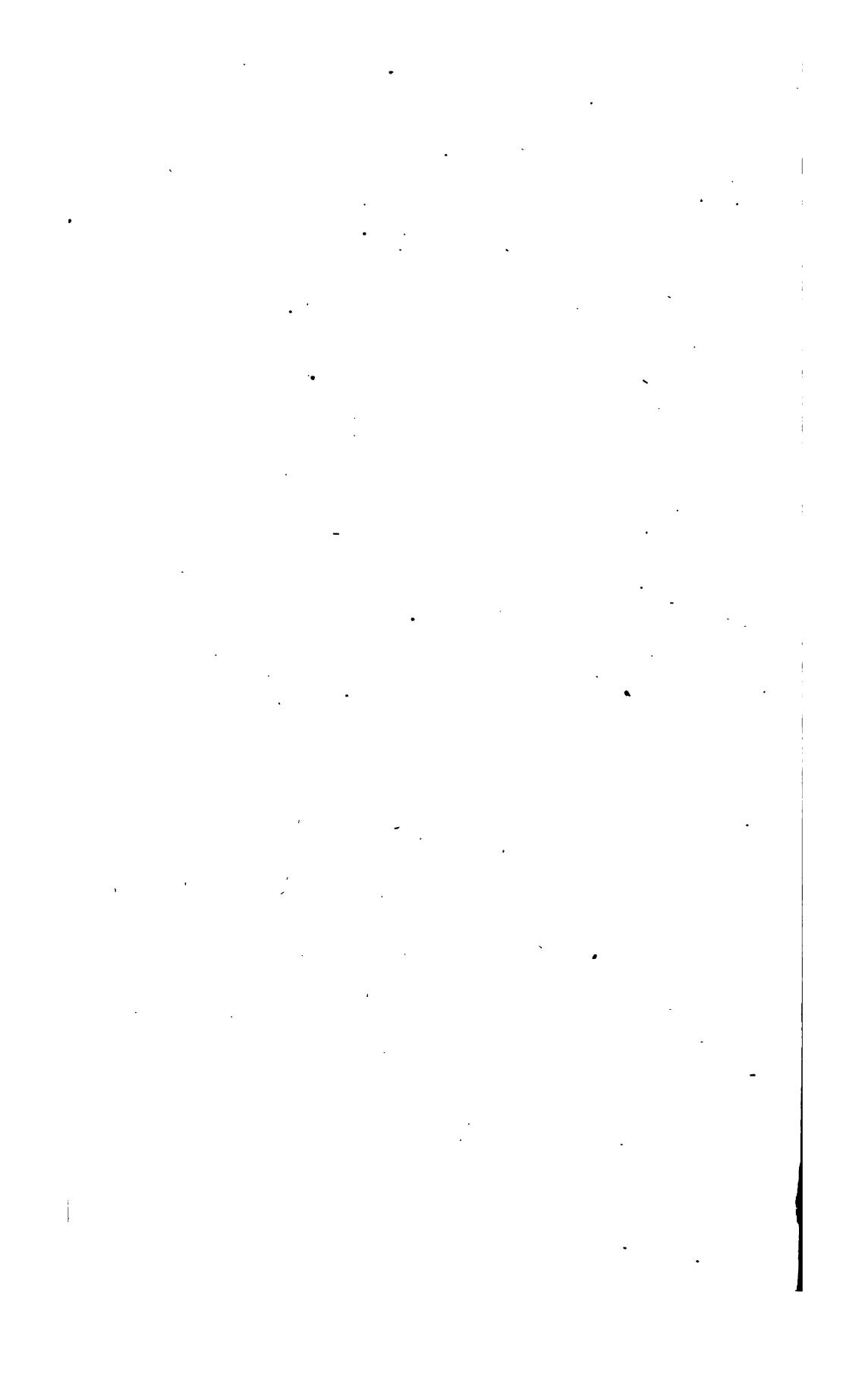
μιμητῆς ἔση αὐτοῦ τῆς χρηστότητος usque ad θαυμάσις coll. l. c. IV. 11. 12 et 20. 21: εἰ οὕτως ὁ Θεὸς ἡγάπησεν ἡμᾶς, καὶ ἡμεῖς ὀφειλο-
 μεν ἀλλήλους ἀγαπᾶν. Θεὸν οὐδεὶς πώποτε τεθέσται· ἐὰν ἀγαπῶμεν
 ἀλλήλους, ὁ Θεὸς ἐν ἡμῖν μένει καὶ ἡ ἀγάπη αὐτοῦ τετελειωμένη ἐστὶν
 ἐν ἡμῖν. Εἰ: 'Εάν τις εἴπῃ ὅτι ἀγαπῶ τὸν Θεόν, καὶ τὸν ἀδελφὸν
 αὐτοῦ μισῇ, ψεύστης ἐστίν· ὁ γὰρ μὴ ἀγαπῶν τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ ὃν
 εἶωρακεν τὸν Θεὸν ὃν οὐχ εἶωρακεν πῶς δύναται ἀγαπᾶν; Καὶ ταύτην
 τὴν ἐντολὴν ἔχομεν ἀπ' αὐτοῦ ἵνα ὁ ἀγαπῶν τὸν Θεὸν ἀγαπᾷ καὶ τὸν
 ἀδελφὸν αὐτοῦ. Cf. quae supra de hac sententia mere Ioannea obser-
 vavi. — Μιμητῆς ἔση κτλ. De imitatione ista, qua homines deum imi-
 tari possunt, lege Martyrem in *Apol.* l. c. 10. Ibi dicit: Ἐκείνους δὲ
 προσδέχεσθαι αὐτὸν μόνον δεδιδάχμεθα ... τοὺς τὰ προσόντα αὐτῷ
 ἀγαθὰ μιμουμένους, σωφροσύνην καὶ δικαιοσύνην καὶ φιλανθρωπίαν,
 καὶ ὅσα οἰκτεῖα Θεῷ ἐστὶ κτλ. Tum scriptor noster dicit: Ἀλλὰ ταῦτα
 ἐκτὸς τῆς ἐκείνου μεγαλειότητος: „sed haec extra eius maiestatem sunt,”
 i. e. (Maran.) contraria illius ditissimae beneficentiae quam imitari debemus.
 Dornerus (*Entwickelgsgesch. d. Lehre v. d. Person Christi* P. I. p. 412):
 „Denn nicht zu herrschen ... ist die wahre Eudäemonie, noch kann jemand
 in Solchem Gott nachahmen: sondern Solches liegt ausserhalb
 der göttlichen Glorie.“ Stephanus ad verba ὅς, ἢ παρὰ τοῦ Θεοῦ
 λαβὼν ἔχει ταῦτα τοῖς ἐπιδεομένοις χορηγῶν, Θεὸς γίνεται τῶν ἀν-
 θρώπων notavit haecce: „In his verbis videri possit alludere ad prōver-
 bium: ἄνθρωπος ἄνθρώπου δαιμόνιον, i. e. homo homini deus. Quod
 ideo dicitur, quoniam, dum alicui opitulamur, hoc ipso facto deum imita-
 mur. Quod quum ab aliis quoque ethnicis, tum vero a Strabone dictum
 est. Ac inter poetas Latinos Ovidius quiddam tale canit.“ Cf. meam ad
 verba c. 7 ὡς Θεὸν ἐπεμψεν adnotationem. Ὅτι Θεὸς ἐν οὐρανοῖς πολι-
 τεύεται: „dass ein Gott im Himmel waltet.“ Supra ἡ ἐν οὐρανῷ βα-
 σιλεία commemorata fuit. Stephanus: „in coelis mundum velut civitatem
 gubernare.“ Μυστήρια Θεοῦ h. e. res ad deum pertinentes: occultae
 antea, nunc patefactae. Fidem enim consequitur cognitio dei, Θεὸν ἰδεῖν
 (c. 8) sive ἐπίγνωσις Θεοῦ (c. 10). Τοὺς κολαζομένους ἐπὶ τῷ μὴ θέ-
 λειν ἀρνήσασθαι Θεόν: c. 7 circa finem. Formula ἐν οὐρανῷ ζῇ =
 c. 5: ἐν οὐρανῷ πολιτεύεσθαι. Dicit auctor ignem aeternum sibi traditos
 supplicio affecturum esse μέχρι τέλους h. e., ut in Prolegg. §. 14 adverti,
 perpetuo. Ultimorum capitis verborum collocatio non debet esse admodum
 offensioni; nam exspectaveris: τότε τοὺς ὑπομένοντας ὑπὲρ δικαιοσύνης
 τὸ πῦρ τὸ πρόσκαιρον θαυμάσις, καὶ κτλ. Opponuntur sibi τὸ πῦρ
 τὸ πρόσκαιρον et τὸ πῦρ τὸ αἰώνιον. Sic πρόσκαιρος et αἰώνιος in
Dial. c. Tr. c. 113 reperiuntur. Teste Epistola Viennensis. ap. Euseb. *Hist.*
eccl. V. c. 1 (*Religg. sacr.* ed. Routh. Tom. I. p. 276) Biblias, quae Christi
 fidem abnegaverat, resipuit inter cruciatus, ὑπομνηθεῖσα διὰ τῆς προσ-
 καίρου τιμωρίας τὴν αἰώνιον ἐν γέννη κλάσιν, „praesente supplicio
 de aeternis gehennae cruciatibus ipsam submonente.“ Ad sententiam quod
 attinet, Christiani a Romanis interdum igni solebant cremari, ut ex *Dial.*
c. Tr. c. 110 patescit, ubi Iustinus ait: Κεφαλοτομούμενοι γὰρ ... καὶ
 θηρίοις παραβαλλόμενοι καὶ δεσμοῖς τὰ πυρὶ ... ὅτι οὐκ ἀφιστά-
 μεθα τῆς ὁμολογίας, δῆλόν ἐστιν. Coll. Marci *Epist. ad Sen.* (*Corp.*
Apoll. Vol. I.) p. 212 B. Potissimum autem in memoriam revoco praecla-

rum S. Polycarpi exemplum: qui, quum convicia adversus Christum, cui sex et octoginta continuos annos ministrasset, nollet dicere, in rogam impositus est flammisque absumtus. Cf. Ecclesiae Smyrn. de martyrio Polyc. Epist. encycl. ap. Euseb. l. c. IV. c. 15, comp. *Act. marty.* ed. Ruinart. (ed. 2) p. 31 ss. Inter alia ille martyr ad proconsulem, qui quaestioni praecerat: *Πῦρ*, inquit, *ἀπειλεῖς πρὸς ὧραν καϊόμενον καὶ μετ' ὀλίγον σβεννύμενον· ἀγνοεῖς γὰρ τὸ τῆς μελλούσης κρίσεως καὶ αἰώνιου κολασέως τοῖς ἀσθεβέσι τηρούμενον.* Denique *ἐκείνο τὸ πῦρ* est τὸ *πῦρ τὸ αἰώνιον*. Haec autem Epistolae ad Diognetum conclusio optime se habet. Nil amplius desideratur.

Accedit appendix subditiua, inferiori tempore confecta. Cf. Prolegg. §. 24—26.

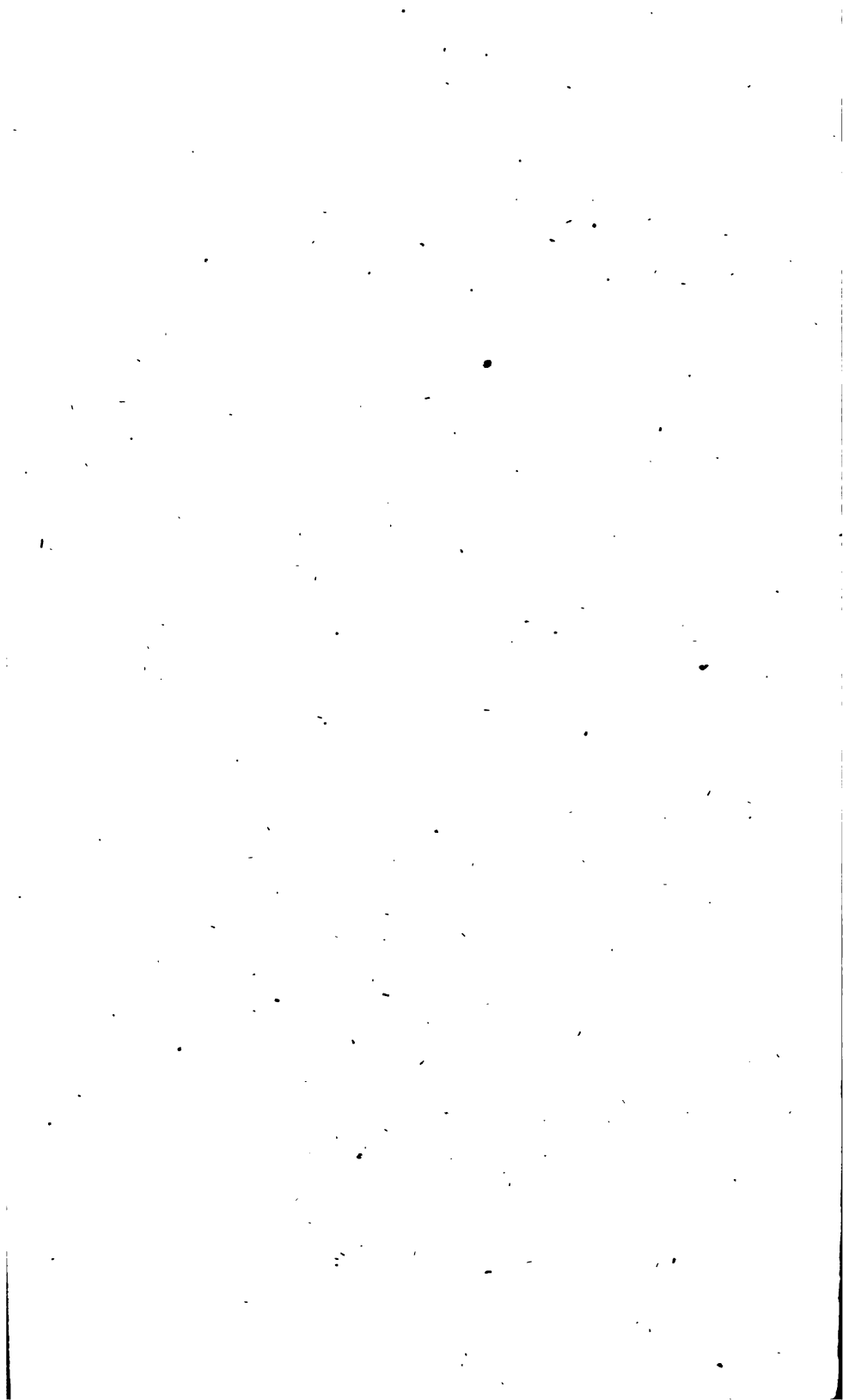
Caput XI. Non, inquit scriptor, de rebus peregrinis loquor, sed apostolorum factus discipulus fio doctor Gentilium, et quae mihi tradita sunt subministro iis qui discipuli sunt digni veritate. Logos autem, qui semper fuit, hodierno tempore filius habitus est. Per huuc ditatur ecclesia, et gratia expansa in sanctis amplificatur; per hunc scriptores veteris testamenti locuti sunt: quos non licet contemnere.

Codex mstus, quo Stephanus usus est, et Argent. e regione verborum *Ὁὐ ξένα ὁμιλᾷ κτλ.* hanc in margine offerunt notam: *καὶ ὁδε ἐγκοπὴν εἶχε τὸ [Argent. vitiose εἶχεν ὁ] ἀντίγραφον.* Versus, qui initium a verbis *Ὁὐ ξένα ὁμιλᾷ* habet, in Argentoratensi interius incipit h. e. magno spatio a margine sinistro interiecto. Cf. Prolegg. §. 25. — *Ἀποστόλων γεν. μαθητῆς* cf. l. c. §. 7. — *Οἷς ἐφάνησαν* (scil. αὐτὰ) usque ad *ἐπιστεύθη* coll. *I Timoth.* III. 16. De formula *παρῳήσια λαλῶν* coll. *Ev. Ioann.* VII. 26. XVI. 29. XVIII. 20. Ad verba *ὑπὸ ἀπίστων μὴ νοούμενος* pertinet nota margini codicis Argent. adscripta, cuius tamen paucis tantum literis murium dentes pepercerunt: [*ὅτι*] *οἱ ἄνδρες [οὐκ ἔγνω]σαν μν[στήρια] τοῦ πατρὸς.* — *Οἱ, πιστοὶ λογ.* usque ad *ἐπιστεύθη* coll. *Act. Apost.* XIII. 46—48. — *Ὁὐ χάριν*, nimirum ut discamus quae per logon ostensa sunt discipulis. — *Οὗτος ὁ ἀπ' ἀρχῆς* coll. *Epist. I Ioann.* I. 1. II. 13. 14. Interpreteris: „Dieser (ist) der vom Anfang (Seiende), der neu Erschienene“ etc. Quemadmodum autem verba *ὁ ἀπ' ἀρχῆς* et *ὁ καινός*, sic *παλαιός* et *νέος* sibi opponuntur. — *Σήμερον νῖδος λογισθεῖς* coll. *Psal.* II. 7. et *Ev. Luc.* III. 22. Vid. *Dial.* c. Tr. c. 88. not. 21. — Participium *δωρουμένη* post *ἐπιζητοῦσι* („quaerentibus donans“) Stephanus et passivam significationem (*donata*) videtur admittere. Mox *ὅριον πατέρων* sunt (Boehlio observante) decreta, vel circa doctrinam fidei vel circa disciplinam ecclesiasticam facta unanimi consilio patrum ecclesiae, h. e. ecclesiarum antistitum, synodis congregatorum. *Προφητῶν χάρις* est gratia quae prophetas inspiravit. Ad logon refertur. Inde verba *ἐπιγνώση ἃ λόγος ὁμιλεῖ κτλ.* potissimum huc pertinent: quibus auctor vult veteris testamenti auctoritatem commendare. Vid. Prolegg. §. 26. „Ea cognoscas quae logos loquitur, per quos vult (ut per prophetas), quando (h. e. etiam tempore ante logi ἐνσύρκωσι) ei lubet.“ Beurerus inepte

I N D I C E S

IN GENUINAM EPISTOLAE PARTEM.

I. INDEX RERUM.

(Numerus caput Epistolae designat.)

A.

Amor Christianorum inter sese mutus 1.
 Dei erga homines 9. Inde Christianorum
 erga omnes homines 10.
Angeli terrena gubernant 7. Vid. *Prin-*
cipes.
Anima immortalis 6. Invisibilis 6. In
 corpore habitat 6. Est sedes appetituum,
 unde de ea dicitur quod de corpore dici
 consuevit 6. Anima et Christiani inter
 se comparantur 6.
Aqua principium omnium a philosophis
 dicta 8.

B.

Beatus quis 10.
Beneficia indigentibus suppeditanda 10.

C.

Caro ab anima amatur 6. Animam odio
 persequitur 6.
Christus dei filius unigenitus 8. 10. Mali
 expers 9. Pretium redemptionis pro no-
 bis datus 9. Veniet ad iudicium 7. Vid.
Logos.
Christiani per totum orbem dispersi 6.
 Gentiles et iudaicas civitates incolunt 5.
 Mores eorum describuntur 5. Compa-
 rantur cum anima 6. Deos Gentilium pro
 diis non habent 1. 2. Inde odio sunt 2.
 Superstitionem Iudaeorum non observant
 1. Gentiles eos persequuntur et Iudaei
 bellum contra eos gerunt 5. Mundum
 aspernantur 1. Mortem contemnunt 1.
 Supplicio magis ipsi confirmantur 6. Et
 alios confirmant 7. Vid. *Amor.*
Christiana religio nova 1. 2. Non
 dogma humanum 5. 7.
Cibi Iudaeorum 4.
Circumcisio Iudaeorum 4.

Coena Christianorum communis sed non
 polluta 5.
Corpus humanum mortale 6.
Cultus dei invisibilis 6.

D.

Deus invisibilis 7. Nullius rei indignus 3.
 Coelum et terram omniaque in iis fecit 3.
 Conditor (opifex) omnium 7. 8. Regna-
 tor (dominus) omnium 7. 8. Solus bo-
 nus 8. Immensa eius erga homines
 benevolentia 9. 10. Logon, filium suum,
 misit ad homines salvandos 7. 10. In
 eo ipse apparuit 7. 8. Cultus eius in-
 visibilis 6. Vid. *Fides.*
Dii, a Gentilibus sic dicti et cultu affecti,
 ab artificibus ex materia formati sunt 2.
Sensûs expertes 2. Custodibus egent 2.
Diognetus vir amplissimus 1. Non-
 nulla de Christianis quaesivit eorumque
 religione 1.
Dogma Christianorum non humanum 5. 7.

E.

Elementa a philosophis principia om-
 nium dicta 8.

F.

Fides efficit ut deum cognoscamus 8. 10.

G.

Gentiles deos materiales ab artificibus
 factos colunt 2. Christianos odio ha-
 bent quia illos non arbitrantur esse
 deos 2. Eos persequuntur 5.
Gratia divina et loquendi et audiendi
 facultatem suppeditans 1. Deus cum
 salute per Christum, parta hominibus
 omnia donavit 8. Vid. *Homo.*

H.

Homo ad imaginem divinam formatus 10.
 Rationales facultates accepit 10. Ho-
 minum causa mundus creatus 10. His
 res terrenae subiectae 7. 10. A recta
 via aberrarunt 9. Per semet in regnum
 divinum ingredi non potuerunt 9. Ser-
 vatore opus fuit 10.

I.

Ieiunium Iudaeorum 4.
 Ignis principium omnium a philosophis
 dictus 8. Aeternus 10.
 Imago divina 10.
 Immortalitas — *vid. Anima.*
 Iudaei deo sacrificia offerunt ut indi-
 genti 3. Sola legis caerimonialis ob-
 servatione opinantur se deo acceptos
 esse 4. Iudaeorum superstitionem Chri-
 stiani non observant 1. Hos illi armis
 persequuntur 5.
 Iudicium Christus exercebit 7.
 Iustitia unius abscondit nostram ini-
 stitiam 9.

L.

Laetitia eius qui deum cognovit 10.
 Lex caerimonialis Iudaeorum 4. Leges
 humanae Christiani superant suo vitae
 genere 5.
 Liberi recens nati a Christianis non
 abiciuntur 5.
 Logos dei prodiit ad mundum conden-
 dum et gubernandum 7. Incomprehen-
 sibilis 7. Ad homines missus 7. Ut
 eos salvaret 7.

M.

Matrimonium ineunt Christiani 5.
 Mors contemnitur a Christianis 1. Vera 10.
 Mundus a deo creatus 10. Per logon 7.
 Propter homines 10. Continetur a Chri-
 stianis 6. Hi eum aspernantur 1.

N.

Nevilunium Iudaeorum 4.

O.

Oblationes materiales hominum respuit
 deus, quum iis non indigeat 3.
 Opera hominum mala 9.

P.

Peccata nostra tegit Christi iustitia 9.
 Persecutiones Christianis a Iudaeis et
 Gentilibus paratae 5. Sed illi non vin-
 cuntur 7.
 Philosophi fide indigni 8.
 Principes (quaedam spirituum classis)
 res coelestes administrant 7.
 Principium omnium ab aliis aliud di-
 ctum 8.
 Proximi onus qui in se suscipit deus
 fit eius 10.

R.

Regnum coeleste hominibus promi-
 sum 10. *Vid. Homo.*

S.

Sabbatum non prohibet a bonis operi-
 bus faciendis 4.
 Sacrificia dum Iudaei deo offerunt ut
 indigenti, idem faciunt ac si diis non
 sentientibus offerant 3. Sacrificiis Gen-
 tiles deos aut supplicio afficiunt aut
 dedecorant 2.
 Salus per Christum parata 8. 9.
 Supplicia igne aeterna 10.

T.

Tempus iniustitiae ante Christi ad-
 ventum, tempus iustitiae post Chri-
 stum 9.

V.

Vita Christianorum coelestis 10.

Z.

Zodiacus 7.

II. INDEX VERBORUM.

(Numerus prior caput Epistolae et alter paginam adnotationum designat.)

A.

ἀγαθοποιεῖν 5.
 ἀλλὰ μὴν ... γε 4, 102.
 ἂν c. opt. ironice 3, 102; c. futur. indic. 4, 103.
 ἀναδέχεσθαι τὸ βῆρος 10.
 ἀξιόπιστος, qui fide dignus videtur, 8, 113.
 ἀόρατος — θεοσέβεια 6, 108.
 ἀπάτη 4, 103.
 ἀπόδεκτος 8, 113.
 ἀποδέχεσθαι τινά τινας 1, 98.
 ἀποσκευάζεσθαι τὴν συνήθειαν, 2, 98.
 ἄρᾳ γε, num, 7.
 ἄγγελος· τις τῶν διεπόντων τὰ ἐπιγεια 7, 111.
 ἄρχων· τις τῶν πεπιστευμένων τὰς ἐν οὐρανοῖς διοικήσεις 7, 111.
 ἀσκεῖν βίον 5, 104.
 ἀτακτος φορὰ 9, 116.
 αὐτός cum vi quadam repetitum, aut i. q. sponte (ultro) 7, 110. Dicitur αὐτοῦ ubi αὐτοῦ expectaveris, ut scriptor ex sua mente loquatur 8, 115.
 ἀφραστος, ineffabilis, 8, 116.

B.

βάρβαρος — βάρβ. πόλεις, urbes iudaicae, 5, 105.

Γ.

γὰρ spectat ad sententiam omissam 2, 100.
 γνωρίζειν, notum facere, 8, 113.
 γόης 8, 113.

Δ.

δέ fortiolem sententiam efficit 2, 99.
 δεῦγμα 3, 102.
 δεισιδαιμονία 1, 97.
 δημιουργός de deo 8 et de logo 7.
 διατάσσειν οὐρανοῦς 7, 111.
 δίκαιοῦσθαι 5, 107. 9, 117.
 Διόγνητος 1, 96.
 διορίζειν θάλασσαν 7, 111.
 δουλεύειν et προσκυνεῖν 2, 99.

E.

εἰ c. coni. aor. in protasi et c. coni. aor. (pro futur.) in apodosi 10, 118.
 ἐγκαταστήσειν, aor. — ἐστήριξα, 7, 110.
 ἔθος — ἔθῃ, instituta vitae politica, 5, 104.
 εἰ ... καὶ c. opt. 2, 101; post εἰ μὲν, sequente εἰ δέ, deest apodosis 3, 101; c. indic. in re certa 3, 101.
 εἶδος 2, 98.
 εἶδω — aor. II. imper. ἴδε 2, 84; ἰδεῖν = ἐπιγινώσκειν 8, 115.
 εἰκαιότης 4.
 εἰκός, c. ἂν et opt., forsan, 3, 102.
 εἰρωνεία 4, 102.
 ἐλέγχειν i. q. ἀτίλειν 2, 100.
 Ἕλληνες, Gentiles, 1, 97. Sic ἑλληνίδες πόλεις 5, 105.
 ἐννοεῖν ἐννοίαν 8, 114.
 ἐξέρχεσθαι εἰς τὸν βίον 1, 97.
 ἐπιτηδεύμα de religione christiana 1, 97.
 ἐρεῖν (fut.) in praesentis significatione 2, 84.

Θ.

θεοσέβεια 1, 96. ἀόρατος 6, 108.
 Vid. μυστήριον.
 θεοσεβεῖν 3, 101.
 θρησκεύειν 1, 96.

I.

ι et η confunduntur 1, 83.

K.

καθαίρειν, aor. ἐκάθαρα 2, 84.
 καλύπτειν ἀμαρτίας 9, 117.
 καταδυναστεύειν τινός 10.
 κατάστασις τῆς πολιτείας 5, 105.
 καταφρονεῖν, χλευάζειν, ὑβρίζειν, 2, 100.
 κνῖσα 2, 85.
 κοινός 4, 103; quid? 5, 106.
 κολάζειν liberis usurpatum 2, 100.
 κόσμος — x. ὑπερορᾶν 1, 97.
 κράτιστος in compellatione 1, 96.

A.

λοιπόν, *fortan*, 9, 116.
 λυπεῖν 1, 98.
 λύτρον 9, 117.

M.

μάθημα de religione christiana 5, 105.
 μεγαλειότης 10, 120.
 μέν resp. τε 1, 83. μέν ὄντες et
 μένοντες confunduntur 6, 89.
 μέχρι τέλους 10, 120.
 μήν — οὐ μήν, non vero, 5.
 μυστήριον θεοσεβείας 4, 104. οἰκο-
 νομία μυστηρίων 7, 110. μυστήρια
 de legibus naturae impositis 7, 111.
 μυστήρια θεοῦ 10, 120. ἐν μυστη-
 ρίῳ κατέχειν 8, 115.

N.

νῦν c. temp. praeter., nostra aetate, nu-
 per: εἰσῆλθεν εἰς τ. βίον νῦν καὶ οὐ
 πρότερον 1, 97.

Ξ.

ξένη, peregrina regio, 5, 105.

O.

οἰκονομία μυστηρίων 7. οἰκονομία
 θεοῦ 4, 103.
 οἰκονομικῶς, iuxta dispositionem di-
 vinam, 8, 115.
 ὁμολογουμένως 5.
 ὅς — ὅ μὲν ... ὅ δὲ 2, 84. ὅς α̅ et
 ὅσα confunduntur 10, 94.
 οὐ pro ἢ 3, 86. οὐκ οὖν = οὐκουν
 2, 85.

Π.

παντοκράτωρ 7, 110.
 παρὰ ἑαυτοῦ παρὰ ἑαυτοῦ — παρηλλαγμένη
 διάλεκτος, lingua peculiaris, 5.
 παράσημος βίος 5, 104.
 παρεδρεύειν τινί 4, 103.
 παροικεῖν 6, 109.
 παροικος, inquilinus, 6, 109.
 πᾶς c. artic. 3, 101.
 πιστεύεσθαι seq. accus. rei, concre-
 ditur mihi, 7, 110.
 πλεονάζειν, intrins., de interno in-
 cremento 6, 110.
 ποιεῖν 8, 115.
 πολιτεία — vid. κατάστασις.
 πολιτεύεσθαι (= ζῆν) ἐν οὐρανῷ 5;
 i. q. βασιλεύειν 10, 120.

πολυπραγμοσύνη Iudaeorum 4, 103.
 πολυπράγμων de eo qui novitatis
 studio ducitur in rebus ad religionem
 spectantibus 5, 105.
 πρὶν ἢ c. inf. aor. 2, 99.
 προῖτασθαι τινος, rei patrocinari
 sive rei operam dare (rem profiteri) 5,
 105.
 προσκυνεῖν 2, 99.

P.

ῥίπτειν τὰ γεννώμενα 5, 106.

Σ.

σ et τ confunduntur 4, 88.
 σαφῶς καὶ ἐπιμελῶς 1, 97.
 σέβειν τινὰ ὡς θεόν 3, 101.
 σίδηρος de instrumentis ferreis 2, 99.
 σκηνώμα de corpore 6, 109.
 στοιχεῖον, elementum, 8. στοιχεῖα,
 sidera, praesertim zodiaci signa, 7, 111.
 συνέχειν τὸν κόσμον 6, 108.
 συνήθεια 2, 98.

Τ.

τὸ γὰρ in initio enantiationis 4, 103.
 Vid. μέν.
 τέλειον i. q. τελῶς 2, 99.
 τερατεία καὶ πλάνη 8, 113.
 τεχνίτης καὶ δημιουργός 7, 110.
 τιμή munus honorificum 2, 100.
 τίς pleonasi. in formula ὁ μὲν τις ...
 ὁ δὲ 2, 84.

Υ.

ὑπερσπουδάζειν 1.
 ὑπόστασις 2, 98.
 ὑποτάσσειν γῆν 7, 111.

Φ.

φανερῶν 8.
 φιλανθρωπία dei υπερβάλλουσα 9,
 116.
 φιάνθρωπος de deo 8.
 φιλοσοφία πρὸς ἀλλήλους 1, 97.
 φιλοτιμία 3, 102.
 φρονεῖν 3, 101.
 φύσις, indoles, innere Beschaffenheit,
 9, 117.

Χ.

χωρεῖν εἰς τὸ πῦρ τὸ αἰώνιον 8, 113.

Ψ.

ψοφοδεής — τὸ ψοφ. 4, 102.
 ψυχὴ — σιτοῖς κ. ποτοῖς βελτιοῦται
 6, 109.

Ω.

ὡς c. partic. 2, 98; in exclamations aut
 in causa posium 9, 116; ὡς θεὸν σέ-
 βειν τινα 3, 86.

III. INDEX LOCORUM.

1. Scriptorum sacrorum.

Genes. 1, 27.	Epist. c. 10. p. 112.
Psalms. 113, 8.	- c. 2. p. 99.
Iesai. 11, 2. 3.	- c. 9. p. 117.
- 12, 2.	- c. 9. p. 118.
Malach. 3, 2.	- c. 7. p. 112.
Matth. 5, 44.	- c. 6. p. 108.
- 6, 25—31.	- c. 9. p. 118.
- 19, 17.	- c. 8. p. 114.
- 19, 26.	- c. 9. p. 117.
Luc. 6, 27.	- c. 6. p. 108.
Ioann. 3, 5.	- c. 9. p. 116.
- 3, 16.	- c. 10. p. 118.
- 3, 17.	- c. 7. p. 112.
- 17, 11. 14. 16.	- c. 6. p. 108.
Actt. app. 17, 24. 25.	- c. 3. p. 102.
Roman. 8, 12. 13.	- c. 5. p. 106.
- 8, 32.	- c. 8. p. 115.
- —	- c. 9. p. 117.
- 13, 9. 10.	- c. 5. p. 107.
I Corinth. 4, 19.	- c. 5. p. 107.
- 4, 12.	- c. 5. p. 108.

II Corinth. 6, 9.	Epist. c. 5. p. 107.
- 6, 10.	- c. 5. p. 107.
- —	- c. 5. p. 108.
- 10, 3.	- c. 5. p. 106.
Galat. 4, 10.	- c. 4. p. 103.
Ephes. 4, 20—24.	- c. 2. p. 99.
Phil. 3, 18—20.	- c. 5. p. 106.
Coloss. 1, 16.	- c. 7. p. 111.
I Timoth. 3, 16.	- c. 4. p. 104.
Tit. 3, 3.	- c. 9. p. 115.
- 3, 4. 5.	- c. 9. p. 116.
I Petr. 2, 11.	- c. 5. p. 105.
- 3, 18.	- c. 9. p. 117.
I Ioann. 4, 9.	- c. 10. p. 118.
- 4, 11. 12. 20. 21.	- c. 10. p. 120.
- 4, 19.	- c. 10. p. 119.

2. Scriptorum profanorum.

Plat. Phaed. p. 62.	Epist. c. 6. p. 109.
- —	- c. 6. p. 110.
- Axiach. p. 365.	- c. 6. p. 108.

CORRIGENDA.

P. 112 veran ultimo p. Addit l. Reddas. — P. 117. v. 2 p. ἰδίου l. ἰδίου.
 Ibid. v. 5 p. Αὐρῶν l. Αὐρῶν.

Lipsiae, impressit J. B. Hirschfeld.

Lipsiae, impressit J. B. Hirschfeld.

